

MAGYARORSZÁG ZENETÖRTÉNETE ONLINE

Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában

Eckhardt Mária tiszteletére

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
ZENETUDOMÁNYI INTÉZET

Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában

Eckhardt Mária tiszteletére

Magyarország Zenetörténete Online

Főszerkesztő: KIM KATALIN

Szerkesztő: KIM KATALIN, HORVÁTH PÁL

Fordító: NÉMETH ISTVÁN CSABA

Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában

Eckhardt Mária tiszteletére

B. KASKÖTŐ MARIETTA
BÉKÉSSY LILI VERONIKA
BOKOR LILLA DÓRA
CSELÉNYI MÁTÉ
GROSZ SÁRA AKSZA
GUSZTIN RUDOLF
HORVÁTH PÁL
ILLÉS SZABOLCS
ILLYÉS BOGLÁRKA
KACZMARCZYK ADRIENNE
KELEMEN ÉVA
KIM KATALIN
SIMÉNY BEÁTA
SZÖNYINÉ SZERZŐ KATALIN
TÓTH EMESE
VIZINGER ZSOLT
WATZATKA ÁGNES

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Zenetudományi Intézet
Budapest, 2023

Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában

Készült a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetében a Nemzeti Kulturális Tanács és a Nemzeti Kulturális Alap (201108/3130) támogatásával.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
ZENETUDOMÁNYI INTÉZET

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szerkesztő:

KIM KATALIN

HORVÁTH PÁL

© 2023 B. KASKÖTŐ MARIETTA, BÉKÉSSY LILI VERONIKA, BOKOR LILLA DÓRA, CSELÉNYI MÁTÉ,
GROSZ SÁRA AKSZA, GUSZTIN RUDOLF, HORVÁTH PÁL, ILLÉS SZABOLCS, ILLYÉS BOGLÁRKA,
KACZMARCZYK ADRIENNE, KELEMEN ÉVA, KIM KATALIN, SIMÉNY BEÁTA, SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN,
TÓTH EMESE, VIZINGER ZSOLT, WATZATKA ÁGNES

© 2023 HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet

Magyar Zenetörténeti Osztálya. www.zti.hu

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozórendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A köteteink honlapunkról letölthetők: mzo.zti.hu

Felelős kiadó: RICHTER PÁL, a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet igazgatója

Tördelés & grafikai terv: GUSZTIN RUDOLF

Borító & honlap: VIZINGER ZSOLT

Tartalom

Eckhardt Mária 80 éves

Régi munkahelye, a Zenetudományi Intézet¹ *Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában* címmel rendezett konferenciát Eckhardt Mária, a hazai és a nemzetközi Liszt-kutatás meghatározó szereplőjének tiszteletére, 80. születésnapja ünneplésére. Első személyes emlékemet éppen egyharmad évszázada, 1990-ből őrzöm róla, amikor a zenetudományi szak első évfolyamos hallgatójaként először találkoztam személyesen vele a Zeneakadémián: megmutatta nekünk a Liszt múzeumot és a kutatóközpontot. Lenyűgöző volt rendezett és rengeteg ismeretanyagot, adatot tartalmazó, lexikonokat megszegyenítő tudása, éreztük, hogy órákon keresztül tudna beszélni Lisztről, műveiről, életéről, kortársairól, zenéről, irodalomról, képzőművészetről, a romantika korának szellemi áramlatairól, világiakról és transzcendensről egyaránt. Az egyetemes tudáson túl azonban még inkább megragadott, amilyen lelkesedéssel és hevülettel viszonyult kutatásának témájához, aminek alapja az alázat, a tisztelet és a szeretet volt. Mindhárom alapvető keresztény tulajdonság, isteni és emberi erények, amelyek egyúttal a klasszikus európai polgári mentalitást is meghatározták és vezérelték. Egy másik emlékem jóval későbből való. A zenetudósoknak tartott zeneelmélet kurzuson Liszt h-moll szonátájának elemzésére kértem fel egyik neves kollégánkat. Az órát, az elemzést Eckhardt Mária is meghallgatta. A mű végének értelmezésével, mely szerint a sok küzdelmet és érzelmi vihart követően a megoldás keresésébe belefáradva az elmúlás, a lemondás hangjai szólalnának meg ott, nem értett egyet, és kifejtette, további példákat is említve, hogy sokkal inkább a megváltásba vetett hit alapján Liszt a számára egyetlen és végső megoldást a transzcendens felé fordulva, az isteni kegyelemben látja és ábrázolja.

Eckhardt Mária 1966-ban végzett karvezetőként Vásárhelyi Zoltánnál és Párkai Istvánnál a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán. Később pályafutása során azonban végigjárta a magyar zenetörténészek legfontosabb stációit: 1966–1973 között az

1 Jelenlegi hivatalos nevén: HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet

Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának tudományos munkatársa volt, majd ezt követően egészen 1986-ig, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont megalakulásáig az MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán dolgozott tudományos munkatársként, alkalmazásának utolsó három évében – mentora, Legány Dezső 1983-ban történt nyugdíjazását követően – osztályvezetőként. A Zeneakadémia Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontját 1986-tól 2009-ig vezette, nyugdíjazásáig; 2013-ig az intézmény tudományos igazgatója volt. Munkásságát 1986-ban Erkel Ferenc-, 1999-ben Ipolyi Arnold-, 2004-ben Szabolcsi Bence- és 2018-ban Széchényi-díjjal ismerték el, 2023-ban a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagjává választották. A Liszt Ferenc Társaság társelnöke, az angol, az amerikai és a német Liszt Társaságok tiszteletbeli tagja. Tudományos munkássága mellett egész életében aktívan is zenélt: 1970-ben ő alapította meg az Országos Széchényi Könyvtár kórusát, amely a közelmúltig működött (szükség esetén itt a Zenetudományi Intézetben próbáltak, aminek mindig örömmel adtunk helyt).

Intézetünkkel és a munkatársakkal Eckhardt Máriának a szakmai kapcsolata végig megmaradt, 2011-ben a Zenetörténeti Múzeumban, az MTA Zenetudományi Intézet, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Galéria által közösen megrendezett [Liszt és a társzművészetek című bicentenáriumi kiállítás](#) kurátora is volt.

Hat könyve, számos tanulmánya, katalógusa jelent meg magyar, angol, német, francia nyelven. Európa csaknem valamennyi országában (Weimarban rendszeresen), az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában is tartott előadásokat, Lengyelországban, Portugáliában és Németországban rendezett vendégkiállításokat.

Eckhardt Máriának 80. születésnapja alkalmából a Zenetudományi Intézet nevében jó egészséget, további szakmai eredményeket, kutatásaihoz lankadatlan szellemi frissességet kívánunk!

Richter Pál

HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet igazgató

Előszó

1873. november 17-ét Budapest születésnapjaként ünnepeljük. Belelapozva a korabeli sajtóba azt várnánk, hogy főcímek és vezércikkek foglalkozzanak a város történelmét meghatározó eseménnyel. Az egyesítés folyamata azonban évtizedeket vett igénybe, és bár a dátum cseppet sem szimbolikus – a főváros tanácsa ekkor vette át véglegesen az ügyvitelt –, az akkori városlakók számára ez a nap beleveszett a hosszadalmas egyeztetések folyamatába. Sőt, nemcsak ez a nap, hanem a pesti Vigadóban tartott október 25-i történelmi jelentőségű közgyűlés sem kapott nagyobb figyelmet, jóllehet ekkor választották meg többek között a főváros első főpolgármesterét is. Az egyesítés adminisztratív procedúráinak lezárása még címoldalas hírnek is kevés volt. A sajtóban tükröződő érdektelenség pedig jól jelzi, hogy a téma túl volt tárgyalva, a fővárossá válás sokkal korábban elkezdődött.

A Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán a főváros 19. századi zeneéletének átfogó, intézményes kutatása az 1980-as évek közepén elakadt és csak az utóbbi évtizedben volt lehetőségünk e munkálatok fonalának újrafelvételére. Jelen kötetünk, melyben 2023. december 13-án a [HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetben szervezett konferenciánk előadásainak írott változatát közöljük](#), ez utóbbi években végzett intenzív kutatásaink eredményeibe is betekintést ad. A közölt tanulmányok a főváros történetének azon mozgalmas időszakával foglalkoznak, amely során a 19. század második felében lendületet kapott a polgári zenei intézmények professzionalizációja. Ezekről az évtizedekről még ma is keveset tudunk. Ideje ráközelítenünk a részletekre és átgondolnunk többek között az önkényuralom éveiről rögzült egyoldalú képünket, és feltárnunk, megértenünk hogyan alakította a város egykori polgára mindennapos ténykedésén keresztül a nyilvános, félnyilvános színterek történetét. A mindennapokat vizsgálva a műzene és közzene megszólalásának, gyakran együttes megszólaltatásának számos kevésbé ismert budapesti színtere, zeneszerzője, előadója és maga a közönség is fókuszba kerül, ezáltal pedig egy

lényegesen részletgazdagabb közegben helyezhetjük el Erkel Ferenc és Liszt Ferenc zeneszerzői, előadói és tanári tevékenységét is, amely e folyamatot mindvégig meghatározta és nagyban elősegítette.

Konferenciánkra meghívtuk a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem keretében működő Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának munkatársait. Így együtt emlékezett meg a főváros születéséről az a három intézmény, ahol Liszt és Erkel, valamint Budapest zenei intézményeinek kutatása kezdetektől folyamatosan zajlik. Együtt ünnepeltünk, mivel a mindennapokban évtizedek óta folyamatosan együtt dolgozunk különféle feladataink kapcsán. Ez az alkalom mégis különlegesebb volt, mivel most közösen tisztelegtünk a 80 éves Eckhardt Mária előtt, aki hosszabb-rövidebb ideig e három kutatóhely mindegyikén működött, és részt vesz jelenleg is az *Új Liszt Összkiadás*nak a Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán létrejött kutatócsoportja munkájában.

Eckhardt Mária sugárzó egyénisége és kifogyhatatlan kutatói energiája mindig mérce és inspiráció volt és marad mindannyiunk számára.

Kim Katalin

HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet igazgatóhelyettes
Magyar Zenetörténeti Osztály osztályvezető

Liszt műsorválasztása Pest-Buda számára.
A weimari szimfonikus szerző művei

Liszt Ferenc hangversenyei élénken foglalkoztatták a kortársakat attól kezdve, hogy az 1820-as évek elején csodagyermekként színpadra lépett egészen 1886 nyarán bekövetkezett haláláig. Hat és fél évtizedes művészi pályáján Liszt tudatosan törekedett arra, hogy közönségével kölcsönösen előnyös viszonyt alakítson ki. 1823 és 1847 között pianistaként, majd virtuóz pályáját befejezve, 1848-tól kezdve főleg karmesterként, ritkábban pianistaként jelent meg a szélesebb nyilvánosság előtt. De jótékonysági hangversenyeken és ünnepélyeken, valamint barátai és zongora-mesterkurzusainak résztvevői előtt továbbra is zongorázott, hol szólódarabot előadva, hol kamaraegyüttesben közreműködve. Zongorajátéka, valamint az általa előadott vagy a vezényletével bemutatott mű közönségre gyakorolt hatása kezdettől fogva fő témája a róla szóló írásoknak. A koncertműsorok szisztematikus gyűjtése és kiértékelése az elmúlt évtizedekben indult meg. Részletesen ismerjük bécsi, angliai, német-, spanyol-, illetve oroszországi hangversenyeinek műsorát és sajtóviasszhangját Legáný Dezső, William Wright, Michael Saffle, Wolfgang Seibold és Jakov Milstein monográfiáiból;¹ párizsi, illetve francia vidéki koncertjeit Geraldine Keeling, Eckhardt Mária, Jacqueline Bellas, Malou Haine és mások tanulmányaiból.² Liszt 1839–1840-es pozsonyi és pesti műsorait Dömötör Zsuzsa, Kovács Mária és Mona Ilona gyűjtötte össze, az 1846-ban Magyarországon és Erdélyben töltött három és fél hónap esemé-

-
- 1 Dezső LEGÁNÝ (Hg.): *Franz Liszt, Unbekannte Presse und Briefe aus Wien 1822–1886* (Budapest, Corvina, 1984); William WRIGHT: *Liszt and England* (Stuyvesant, NY, Pendragon Press, 2016) (= *Franz Liszt Studies* 16); Michael SAFFLE: *Liszt in Germany, 1840–1845* (Stuyvesant, NY, Pendragon Press, 1994); Wolfgang SEIBOLD: *Liszts Konzertreise durch Spanien 1844/45* (Laaber, Laaber Verlag, 2017); Jakov MILSTEJN: *Liszt Ferenc. I–II.* Ford. SUBIK István (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1965).
 - 2 Írásaikat közli Nicolas DUFETEL – Malou HAINE (ed): *Franz Liszt: Un saltimbanque en province* (Lyon, Symétrie, 2007).

neyeit Sziklavári Károly foglalta össze.³ Az 1869–1886 között itthon töltött hetek, hónapok hangversenyeiről Legáný Dezső számolt be két könyvében.⁴ A monográfiák, e helyütt elegendő, ha csak Alan Walker három kötetes munkájára utalunk, szintén részletesen írnak az előadó Lisztről.⁵

Pianistaként Liszt jórészt a virtuózoktól Európa szerte elvárt repertoárt játszotta, bravúrdarabokat és népszerű operák motívumaira komponált parafrázisokat. A korabeli sajtódokumentumok feltérképezésével azonban lehetővé vált a műsorválasztás egyéni motivációinak feltárása is. Nyilvánvalóvá vált, hogy Liszt messzemenően figyelembe vette adott közönség zenei felkészültségét, nemzeti és vallási hovatartozását és érzékenységét. Például Beethoven szonátáit nagy számban csak bécsi koncertjein tűzte műsorra, ahol a közönség soraiban számos muzsikusra számíthatott, és ahol a Beethoven-tisztelet már korán kialakult. Másutt, például 1841–42-es koncertjei során Berlinben a hallgatóság protestáns vallását is figyelembe véve, *A hugenották* című Meyerbeer-opera motívumaira írt fantáziáját tűzte műsorra. A berlini műsorain gyakran szereplő egyéb német vagy osztrák kompozíciók, Mozart, Schubert, Weber és Mendelssohn művei, valamint Liszt könyved beilleszkedése a helyi nemesi–értelmiségi körökbe, Dana Gooley számára azt sugallta, hogy addig szunnyadó német identitástudata ébredt fel ekkor benne.⁶ Turnéin Liszt gyakran tűzött műsorra népi-nemzeti dallamfeldolgozásokat. Párizsi tanára, a magát Herder hívének valló Anton Reicha tanácsát követte, aki arra buzdított, hogy a koncertező művész a közönségét nemzeti érzéseire apellálva nyerje meg magának. Johann Gottfried Herdernek meggyőződése volt, hogy a népművészeti alkotások a „néplélek” (*Volksgeist*) megnyilatkozásai. Felfogását *Volkslieder* című, német nyelvű antológiájával igyekezett megvilágítani, amelyben különféle eredetű népdal-, illetve népköltészeti szövegeket, valamint több, a műköltészet népies vonulatába tartozó verset adott közre 1778–79-ben.⁷ Reicha *Traité de mélodie* című, 1814-ben megjelent munkájában a népköltészet mellett a népzene tanulmá-

3 DÖMÖTÖR Zsuzsa – KOVÁCS Mária – MONA Ilona – SZIKLAVÁRI Károly: *Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon* (Budapest, Eötvös József Kiadó, 2015).

4 LEGÁNÝ Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon, 1869–1873* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat), 1976. Uő: *Liszt Ferenc Magyarországon, 1874–1886* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1986).

5 ALAN WALKER: *Liszt Ferenc 1. A virtuóz évek, 1811–1847*. Ford. Rácz Judit (Budapest, Editio Musica Budapest, 1986); uő: *Liszt Ferenc 2. A weimari évek, 1848–1861*. Ford. Rácz Judit (Budapest, Editio Musica Budapest, 1994); uő: *Liszt Ferenc 3. Az utolsó évek, 1861–1886*. Ford. Fejérvári Boldizsár (Budapest, Editio Musica Budapest, 2003).

6 DANA GOOLEY: *The Virtuoso Liszt* (Cambridge, Cambridge University Press), 2004, ide 156–201.

7 JOHANN GOTTFRIED HERDER: *Volkslieder. I-II* (Leipzig, Weygand, 1778, 1779). A 2., bővített kiadás *Stimmen der Völker in Liedern* címmel, Johann von MÜLLER gondozásában jelent meg (Tübingen, J. G. Cotta, 1807).

nyozására biztatott.⁸ Liszt 1826-ban csak néhány hónapon át vett leckéket Reichától, de zeneszerzéstankönyveit, köztük a *Traité de mélodie*-t később is tanulmányozta.⁹ Hogy Reicha tanítása visszhangra talált benne, bizonyítja az a párizsi évekből fennmaradt vázlatfüzete, amelyben népi dallamokat jegyzett és dolgozott fel.¹⁰ Az ad hoc népi-nemzeti feldolgozások közül jónéhányat utóbb kidolgozott és megjelentetett, de egyetlen repertoár sem kötötte le figyelmét olyan hosszan és intenzíven, mint a magyaros stílus (*style hongrois*) – hála a hallgatóság részéről másutt nem tapasztalt, honfitársnak kijáró üdvözlésnek.

A koncertező Liszt esetében a kitüntetett figyelem mindenütt és mindenekelőtt a virtuóznak szólt. Hozzá mérten Liszt zeneszerzői reputációja – legyen szó akár az eredeti témákra írt zongoraművek, akár a nagyszabású szimfonikus vagy oratorikus művek alkotójáról – messze elmaradt. Virtuóz teljesítményéhez hazájában sajátos értékelési szempontként adódott hozzá, hogy itt, akárcsak Európa politikailag vitatott státuszú egyéb régióiban, egy alkotó teljesítményét honfitársai nem pusztán esztétikai oldalról mérlegelték. Művei stilisztikai beágyazottsága alapján a nemzete iránti elkötelezettségére vagy annak ellenkezőjére következtettek. Mivel az önálló nemzeti kultúra a politikai függetlenség melletti érvként szolgált, a 19. század második felében Pesten is rendszeressé váló koncertélet szenzoraként működő napilapok nem egyszer megrótták az előadókat, ha magyar kompozíció nem hangzott el hangversenyükön. De azt is szóvá tették, ha a közönség a kelletténél kisebb érdeklődést tanúsított a magyaros stílusáról híres előadók iránt. A korabeli szemléletet jól illusztrálja a pesti Vigadóban 1872. március 12-én megtartott hangversenyt méltató kritikus megjegyzése: „mint van az, hogy midőn valamelyik műsor Reményitől ígér magyar népdalokat, csak egy szék is üresen maradhat oly városban, hol anynyi igazi magyar család lakik?”¹¹

Az 1839–40 fordulóján először hazalátogató Liszt, kivételes felkészültsége és jótékony célú fellépései mellett is, mindenekelőtt magyaros motívumokra improvizált fantáziáival nyerte meg hallgatóságát. Hamarosan megértette, hogy honfitársai a nemzet sikerét hallják ki magával ragadó játékából és külföldi fellépéseinek Magyarországra is eljutó visszhangjából. Dacára annak, hogy sosem tanult meg fo-

8 Lásd mindenekelőtt az „Observation sur les airs nationaux” című fejezetet.

9 A *Traité de mélodie* 2. kiadásának (Paris, Farrenc, 1832) egyik példánya fennmaradt Liszt weimari könyvtárában (Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, L 142).

10 A magángyűjteményben őrzött füzet ismeretlen kéztől származó címfelirata a következő: „Fantaisie sur des airs nationaux hongrois, tyroliens, suisses, italiens, espagnols, russes, turques, français”. Vö. Thérèse MARIX-SPIRE: *Les Romantiques et la musique. Le cas George Sand* (Paris, Nouvelles Éditions Latines, 1954), 498.

11 Reményi Ede a magyaros stílus specialistájának számított. *Fővárosi Lapok*, 1872. március 14., 259.

lyékonyan beszélni magyarul s hogy élete nagy részét külföldön töltötte, magyaros stílusú improvizációi, az azok emlékét is őrző, 1851–53 között megjelent tizenöt magyar rapszodiája, valamint bekapcsolódása a hazai nemzeti és zenei ünnepek programjába, a következő évtizedekben, újból és újból meggyőzték honfitársait magyar érzületéről. 1839–40 fordulóján a nemzet és külföldre szakadt fia egymásra találásának felkavaró élménye a Nemzeti Zenede javára adott január 4-i, Nemzeti Színház-beli hangversenyen tetőzött. Magyar nemesek egy csoportja ekkor ajándékozta meg Lisztet a drágakövekkel kirakott díszkarddal, így fogadva őt jelképesen maguk közé. Az újdonsült „tiszteletbeli magyar nemes” megértette elvárásukat: a kardot átveve, válaszában, egy életre elkötelezte magát a magyarság ügye mellett. Az ünnepélyes esemény soha nem ment feledésbe. Krúdy Gyula 1930-ban született írása, a „Salonok hőse” szerint még a 20. század elején is emlegették: a salonokban mindig akadt egy-egy idős hölgy, aki állította, hogy fiatalon részese volt a felemelő eseménynek.¹²

Miután virtuóz pályáját 1847-ben befejezte, a nagyközönség csak ünnepeségeken és jótékonyági koncerteken hallhatta Lisztet zongorázni. Liszt már 1840-ben megértette a vele szemben támasztott hazai várakozásokat, s ezekre válaszul írta meg s adta elő alkalmanként magyaros stílusú műveit. 1875. március 22-én az Írók és Művészek Társasága rendezvényén volt tanítványával, Siposs Antallal játszotta el a Rákóczi-induló általa írt szimfonikus feldolgozásának kézzongorás változatát. (ld. a *Táblázatot*) Ugyanezt a művet adta elő Sophie Menterrel 1879. január 19-én, amikor Jules Massenet-t és a párizsi zenekritikust, Armand Gouzien fogadta Pesten magyar nemesek társaságában.¹³

Azután, hogy letelepedett Weimarban, Liszt kidolgozta szimfonikus stílusát és létrehozta azt a műcsoportot, amely a legnagyobb visszhangot váltotta ki kortársai és utókora részéről. A bécsi klasszikus szimfónia műfaját folytató és megújító szimfonikus költemények olyan német muzsikuskok dicséretét kivívták, mint Richard Wagner és a zeneteoretikus Franz Brendel,¹⁴ akik Lisztet már nem csak zongorista-

12 „Zenéről és művészetről folyt a társalgás, és a salon vendégei között mindig akadt egy fehér hajú dáma, aki elmondta, hogy hallotta Liszt Ferencet zongorázni a Redout-ban, miután a Nemzeti Casino urai díszkarddal ajándékozták meg. Liszt vörös bársonyruhában volt, és németül köszöntö meg az ajándékot, amelyet nyomban a derekára kötött.” Idézi TALLIÁN Tibor: „»Az operában ki gyönyörködik?«. Irodalmi adalékok a magyar operai művelődés történetéhez”, in Sz. Farkas Márta (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2000. Szabolcsi Bence emlékének születése 100. évfordulója alkalmából* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 2000), 117–168., ide 166.

13 Massenet látogatásáról Gouzien részletesen beszámolt a párizsi *Le Figaro* olvasóinak 1879. június 14-én. Írása egy nappal később magyarul is megjelent az *Ellenőrben*.

14 „Ein Brief von Richard Wagner über Franz Liszts Symphonische Dichtungen”. Separatabdruck aus der *Neuen Zeitschrift für Musik*, Bd. 46, Nr. 15 (1857), 1–44. Franz Brendel: *Liszt als Symphoniker*.

ként, hanem szimfonikus szerzőként is nagyra becsülték. Liszt Magyarországon is szerette volna magát elismertetni új minőségében. Legány Dezső és mások sajtóku-
tatásaiból és Eckhardt Mária összefoglaló tanulmányából ismerjük e művek magyar-
országi, gyakorlatilag Pest-Budára korlátozódó fogadtatástörténetét.¹⁵ Liszt
igyekezett bemutatni úttörő stílusú műveit, de számos eset bizonyítja, hogy számí-
tásba vette a közönség teherbíró képességét is. Még magyar vonatkozású művei ese-
tében sem kezdeményezte mindegyikük előadását: míg például a *Magyar fantázia*
és a *Hungaria* előadását maga javasolta, addig a *Funérailles*-t vagy a *Hunok csatáját*
nem szorgalmazta. Írásomban a továbbiakban egyrészt arra keresem a választ, hogy
milyen szempontok alapján döntött Liszt, ha volt beleszólása a koncertprogram ösz-
szeállításába. Másrészt szimfonikus művei kétfonogorás átíratának pest-budai elő-
adásait veszem számba. Úgy tűnik ugyanis, hogy Liszt ezeket az átíratokat a
szimfonikus művek megismertetése és terjesztése értékes eszközöként tartotta szá-
mon. A weimari alkotókorszak kezdetétől, 1848-tól kezdve, Liszt zeneszerzői ambíci-
óit próbálta valóra váltani. Miután az 1850-es évek második felében elérte, hogy a
klasszikusnak elismert szerzők életműkiadásaira specializálódott lipcsei Breitkopf
& Härtel szerződést kössön vele számos zongoramű, köztük a h-moll szonáta, továb-
bá a szimfonikus költemények és a két szimfónia kiadására,¹⁶ valamint hogy Franz
Brendel az általa 1859-ben meghirdetett Újnémet Iskola vezetőjének ismerje el őt
Wagner és Berlioz mellett, Liszt azon volt, hogy Magyarországon is elismertesse ma-
gát szimfonikus szerzőként.

Nagyszabású szimfonikus művek rendszeres előadásához állandó zenekarra
volt szükség: 1853-ban e célból alakult meg a Filharmóniai Társaság a Nemzeti Szín-
ház művészeiből. Liszt szimfonikus műveit javarészt ez az Erkel Ferenc, majd 1876-
tól Erkel Sándor vezette együttes adta elő. A Filharmóniai Társaság létrehozásának
ötletét alighanem Liszt vetette fel a Doppler fivéreknek, akik 1853 júniusában láto-
gattak el hozzá Weimarba. December 14-én kelt levelükben a fuvolista, komponista
testvérpár megköszöni Liszt javaslatát és arról tájékoztatja, hogy Erkel magáévá tette
az együttes létrehozásának tervét. A levelet Eckhardt Mária fedezte fel a weimari
Goethe- und Schiller-Archivban és ő publikálta elsőként 2008-ban.¹⁷ A Társaság mű-

Leipzig: C. Merseburger Verlag, 1859.

15 LEGÁNY *Liszt Ferenc Magyarországon*, 1869–1873, valamint uő. *Liszt Ferenc Magyarországon*,
1874–1886, illetve ECKHARDT Mária: „Die zeitgenössische Rezeption der symphonischen Werke
Franz Liszts in Ungarn”, in Detlef ALTENBURG – Harriet OELERS (Hgs): *Liszt und Europa* (Laaber,
Laaber Verlag, 2008), 245–263.

16 *A Faust-szimfóniát*, valamint a Lenau *Faustjára* komponált két zenekari darabot Liszt a lipcsei-
hamburgi kiadóra, Julius Schuberth-re kérésére bízta, aki nyilván a téma, a német nemzeti
identitásfigurává vált címszereplő miatt vállalkozott e Liszt-művek kiadására.

17 ECKHARDT id. mű, 247.

kódésának első 90 évét összefoglaló könyvében Csuka Béla listázza a bemutatott műveket.¹⁸ Az ő munkáját és Legány Dezsőét kiegészítve Eckhardt Mária foglalta össze Liszt szimfonikus kompozícióinak magyarországi recepciótörténetét. Tanulmányában kitért a pozsonyi és a kolozsvári koncertekre is. Lisztnek e legjelentősebb műcsoportjából az Eckhardt Mária által összeállított listában szereplőkön kívül Erkel Ferenc mutatta be a *Magyar fantáziát* Hans von Bülow szőlőjével és a *Hungaria* szimfonikus költeményt is 1853-ban, illetve 1856-ban. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a *Dante*-szimfónia első teljes előadása is 1865-ben. Liszt tisztában volt Erkel jelentőségével, ismerte és kedvelte a *Hunyadi Lászlót*, amelyet bemutatott volna Weimarban, ha tervének sikerül megnyernie Erkelt és megkapja a szükséges partitúrát.¹⁹ A bemutatandó Liszt-művekkel kapcsolatban általában kikérték a zeneszerző véleményét, de később, Erkel Sándor idejében az együttes vezetősége jellemzően maga döntött valamely műve műsorra tűzéséről. Erkel Sándor mindenestre évi rendszerességgel játszatta Liszt műveit, az ő érdeme a *Faust-szimfónia* 1888-as magyarországi bemutatása is. Kettejükön kívül a karmesterként többször vendégeskedő Richter János tanította be az együttesnek Liszt műveit, köztük *A hunok csatáját*.

Liszt hálás volt az együttes és a két Erkel munkájáért, de bizonyos, hogy szeretete volna felgyorsítani szimfonikus művei megismertetésének ütemét. Erre azután nyílt lehetősége, hogy 1869-től kezdve haláláig évi rendszerességgel több hónapot töltött Magyarországon. A baráti meghívásoknál jelentősegteljesebb felkérésnek engedett ezzel: Andrassy Gyula miniszterelnök Magyar Királyi Tanácsossá nevezte ki őt, hogy hazájához fűződő kötelekeit szorosabbra kösse s hogy megbízza őt a Zeneakadémia megalakításának előkészítésével. Liszt megpróbálta zeneileg is otthonossá tenni magának Pestet. Ennek érdekében indította el 1870 őszén vasárnapi matinékonzertjeit akkori szállásán, a belvárosi plébánia zenetermében. Az 1870. november 27. és 1871. március 19. között megtartott 14 koncerten sorra felhangzottak szimfonikus költeményei, ha nem is zenekaron, hanem kompromisszumkészségét bizonyítva, két zongorán. A kézzongorás változatokat Liszt röviddel a zenekari fő változat megírása után elkészítette. A lipcsei Breitkopf & ärtel H Härtel ugyan ráállt, hogy kiadja azokat, de ragaszkodott a négykezes változatokhoz is, amelyeket Liszt el is készített. A kézzongorás átíratok, de különösen a zenekari partitúrák a legnehezebben eladható kották közé tartoztak, ezért a kiadók igénybe vették a zeneszerző

18 CSUKA Béla: *Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában: A Filharmóniai Társaság emlékkönyve 90 éves jubileuma alkalmából* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943).

19 A témához ld. KIM Katalin: „Erkel és Liszt: Adalék a Hunyadi László külföldi előadásaihoz”, in DOMOKOS Zsuzsanna – Cselényi Máté (szerk.): *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata Magyarországon művelődéstörténete tükrében* (Budapest, Liszt Zeneművészeti Egyetem, 2024), 9–27.

anyagi támogatását is. Liszt a szokásoknak megfelelően maga vásárolt meg számos kötetet, amelyet utóbb tiszteletpéldányként elosztogatott.

A kétfogorás kompozíciók készítése Liszt életének bizonyos időszakokhoz kötődik, nevezetesen azokhoz, amikor rendszeresen volt alkalma kamarazenélni. Jellemző, hogy budapesti és weimari „szolgálati” lakása berendezése kapcsán egyetlen határozott kívánsága volt: két Bösendorfer zongorát kért lakása szalonjába.²⁰ Két zongorára Liszt csak egyetlen önálló művet komponált: 1834-ben a *Nagy duót*, Mendelssohn *Lieder ohne Worte* című sorozatából az 1. füzet három dalára. Bár Párizsban több hangversenyen is előadta, egyszer egy tanítványával, egyszer pedig Chopinnel, a mű végül kiadatlan maradt. Ekkoriban Liszt közreműködött kétfogorás vagy négykezes művek előadásában is, többek között Chopinnel és Mendelssohnnal játszott el Bach két- és háromcsemlalós versenyműveit. A *Glanzzeit* éveiben keletkezett a *Hexameron* első kétfogorás átirata, de nem jelent meg, csak az 1870-es évek közepén két további operafeldolgozás, a *Norma* és a *Don Juan* fantázia társaságában. Abban, hogy az idős Liszt visszatért ifjúkora koncertfantáziáihoz, alighanem az apparátus iránti pesti érdeklődésnek is szerepe volt.

A Weimari években vagy 1860 után keletkezett kétfogorás művek célja az volt, hogy segítsék a szimfonikus művek terjesztését, megismertetését, tanulmányozását. Erre szolgáltattak alkalmat a Liszt weimari lakásában, az Altenburg zenetermében rendszeresített összejevetelek, majd 1869-től kezdve a pesti tartózkodások, továbbá az ekkor megkezdett zongora-mesterkurzusok. Míg tehát a Filharmóniai Társaság hangversenyei a nagyközönséget célozták meg, addig az 1870–71-es matinékoncertek, majd később a más, szintén kisebb termekben megtartott koncertek lehetőleg a hozzáértő közönségnek szóltak. Ahogy a nagytermi koncerteken a szimfóniák, úgy e kétfogorás matinékon is a szimfonikus műveké volt a főszerep: a szimfonikus költemények, a versenyművek és alkalmanként egy-egy Beethoven- vagy Schubert-szimfónia kaptak fő szerepet.

20 Az egyik budapesti Bösendorfer zongora ma is látható Liszt múzeumnak berendezett otthonában. Vö. ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc Memorial Museum. Catalogue of the Permanent Exhibition* (Budapest: Liszt Ferenc Academy of Music, Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre, 2008), 24.

NOUVELLES
MÉLODIES HONGROISES.

LE CARNAVAL DE PESTH.

par
F. LISZT.

Moderato a capriccio.

PIANO.

f marcato.

stringendo.

acceler.

loco.

dol. grazioso.

espressivo.

poco f

B. et Cie 4826. Brandus, et Cie 97, rue Richelieu.

1. kép. Liszt: *Pesti karnevál*. Paris: Brandus et Cie., 1848. 1. oldal.
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Kutatókönyvtár, M 65.700

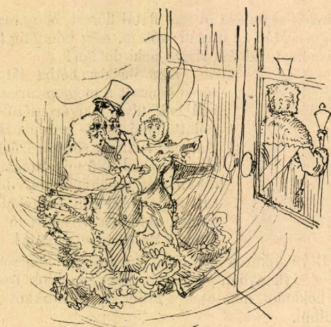
2. kép. Wilhelm von Kaulbach: *Die Hunnenschlacht*. 1854–55. A berlini Neues Museum lépcsőházát díszítő freskó a II. világháborúban megsemmisült. Carolyne zu Sayn-Wittgenstein ajándékozta meg Lisztet a freskó reprodukcióját tartalmazó albummal 1855-ben.

Borsszem Jankó, 1881 (14. évfolyam, 1-52. (677-728.) szám) 1881-02-27 / 9. (685.) szám

Február 27. 1881.

BORSSZEM JANKÓ.

7

Végre! Bent vagytok a nagy üvegajtó mögött. Ebben a pillanathon százezer angol tüvel bélelt metsző léghuzam szurkálja bőröt, ha a portásénál vastagabb medvebőrbeccs dagadoz is rajtad. A szoknyákba elméren kombinált forgó szél kapaszodik s megsuhogtatja a női toalette legtitkosabb darabjait. Mennyibe is . . .

Szűnőra. Hölgyedet a folyosón át az ebédlő termekbe vezeted. Nemcsak itt-es, de ittas gőzök is fogadnak. Vesepecsenye-röpítő, sör- és borszállító pincézerek löknek félre, alázatosan bögve, hogy »bitte sehr!« Van egy pontja e folyosónak, ahol a még nem ivott sör a már ivottal egy tócsában locssan össze. Aztán leültek vacsorálni. Mózsesnek fűtött frigyládája mellett (itt kályha gyanánt használják) megsülisz, a szomszéd asztalnál megbúlsz. Kérem, mennyibe is került . . .

Hunok csatája. Az én kabátom a te kabátod!
— Feri, nézd meg, a sálom a bundám ujjában van-e?
— A bunda ujjá megvan, a sál is; de a bunda nincs.
Haj rá!
Még most is dulakodnak.

Diák ismeretek tára.

Terjeszti: Bukovay Absentiús.

Hónap vége felé, mikorra már elfogy a Krisztus — nincsen semmi foglalkozása a jogásznak; hát akkor tüntet.

Dákó Pista pajtásomat is felszólították, hogy írja alá az Istóczy-árkust. De ő csak annyit mondott, hogy: »Kérem, nem foglalkozom semmit a kérdéssel; sláger oda be!« Aunyah!

Aztán úgy cselekedtünk, hogy magunk irtunk alá 15 Kovács Józsefet és 21 Szabó Lajost, mert mivel hogy sok ilyen van abban a zálogintézetben, akit úgy hívnak hogy »egyetem.«

Hej! Annak a Kohn zsidónak az az ezer katasztrális holdja ott a mi ősi kuriánk tövében! Meg az a begyes feketeszemű Czilike! Hol vagy már vegyes házasság, hogy keverném vele össze a véretem!

Ha a zsidó kollégákat elcsapnák az egyetemből, akkor ritkán esnek ott szigorlat.

Már meg is bocsátanék nekik, csak ne tudnának olyan jól klábrizni.

3. kép. Hunok csatája 1881-ben. A *Borsszem Jankó* karikatúrája. 1881. február 27.

GRAND DUO
[GROSSES KONZERTSTÜCK
ÜBER THEMEN AUS MENDELSSOHN'S LIEDER OHNE WORTE]

Draft / Entwurf / Fogalmazvány
R 355, SW/SH 257, NG2 C1

Edited by Á. Sas

p. 1 *)

Piano I

ff energico

sf

ten.

Piano II

ff energico

sf

ten.

a capriccio

in tempo

8

rinforzando

[6]

[6]

a capriccio

in tempo

6

ff vigoroso

6

*) Bar 1: There is no tempo and character marking. / Takt 1: Keine Tempo- und Charakterbezeichnung. / 1. ütem: Nincs tempó- és karakterjelzés.

Z. 20 103

4. kép. Liszt: *Grand duo*. Budapest: Editio Musica Budapest Zeneműkiadó, 2022, 1. oldal.
Liszt egyetlen eredeti műve két zongorára.

Liszt Ferenc zenekari és zongora–zenekari műveinek kétféleképp átiratai: magyarországi előadások a budapesti sajtó tükrében (1856–1886)									
dátum	Előadás rendező; helyszín Bp. = Pest-Buda, Budapest	Mű [...] az átdolgozó neve, ha az nem Liszt; (...) = a lapban közölt cím	R	NG2 (=LW)	SW, SH		Forrás (lap, hó, nap)	Előadók	Megjegyzés
					] = az eredeti mű jegyzékszám, ha az átdolgozó nem Liszt				
1856.09.04.	Barabás Miklós zeneestélye, Bp. Városmajor utca	Liszt-mű két zongorán előadva	?	?	?		Budapesti Hírlap 09.06.	Anton Bruckner, Edmund Khail [vlsz. Anton Khayll]	
1863.03.26.	Eugen Soupper / Szuper Jenő dalhangversenye, Bp. Európa szálló	Tasso	358	C10	636		Hölgyfutár, Koszorú 03.28.	Deutsch Vilmos, Rothfeld Lajos	
1865.04.30.	Bp. Nemzeti Múzeum, díszterem	Les Préludes	359	C11	637		Pesti Himnők, Pesti Napló 04.29.	Hirschfeld Lajos, Kováts Gyula	Pesti Királyi Nagygymnasiumi segélyegylet javára
1865.08.29.	Bp. Vigadó, nagyterem	Magyar fantázia (magyar rhapsódia); [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]		A Hon 08.25, 08.31. Nefelets, Vasárnapi Ujság 08.27; Pesti Napló 08.31. Zenészeti lapok 08.24.	I. Liszt, II. Hans von Bülow	a lipótvárosi templom, az írói segélyegylet és a bölcsőde javára;
1869.02.24.	Bp. Vigadó, kisterem	Mazeppa	362	C13	640		Pesti Napló 02.23.	Thern Vilmos, Thern Lajos	
1870.08.03.	Bp. Margitsziget	Les Préludes	359	C11	637		Fővárosi Lapok 07.31	Tausigné Vrabély Szerafine, Siposs Antal	A Nőképző Egylet javára; a lap idéz Lamartine verséből
1870.12.04.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Mazeppa	362	C13	640		Pesti Napló 12.04. Ellenőr 12.06.	Liszt, Thern Vilmos vagy Thern Lajos	
1870.12.11.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Prométhéus	361	C14	639		Nefelets 12.18.	Liszt, Thern Vilmos	

1870.12.25.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Tasso	358	C10	636	Fővárosi Lapok, Pesti Napló 12.28; Szépirodalmi Közlöny 1871.01.04.	Liszt, Olga Janina	
1871.01.08.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Héroïde funèbre / Hósi sirató	364	C15	642	?	Liszt, Plotényi Nándor	Legény, 259. szerint nem zzg., hanem hegedű- zongora átirat
1871.02.17.	Bp. Zenekedvelők terme	Concerto pathétique	356	C18	258	Fővárosi Lapok 02.07; Pesti Napló 02.16.	Them Vilmos, Them Lajos	
1871.03.05.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Esz-dúr zongoraverseny	372	C8	650	Fővárosi Lapok 03.07.	I. Olga Janina, II. Liszt	
1871.03.19.	Liszt matinéja, Bp. Belvárosi plébánia	Hunok csatája	367	C21	645	Fővárosi Lapok 03.23.	Liszt, Them Vilmos vagy Them Lajos	
1871.03.26	Lisztelnél, Bp. [Belvárosi plébánia]	Amit a hegyen hallani (a hegyek közt)	357	C9	635	A Hon 03.28.	Liszt, Tarczalovics Anna	
1871.04.19.	Karátsonyi Guidó színháza, Buda	Magyar fantázia [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Pesti Napló 04.19; Ellenőr 04.20.	Liszt, Olga Janina	A pesti gyermekmenhely és a Temes megyei árvizkárosultak javára; Liszt és Janina a Künstlerfestzug [Ellenőr: „Művészi díszmenet”] négykezes verzióját [R 331, NG2 B22, SW/SH 605] is előadták
1872.02.09.	Zenekedvelők terme, Bp.	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	Ellenőr 02.08; Fővárosi Lapok 02.09.	Them Vilmos, Them Lajos	
1872.03.12.	Bp. Vigadó, kisterem	Rákóczi-induló	439	C25	117	A Hon 03.03, 03.14; Pesti Napló 03.10; Fővárosi Lapok 03.14.	Hodoly Katalin, Siposs Antal	A Hon: „új”, ti. Liszt 1871-es átdolgozása

1872.03.18	Bp. Vigadó, kisterem	Schubert: C-dúr fantázia, Liszt szimfonikus átdolg. (nagy ábránd két zongorára)	375	C5	653	Budapesti Közlöny 03.17, 03.20; Ellenőr, Pesti Napló 03.17; Fővárosi Lapok 03.20; Magyarország és a Nagyvilág 03.24.	I. Liszt, II. Mihalovich Ödön	egy templom újjáépítésére; a királyi család jelenlétében.
1873.01.12.	Rózsavölgyi és Társa; Bp. Hungária, nagyterem	Concerto pathétique	356	C18	258	Fővárosi Lapok 01.12.	Marie és Alfred Jaëll	
1873.01.15.	Bp. Vigadó, kisterem	Concerto pathétique	356	C18	258	A Hon 01.15; Athenaeum 01.30; Ellenőr 01.18.	Marie és Alfred Jaëll	
1873.02.28.	Zenekedvelők Egylete; Bp. Balvány u. 10.	Magyar fantázia [Bülow] (ábránd magyar népdalok felett)	458]	H12]	123]	A Hon 12.28; Budapesti Közlöny 03.02.	Thern Vilmos, Thern Lajos	
1873.03.31.	Rózsavölgyi és Társa; Bp. Vigadó	Rákóczi-induló	439	C25	117	Budapesti Közlöny 03.30; Ellenőr 04.01; Fővárosi Lapok 04.02.	Liszt, Dunkl Nepomuk János	a hazai jótékony célú egyletek javára
1873.11.15.	Nemzeti Dalkör; Bp. Vigadó, kisterem	Orpheus	360	C12	638	A Hon 11.16.	Ravasz Ilonka, Ribáry Mariska	Liszt tiszteletére
1873.11.30.	Thern Károly matinéja, Bp. Tükköri ház	Hamlet	366	C22	644	Fővárosi Lapok 12.02.	Thern Vilmos, Thern Lajos	
1874.02.07.	Tudomány- és Műgyetemi Dalegylet; Bp. Hungária, diszterem	Les Préludes	359	C11	637	A Hon 02.01.	Ravasz Ilonka, Siposs Antal	
1874.02.15.	Thern Károly matinéja, Bp.	Les Préludes	359	C11	637	Fővárosi Lapok 02.10.	Thern Vilmos és Thern Lajos	
1874.02.21.	Bp. Vigadó, kisterem	Weber, Polonaise brillante [vlsz. Robert Pflughaupt]	460]	H10]	367]	Ellenőr, Pesti Napló 02.22	Thern Vilmos és Thern Lajos	„Liszt által zongorára alkalmazott”

1874.03.04.	Bp. Vigadó, nagyterem	Fantázia az Athén romjai motívumaira	371	C6	649	Ellenőr 03.05.	I. Liszt, II. Mihailovich	ínségtől sújtottak javára
1874.03.23.	Bp. Vigadó, kisterem	Magyar fantázia [Bülów] (magyar ábránd népdalok fölött)	458]	H12]	123]	Ellenőr 03.22, 03.24; Fővárosi Lapok, Pester Lloyd 03.25.	I. Liszt, II. Mihailovich	a szürke nénék [Szt. Vince rendi iggalmas nővérek] budai leánynevelője javára
1874.11.24.	Magyar Írók és Művészek Társasága, Bp. Hungária, díszterem	Weber, Polonaise brillante [vlsz. Robert Pflughaupt]	460]	H10]	367]	Budapesti Közlöny, Fővárosi Lapok 11.22.	Them Vilmos, Them Lajos	„két zongorára átirta Liszt Ferencz”
1874.11.30.	Bp. Vigadó, kisterem	Magyar fantázia (ábránd magyar népdalok felett) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Budapesti Közlöny 11.29.	Ludovico Breitner	
1875.02.12.	Bp. Vigadó, kisterem	Esz-dúr zongoraverseny (Hangverseny, Es-dúr)	372	C8	650	A Hon, 02.12; Fővárosi Lapok 02.14.	Them Vilmos, Them Lajos	
1875.03.03.	Bp. Vigadó, kisterem	Kórusok Herder megszabadított Prométheuszához; bevezetés: Prométheus szimfonikus költemény (2 zg)	539 361	L8 C14	69 639	Fővárosi Lapok 04.02; A Hon 03.04; Ellenőr 03.03.	a Liszt-Egylet vegyeskara, 2 zg: Liszt, Siposs Antal; vez. Engeszer Mátyás	a kórusok zenekari kísérete kétzongorás átiratban hangzott el, az áttűró azonosítatlan
1875.03.22.	Írók és Művészek Társasága; Bp. Hungária, díszterem	Rákóczi-induló	439	C25	117	Budapesti Közlöny 03.24; Ellenőr 03.20.	Liszt, Siposs Antal	
1876.03.05.	Siposs Antal matinéja, Bp.	Hungaria	365	C16	643	Fővárosi Lapok 03.07.	Liszt, Pázmándy Dénesné Reiter Mária	
1876.05.24.	Józsefvárosi Szabadelvű Kör, Bp.	Ünnepi hangok / Festklänge	363	C7	641	Fővárosi Lapok 05.24.	Rausch Károly, Weinwurm Otto	
1876.07.13.	Zeneakadémia, Bp. Hal tér 4. [ma: Március 15. tér]	Esz-dúr zongoraverseny	372	C8	650	Fővárosi Lapok 07.14.	I. Aggházy Károly, II. Svoboda [Szabados] Károly	
1876.07.16.	Siposs Antal, Bp. Vigadó, kisterem	Fantázia az Athén romjai motívumaira	371	C6	649	Együttérés 07.16.	Ravasz Ilonka, Almásy Mikós	

1876.08.19.	Dalártnep, Szeged, dalsamok	Esz-dúr zongoraverseny (Nagy zongora versenymű)	372	C8	650	Ellenőr 08.20., Fővárosi Lapok 08.19.	Aggházy Károly, Ravasz Ilonka	
1876.12.02.	Józsefvárosi Szabadelvű Kör, Bp.	Mazeppa	362	C13	640	Fővárosi Lapok 12.01.	Ravasz Ilonka, Siposs Antal	családi est
1876.12.27.	Kotzné Palóczy Judit, Miskolc,	Fantázia az Athén ronjiai motívumaira	371	C6	649	Fővárosi Lapok 12.31.	Ravasz Ilonka, Pap Dezső	a törökök javára
1877.01.06.	Józsefvárosi Szabadelvű Kör, Bp.	Rákóczi-induló	439	C25	117	Fővárosi Lapok 01.09.	Rausch Károly, Svoboda [Szabados] Károly	családi est
1877.02.25.	Zeneakadémia, Bp. Hal tér 4.	Beethoven: 9. szimfónia, II. tétel (Scherzo)	376	C4	657	Fővárosi Lapok 02.21.	Aggházy Károly, Juhász Aladár	
1877.03.16.	Bp. [Vigadó]	Rákóczi-induló	439	C13	117	Fővárosi Lapok 03.18.	Felix Motl, Hans Paumgartner	
1877.03.25	Zenede, zongoravizsga; Bp. Hungária, díszterem	Mazeppa	362	C13	640	Egyetértés 03.23.	Rausch Károly, Weinwurm Ottó	
1877.04.28.	Bp. Hungária	Hungaria	365	C16	643	Fővárosi Lapok 04.25.	Sárkány Ilona, Siposs Antal	Deák Ferenc szobra javára
1877.11.17.	Józsefvárosi Kör, Bp.	Mazeppa	362	C13	640	A Hon 11.15.	Rausch Károly, Weinwurm Ottó	
1878.03.24.	Fővárosi Iparosok Köre, Bp.	Rákóczi-induló	439	C25	117	Egyetértés 03.26.	Rausch Károly, Weinwurm Otto	
1878.11.19?	Zenekedvelők terme, Bp.	Grandes variations de concert „Hexameron” [Hans von Bülow]	377	C2	654	Fővárosi Lapok 11.20.	Steinacker Irma, Altschul Rudolf	
1878.12.22.	Siposs Antal, Bp. Vigadó, kisterem	Magyar fantázia („Magyar fantasia” népdalok fölött) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Egyetértés 12.16.	I. Kövér Jolán, II. Siposs Antal	a Magyar Gazdasszonyok Országos Egylete árvaháza alaptőkéjének javára
1879.01.19.	Lisztnél, Bp. [Nádor utca]	Rákóczi-induló	439	C25	117	Pesti Hírlap 01.21; Figaro 06.14; Ellenőr 06.15.	Liszt és Sophie Menter	Jules Massenet és Armand Gouzien látogatása Lisztnél. Figaro: Gouzien keltezetlen levele a látogatásról
1879.02.06.	Nőipari Egylet, Bp. Hungária, díszterem	Szózat és Magyar Hymnus [Gobbi Henrik]	448	G34]	353]	Fővárosi Lapok 02.08.	Saphiri Helén, Siposs Antal	

1879.02.28.	Bp. Vigadó, kisterem	Réminiscences de Don Juan (fantasia, ábránd)	379	C26	656	A Hon 02.15. 03.01.	Therm Vilmos, Therm Lajos	
1879.03.04.	Bp. Vigadó, kisterem	Magyar fantázia (13. magyar ábránd, melynek témája „Magasan repül a daru”) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	A Hon, Pesti Hírlap 03.04.	I. Ravasz Ilonka, II. Juhász Aladár	
1879.03.21.	Alföldi Fiatal Hölgyek; Zenekedvelők terme, Bp.	Magyar fantázia [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	A Hon 03.20.	I. Kövér Jolán, II. Almásy Miklós	„magyar ábránd”; a szegedi árvizkárosultak javára
1879.03.26.	Írók és Művészek Társasága; Bp. Vigadó, nagyterem	Schubert: C-dúr fantázia, Liszt szimfonikus átdolg. (ábránd)	375	C5	653	A Hon 03.22, 03.27.	I. Liszt, II. Mihailovich Ödön	a szegedi és az alföldi árvizkárosultak javára; Watzatka, 143.
1880.02.20.	Bp. Vigadó, kisterem	Weber: Polonaise brillante [vlsz. Robert Pflughaupt]	460]	H10]	367]	Ellenőr 02.18; Fővárosi Lapok 02.21.	Therm Vilmos, Therm Lajos	„két zongorára átírt Liszt”
1880.03.01.	Bp. Vigadó, kisterem	Fantázia az Athén romjai motívumaira	371	C6	649	Ellenőr 02.25.	Krisztinkovich Béla, Simay Rozália	
1880.03.16.	Bp. Vigadó, nagyterem	Rakóczi-induló	439	C25	117	A Hon 03.16.	Krivácsy Ilona, Péchy-Krivácsy Irma	a honvédménház javára
1881.01.16.	Fővárosi Iparosok Köre, Bp.	Magyar fantázia (Liszt „Bülow rhapsódiája”) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Ellenőr 01.18; Fővárosi Lapok 01.19.	Mészáros József, Telbisz Jenő	Liszt Bülow-nak ajánlotta a művet
1881.01.29.	Budai Társaskör, Bp.	Rakóczi-induló	439	C25	117	Fővárosi Lapok 02.01.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	
1881.02.07.	Hungária, Bp.	Les Préludes	359	C11	637	Pesti Hírlap 02.07.	Krisztinkovich Béla, Krivácsy Ilona	
1881.03.04.	Bp. Vigadó, kisterem	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	Ellenőr 03.02.	Therm Vilmos, Therm Lajos	
1881.03.12.	Tudományos és Műgyetemi Olvasókör, Bp.	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	Ellenőr 03.07.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	
1881.06.26.	Zeneakadémia, Bp. Sugár út 79. [ma: Andrássy út]	Magyar fantázia (magyar rhapsodia) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Ellenőr 06.24.	I. Jerusaleml Julia, II. Rausch Károly	

1881.10.22	Írók és Művészek Társasága, Bp.	Réminiscences de Don Juan	379	C26	656	A Hon, Ellenőr 10.23.	I. Horánszky Emilia, II. Siposs Antal	Liszt 70. születésnapjára
1881.10.23.	Siposs Antal magán- zeneiskolája, Bp.	Réminiscences de Don Juan; Grandes variations de concert „Hexameron”	379 377	C26 C2	656 654	Hölgyek Lapja 10.30. A Hon 02.14.	I. Horánszky Emilia, II. Siposs Antal; I. Krisztinkovich Béla, II. Siposs Antal	Liszt 70. születésnapjára
1882.02.11.	Kereskedő Ifjak Társulata, Bp.	Rákóczi-induló	439	C25	117		Fröhlich Elza, Telbisz Jenő	
1882.02.20	Mocsonyi család matinéja, Bp.	Tasso	358	C10	636	Fővárosi Lapok 02.22.	Mocsonyi Jenő [és vlsz. Mocsonyi Sándor]	
1882.02.22.	Harmonia, saját terme, Bp.	Rohaminduló; Szózat és Hymnus [Gobbi Henrik]	438] 353]	G35 G34]	118] 448]	Fővárosi Lapok 02.21.	Aggházy Károly, Tomka István	Rohaminduló / Ungarischer Sturmarsch – az átíró személye ismeretlen
1882.02.24.	Bp. Vigadó, kisterem	Réminiscences de Don Juan	379	C26	656	Egyetértés 02.23; Fővárosi Lapok 02.25.	Thern Vilmos, Thern Lajos	Arany János szobrára
1882.03.20.	„Jakab forrása”, Szegény Gyermekkert Egyesület; Bp. Hungaria	Magyar fantázia (Liszt egy rhapsodiája) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Egyetértés 03.20; Fővárosi Lapok 03.21.	Mészáros József, Telbisz Jenő	
1882.07.29.	Balatonfüred, az új gyógyterem díszterme	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	A Hon 07.31.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	
1882.08.22.	Balatonfüred	Mazeppa Réminiscences de Don Juan	362 379	C13 C26	654 656	A Hon 08.20.	Horánszky Emilia, Krisztinkovich Béla	Jótekonysági hangverseny
1883.01.31.	Harmonia, saját terme, Bp.	Mazeppa; Magyar fantázia (Liszt egy rhapsodiája) [Hans von Bülow]	362 458]	C13 H12]	640 123]	Fővárosi Lapok 01.28; 02.01.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	
1883.02.10.	Bp. Vigadó, kisterem	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	Budapesti Hírlap, Pesti Napló 02.10.	Horánszky Emilia, Krisztinkovich Béla	a győri árvízkarosultak javára

1884.03.26.	Bp. Hungária, díszterem	Grand galop chromatique [Richard Burmeister]	41]	A43]	219]	Fővárosi Lapok 03.27.	Richard Burmeister, Dori Petersen	a Gazdasszonyok Egyletének árvaháza javára
1884.04.04.	Földváry Emilia úrnőnél, Bp.	Concerto pathétique	356]	C18	258	Fővárosi Lapok 04.05.	Krautwald Jozefa, Krivácsy Ilona	Búcsúbéd Liszt tiszteletére
1884.04.28.	Bp. Vigadó, kisterem	Magyar fantázia (magyar ábránd) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Fővárosi Lapok 04.29.	I. Horánszky Emilia, II. Siposs Antal	
1884.07.16.	Írók és Művészek Társasága, Debrecen	Grandes variations de concert „Hexameron”	377	C2	654	Nemzet 07.09.	Rausch Károly, Szabados Károly	
1885.03.16.	Nemzeti Zenede, Bp.	Esz-dúr zongoraverseny	372 458]	C8 H12]	650 123]	Nemzet 03.15.	I. Székely Irén, II. Metzler Antónia; I. Simonffy Béla, II. Schodel János	Liszt tiszteletére
1885.03.20.	Bp. Hungária, díszterem	Magyar fantázia (magyar ábránd) [Hans von Bülow]	458]	H12]	123]	Nemzet 03.15.	I. Gulyás Gizella, II. Schmitt J.	
1885.05.12.	Nemzeti Zenede, Bp.	Les Préludes	359	C11	637	Pesti Hírkap 05.12.	Stenger Dávid, Ujváry Ferenc	
1885.05.25.	Bp. Városliget, zenepavilon	Mazeppa; Rákóczi-induló	362 439	C13 C25	640 117	Fővárosi Lapok 05.26.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	Országos Általános Kiállítás, Városliget
1886.03.24.	Középiskolai Tanáregylet választmány, Bp.	Rákóczi-induló	439	C25	117	Fővárosi Lapok 03.24.	Gosztonyi Béla, Rausch Károly	az egyet segélyalapja javára
1886.03.25.	Zenekedvelők Egylete, Bp.	Esz-dúr zongoraverseny	372	C8	650	Fővárosi Lapok 03.26; Zenelap 04.10.	Bernhard Stavenhagen, Thomán István; Krivácsy Ilona, Thomán István	a lipcei Liszt-Egylet javára
1886.04.19.	Nemzeti Zenede, Bp. Vigadó, kisterem	A-dúr zongoraverseny	373	C23	651	Fővárosi Lapok, Nemzet 04.18.	Schodl János, Budáspitz Jónás	
1886.05.	Zene-Konzervatórium, Kolozsvár	Les Préludes	359	C11	637	Ellenzék 05.16.	Mark Anna, Pap Anna	

ABSZTRAKT

KACZMARCZYK ADRIENNE (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Liszt műsorválasztása Pest-Buda számára. A weimari szimfonikus szerző művei

Liszt Ferenc életútjának magyarországi eseményei közül kezdettől fogva a hangversenyei álltak az érdeklődés középpontjában. 1848 előtt Liszt túlnyomórészt szólistaként lépett fel, 19. századi zeneszerzők műveit adta elő és magyaros dallamokra improvizált. Miután Weimarban letelepedve kidolgozta szimfonikus stílusát és létrehozta azt a műcsoportot, amely azután a legnagyobb visszhangot váltotta ki kortársai és utókora részéről, új minőségében is szerette volna magát elismertetni Magyarországon. A szimfonikus művek bemutatására rendszeresebben az 1860-as évektől kerülhetett sor, azután, hogy 1853-ban Pesten megalakult a főváros első állandó szimfonikus zenekara, a Filharmóniai Társaság, továbbá hogy az 1850-es évek második felétől kezdve Liszt zenekari művei sorra jelentek meg nyomtatásban Németországban. Legány Dezső és mások sajtókutatásaiból és Eckhardt Mária összefoglaló tanulmányából ismerjük e művek magyarországi, gyakorlatilag Pest-Budára korlátozódó fogadtatástörténetét. Liszt igyekezett bemutatni úttörő stílusú műveit, de számos eset bizonyítja, hogy számításba vette a közönség teherbíró képességét is. Még magyar vonatkozású művei esetében sem kezdeményezte mindegyikük előadását: míg például a *Magyar fantáziát* és a *Hungariát* maga javasolta, addig a *Funérailles-t* vagy a *Hunok csatáját* nem szorgalmazta. Írásomban egyrészt arra keresem a választ, hogy milyen szempontok alapján döntött Liszt, ha volt beleszólása a koncertprogram összeállításába. Másrészt szimfonikus művei kézzongorás átiratainak pest-budai előadásait veszem számba. Úgy tűnik ugyanis, hogy Liszt ezeket az átiratokat a szimfonikus művek megismertetése és terjesztése értékes eszközeként tartotta számon.

Tárgyszavak: Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Erkel Sándor, Filharmóniai Társaság, kézzongorás átiratok, Thern Vilmos, Thern Lajos, Siposs Antal, Belvárosi plébánia, Hungaria Szálló, Vigadó, Zeneakadémia

KACZMARCZYK ADRIENNE a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen szerezte meg muzikológus diplomáját 1995-ben és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen latin filológus diplomáját 2002-ben. 1992–2010 között a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont tudományos munkatársa volt. 1995-től tanít a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Zenetudományi Tanszékén. 1994 óta közreadója, 2009 óta főszerkesztője Liszt Ferenc Zeneművei Új Összkiadásának. 2021 óta kutatóként dolgozik a HUN-REN BTK Magyar Zenetörténeti Osztályán. Fő kutatási területe Liszt élete és művei, valamint a 19. század zenetörténete.

ABSTRACT

ADRIENNE KACZMARCZYK (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

Liszt's Choice of Program for Pest-Buda. The Works by the Weimar Symphonic Composer

The interest in the events of Ferenc Liszt's career in Hungary was focused from the very beginning on the concerts he gave there. Before 1848, Liszt mostly appeared as a soloist, performing works by nineteenth-century composers and improvising on Hungarian-style melodies. Once he settled in Weimar and elaborated his symphonic style, creating a group of works that was to be most acclaimed by his contemporaries and posterity, Liszt wanted to gain recognition in Hungary in this new capacity as well. His symphonic works could be regularly performed from the 1860s, following the establishment of the first permanent symphony orchestra, the Philharmonic Society (Pest, 1853), and due to the publication in print of Liszt's orchestral works from the second half of the 1850s in Germany. We are familiar with the reception history of these works in Hungary, which was practically limited to Pest-Buda, from the press research of Dezső Legány and others, and from Mária Eckhardt comprehensive study. Liszt made efforts to present his pioneering-style works, but there are many instances showing that he took into consideration the audience's receptivity as well. Even in the case of his Hungarian works, he did not take the initiative to have them all performed: while he himself suggested e.g. the *Hungarian Fantasy* and the symphonic poem *Hungaria*, he did not insist on the performances of *Funérailles* or *Hunnenschlacht*. In my article, I examine the criteria on which Liszt based his decision, if he had a say in the choice of program. On the other hand, I also take into account the Pest-Buda performances of his symphonic works – in transcriptions for two pianos, since Liszt seems to have considered these transcriptions as a valuable means of dissemination, making the audience acquainted with his symphonic works.

Keywords: *Ferenc Liszt, Ferenc Erkel, Sándor Erkel, Philharmonic Society, transcriptions for two pianos, Vilmos Thern, Lajos Thern, Antal Siposs, Inner city parish, Hungaria Hotel, Redoute/Vigadó, Academy of Music*

ADRIENNE KACZMARCZYK graduated from the Liszt Academy of Music with a diploma in musicology in 1995 and from the Eötvös Loránd University of Sciences in 2002 as a Latin philologist. Between 1992 and 2010, she was a member of the scientific staff at Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre, Budapest. Since 1995, she has taught at the Liszt Academy of Music, Department of Musicology. Since 1994 she has been an editor, since 2009 also the editor-in-chief of the Ferenc Liszt Complete Critical Edition. Since 2021, she has worked as a research fellow at the Department of Hungarian Music History (HUN-REN RCH Institute for Musicology). Her main field of research is centered on Liszt's life and works and the music history in the nineteenth century.

Léo Delibes, Liszt és a budapesti társasélet

Budapest 150 évvel ezelőtti jogi egyesítése hatalmas lendületet adott metropolisszá fejlődésének, ami a következő mintegy tíz-tizenkét évben a nemzetközi érdeklődésben, s az ide látogató külföldi vendégek, köztük muzsikusként személyében és számában is megmutatkozott. Liszt Ferenc rendszeres budapesti jelenléte – 1886 tavaszáig – különösen nagy vonzerőt jelentett a világjáró külföldi művészek számára. Ahogy Haynald Lajos kalocsai érsek fogalmazott 1873 novemberében, amikor a mester 50 éves művészi jubileumát ünnepelte Európa: „Ezelőtt ő ment a népekhez, most azok keresik fel őt.”¹ Az 1873-as bécsi világkiállítás és az 1885-ös Országos kiállítás alkalmával is sok neves író, művész és muzsikusként kereste fel a magyar fővárost. A Budapestre érkező hírességek sorában az akkori új francia zene kiválóságai is képviseltették magukat az 1870-es évek vége és az 1880-as évek dereka között. Elsőként Léo Delibes, akit már 1878 eleji első látogatásakor élénk társasági élet fogadott.²

A kiegyezés és a koronázás nyomán kialakulóban volt a többi európai nagyvároshoz hasonló, pezsgő társasélet, amelyhez – a nagyobb budapesti szállókban és a Vigadóban rendezett bálók mellett – hozzátartozott a zenés színházi előadásokon és hangversenyeken való részvétel. Fő idénye éppen ezért november vége felé, a nagy színházi bemutatókkal és a vigadóbéli hangversenyekkel kezdődött, egyik irányítója pedig a városegysítést a gyakorlatban megvalósító miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf volt.³ A művelődés- és zenetörténeti kutatás számos jellemzőjét és

1 „Liszt-ünnepélyek”, *Vasárnapi Ujság* 20/46 (1873. november 16.), 551.

2 A tanulmány doktori értekezésem (*Magyar–francia zenei kapcsolatok a dualizmus idején, különös tekintettel a korabeli francia modern zene magyar recepciójára*, Budapest, ELTE BTK, 2023) vonatkozó fejezetének átdolgozott, bővített változata. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2023.147>. Továbbiakban ILLYÉS *Magyar–francia zenei kapcsolatok*.

3 F. DÓZSA Katalin, „A társasági élet szerepe a XIX. században Budapest világvárossá válásában”, in SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): *Urbanizáció a dualizmus korában. Konferencia Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeumban* (Budapest,

aspektusát feltárta a korabeli budapesti társasági életnek, amely F. Dózsa Katalin átfogó tanulmánya szerint lényeges motorja volt a főváros világvárossá fejlődésének.⁴ Ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódva Delibes budapesti látogatásainak és vendégkarmesterként való fellépéseinek vizsgálatakor a francia komponistát körülvevő társasági eseményekre is különös figyelmet fordítottunk. Az esettanulmány-jellegű vizsgálattal egyben igyekszem tovább árnyalni a képet Liszt társaséletéről, amely mindennapjaiban az egyletekben, mindenekelőtt az Írók és Művészek Társaságában és a vezető művészek találkozóhelyéül szolgáló szalonokban, például a Wohl nővérek, a Blaskovich–Edelspacher házaspár,⁵ Vadnai Károly,⁶ Pulszky Ferenc⁷ vagy Liszt Ferenc otthonában zajlott.

Delibes először 1878 elején jött el a magyar fővárosba, hogy maga dirigálja a Nemzeti Színházban 1877. február 24-én bemutatott, s azóta töretlen sikerrel játszott

Budapesti Történeti Múzeum, 1999) (= *Tanulmányok Budapest múltjából* XXVIII), 305–312. Továbbiakban F. DÓZSA *Társasági élet*.

- 4 F. DÓZSA *Társasági élet*; FÁBRI Anna, „»Eszmesúrlódások«. A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletéről”, *Budapesti Negyed* (tematikus szám: Társasélet Pesten és Budán) 46/4 (2004), 5–38.; a politikusok körüli társasági életéről lásd CIEGER András: „Társasági élet »hivatalból«. A politika szereplői által rendezett társaséleti események Budapesten a dualizmus korában”, *Budapesti Negyed* (tematikus szám: Társasélet Pesten és Budán) 46/4 (2004), 313–330.; MERÉNYI Hajnalka, „A Pulszky-Szalon”, *Budapesti Negyed* (tematikus szám: Társasélet Pesten és Budán) 46/4 (2004), 331–349., továbbiakban MERÉNYI *Pulszky-Szalon*; a 19. század utolsó harmadának társaséletében kiemelkedő szerepet játszó Wohl testvérek, Janka (1843–1901) és Stephanie (1848–1889) híres irodalmi-művészeti szalonjáról pl. BORBÍRÓ Fanni, „»Csevegés, zene és egy csésze tea«. A Wohl-nővérek a pesti társaséletben”, *Budapesti Negyed* (tematikus szám: *Társasélet Pesten és Budán*) 46/4 (2004), 350–376.; a Blaskovich–Edelspacher házaspár fővárosi társasági életét is tárgyalja GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla: *A Blaskovichok világa. Egy köznemesi család története és életmódja a 18. századtól a 20. század közepéig*. PhD disszertáció (Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2012), továbbiakban MÓRÓ *Blaskovichok világa*. Liszt vonatkozásában lásd LEGÁNY Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1986), továbbiakban LEGÁNY *Liszt*, valamint WATZATKA Ágnes: *Budapesti séták Liszt Ferencel* (Budapest, Helikon Kiadó – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2011). A Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont munkatársai 2020-ban, Domokos Zsuzsanna igazgató vezetésével kiállítást rendeztek a témában *Vendégségben Liszt Sugár-úti otthonában* címmel. Virtuális változata: <https://lisztmuseum.hu/virtualis/vendegsegben-liszt-sugar-uti-otthonaban-121139> (utolsó letöltés: 2023. december 3.). Eckhardt Mária 2020. szeptember 24-én tartott megnyitó előadásának közlését lásd ECKHARDT Mária: „Vendégségben Liszt Sugár-úti otthonában. A Liszt Ferenc Emlékmúzeum új időszakos kiállítása”, in *Liszt Magyar Szemmel / The Hungarian View of Liszt* 41 (2020. október), 2–5. <https://www.liszt-society.hu/41.ujzag-220-oktober.pdf> (utolsó letöltés: 2023. december 3.).
- 5 MÓRÓ *Blaskovichok világa*, 220–221.
- 6 „Vadnai Károly, ki Jókai Mór után jelenleg legtekintélyesebb szépirodalmi írónk és publicistánk és szellemdús neje gyakran fogadják salonjukban Lisztet is, amivel Budapesten kevés salon dicsekedhetik.” Vö. [N. N.]: *A budapesti társaság* (Budapest, Pallas, 1886), 426. és 480.
- 7 MERÉNYI *Pulszky-Szalon*, 340.

Coppélia tizedik előadását.⁸ Meghívása nagy jelentőségű a magyar–francia zenei kapcsolatok történetében, hiszen Berlioz 1846-os koncertje óta nem állt francia zeneszerző a Nemzeti Színház zenekarának élén. Delibes neve ekkoriban operettszerzőként is ismert volt Magyarországon, mivel a *Pető király udvara* című *opéra-bouffe*-jét a Népszínházban a *Coppéliával* párhuzamosan, vidéki színházakban pedig már évek óta játszották.⁹

Meghívásának terve a zeneszerző bécsi sikereivel és 1874 óta rendszeres ottani látogatásaival összefüggésben merülhetett fel már két évvel korábban,¹⁰ de 1876. április 11-i, Podmaniczky intendánsnak küldött táviratában akkor lemondta Budapestre jövetelét.¹¹ Bécsi tartózkodásai során Delibes több magyarral, illetve osztrák–magyarral megismerkedett, köztük Sina Simon báróval, aki bevezette a társasági életbe. 1876 őszén szintén itt ismerte meg Gassi Ferenc operaénekest.¹² Hogy segítse

8 *A Nemzeti Színház szereptörténeti adattára 1837–1949-ig.* Összeállította JÓNÁS Alfréd. Kézirat (Budapest, 1955 körül), Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tár, MS 132/4, fol. 40.

9 *La Cour du Roi Pétaud* (librettó: Philippe GILLE, Adolphe JAIME; ősbemutató: Párizs, Théâtre des Variétés, 1869. április 24.). A darabot német nyelven *Confusius IX* címmel 1874. február 7-én mutatták be a pozsonyi Városi Színházban, majd Follinus János magyar fordításában még ebben az évben műsorra tűzték a Budai Színparkban és a Debreceni Nemzeti Színházban. Beszámoló a 1874. július 25-i budapesti bemutatóról: „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 11/170 (1874. július 28.), 745. Debrecenben 1874. október 5-én játszották először a művet. Az operett népszínházi bemutatója 1877. február 22-én volt. Lásd *A magyarországi operett forráskatalógusa, 1860–1959*, HUNREN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport, http://db.zti.hu/mza_operett/operett_Kereses.asp. Lásd továbbá Bozó Péter: Operett Magyarországon 1859–1960. Forráskatalógus <https://adoc.pub/queue/operett-magyarorszag-on-forraskatalogus12dc9036d46342c231899ae299d1894c8332.html> (utolsó letöltés: 2023. december 3.).

10 Delibes a *Le Roi l'a dit* (*Der König hat's gesagt*) 1874. április 20-i, a *Coppélia* 1876. október 4-i, a *Sylvia* 1877. október 25-i bécsi bemutatója alkalmából, illetve 1877 végén tartózkodott hosszabban a császárvárosban. Vö. Pauline GIRARD: *Léo Delibes: itinéraire d'un musicien, des Bouffes-Parisiens à l'Institut* (Paris, Vrin, 2018) (= *MusicologieS*), 147–149., 166–168. Továbbiakban GIRARD *Léo Delibes*.

11 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár, Delibes Léo Podmaniczky Frigyesnek. Közli: ILLYÉS *Magyar–francia zenei kapcsolatok*, 223.

12 Gassi (eredeti nevén Glatz) Ferenc (1850–1896), tenor Párizsban Gustave Roger-nál (1815–1879), a Conservatoire National tanáránál képezte tovább magát, majd elszerződött a Théâtre-Italienhez, ahol a társulat 1878-as feloszlásáig énekelt, nagy sikert aratva a *Trubadúr*-ban Manrico szerepében. Budapesten 1879–1886 között a Nemzeti Színház, majd az Operaház tagja. Több francia operában énekelt főszerepet (címszereplő volt a *Faust*-ban, János a *Heródiás*-ban, Raoul a *Hugenották*-ban). Vö. SCHÖPFLIN Aladár (szerk.), ERŐDI Jenő és KÜRTHY Emil összegyűjtött anyagának felhasználásával: *Színművészeti lexikon. A magyar színjátás és drámairodalom enciklopédiája*, II (Budapest, Színészegyesület, 1929), 104.

karrierjének elindulását, kiadója, Jacques-Léopold Heugel figyelmébe ajánlotta a fiatal tenort.¹³

Liszttel vélhetőleg Párizsban, a mester 1861-es, illetve 1866-os, hosszabb tartózkodása során találkozhatott. Delibes számára talán az 1860-ban alapított arisztokrátikus férfiklub, a fiatal tehetségeket népszerűsítő *Cercle de l'Union artistique* koncertjei jelentették az első kapcsolódási pontot Liszthez: a fiatal komponista kezdetől fontos szerepet töltött be a kör életében, amelynek Liszt első között csatlakozott tagja volt.¹⁴

Delibes ugyancsak Párizsból ismerte Pázmándy Dénes (1848–1936) függetlenségi párti politikust, publicistát,¹⁵ aki Párizsban folytatott egyetemi tanulmányokat, ahol egy életre eljegyezte magát a francia kultúrával. Politikusok mellett a francia irodalmi és művészeti élet olyan kiválóságaival ismerkedett itt meg, mint a két Dumas, François Coppée, Victorien Sardou, Ferdinand de Lesseps vagy Jules Massenet. Értékes összeköttetéseit Magyarországra hazatérve is ápolta, és az itteni művészeti élet javára fordította.¹⁶ Delibes 1878-as budapesti útja alkalmával a közvetítő szerepét töltötte be.¹⁷

Kísérőjével Delibes Bécsből érkezett. Az újév első napján a Népszínházban megtekintette *A sárga csikó* ünnepi előadását Blaha Lujza főszereplésével.¹⁸ Január 3-án került sor a Nemzeti Színház Delibes-estjére. A teltházat vonzó díszelőadáson megjelent a „francia szimpátiájáról ismert arisztokrácia”, sok magas rangú, illusztris vendég, valamint a francia főkonzulátus tagjai.¹⁹ A Zichy Gézával együtt érkező Liszt Karátsanyi Guido gróf páholyából követte az előadást. Jelen volt Erkel Ferenc is, az

13 Delibes levele Jacques-Léopold Heugelhez, 1876. november 24. Közli ILLYÉS *Magyar–francia zenei kapcsolatok*, 223.

14 GIRARD Léo *Delibes*, 108–109.

15 Rendszeres és közvetlen kapcsolatukról tanúskodik Delibes Pázmándy Déneshez írt, „12. csütörtökön”, Párizsban kelt levele. A kéziratot lásd Bibliothèque Nationale de France (BnF) Département de la Musique, LA-DELIBES LEO-49.

16 „Pázmándy Dénes meghalt”, *Pesti Napló* 87/93 (1936. április 23.), 9. Pázmándy pályájáról és a magyar–francia kapcsolatok fejlesztésében játszott szerepéről lásd GYÜSZI László: „Az utolsó politikus Pázmándy és a magyar–francia barátság”, *Valóság* 46/6 (2003. június 1.), 27–37. A továbbiakban GYÜSZI *Utolsó politikus Pázmándy*.

17 A Nemzeti Színház operaigazgatósága által január 4-én adott díszelőadásán Erkel Sándor Pázmándyra mondott köszöntőt, mint aki Delibes-et „lehozta Bécsből”. Vö. „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 15/5 (1878. január 6.), 24., valamint „Különfélék”, *Pesti Napló* 29/5 (1878. január 5.), [2].

18 Ez onnan tudható, hogy néhány nappal később, a Nemzeti Színház operaigazgatósága által január 4-én délután, Szikszay Ferenc éttermében adott ebédén „valóságos keleti gyöngyökként” említette Csepreghy Ferenc és Erkel Elek népszínművének dalait. Lásd „Különfélék”, *Pesti Napló* 29/5 (1878. január 5.), [2].

19 „Színház és művészet”, *Pesti Napló* 29/4 (1878. január 4.), [2].

est másik zeneszerzője, a balett előtt ugyanis Erkel-operarészleteket is előadtak: a *Hunyadi László* nyitányát és első felvonását, majd a Bánk bánból – a cimbalmot és viola d'amorét hangsúlyosan alkalmazó – második felvonást.²⁰ A szerző által vezényelt *Coppélia*-előadás zajos sikert aratott (1. kép).²¹ Delibes, aki már a *Coppélia* csárdásával tanúsította affinitását a magyar zene iránt, hálás volt a lelkes fogadtatásért, amelyben részesült: viszonzásképpen ingyen átengedte a Nemzeti Színháznak a bécsi fogadtatása alapján hasonlóan nagy sikernek ígérkező *Sylvia* előadási jogát.²²

Az előadás után az Írók és Művészek Társasága vacsorára hívta meg a jeles vendéget, és ezzel megkezdődött a Delibes tiszteletére rendezett társasági események sora.²³ Az egyesület 1873-ban, Szigligeti Ede elnöklétével alakult meg a művészek, írók és újságírók társas kapcsolatainak előmozdítása, érdekvédelme, valamint hallgatólagosan a függetlenségi érzelmű fiatal művészek támogatása céljából. A társaság igen aktív volt társas vacsorák, hangversenyek, felolvasóestek rendezésében, és rendszeresen szervezett csoportos kirándulásokat belföldre, majd az 1880-as években külföldre is. A francia kapcsolat ápolása jegyében a legnagyobb szabású megmozdulásokat – 1883-ban és 1889-ben – éppen Párizsba szervezték.²⁴ Delibes első látogatásakor, 1878-ban az egylet 282 tagot számlált. Közéjük tartozott választmányi tagként Liszt Ferenc, id. Ábrányi Kornél, Zichy Géza gróf, Ódry Lehel, Jókai Mór, Paulay Ede, továbbá Erkel Ferenc és Sándor, Végh János, Káldy Gyula, Reményi Ede, Apponyi Albert gróf, Pulszky Ferenc, ifj. Ábrányi Kornél és id. Ábrányi Emil, Evva Lajos, Türr István, Szemere Attila, a későbbi elnök Urváry Lajos, a *Pesti Napló* szerkesztője, egyetlen nőként a Liszt-tanítvány Ravasz Ilona és Wahrmann Mór mint pártoló tag.²⁵ Mint a korszakban alapított legtöbb társasegylet, amely a hasonló foglalkozásúakat, társadalmi helyzetűeket vagy az egy helyen lakókat tömörítette, az

20 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 15/2 (1878. január 3.), 10.

21 „A Delibes-este”, *Fővárosi Lapok* 15/4 (1878. január 5.), 19.

22 Ua.

23 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 15/3 (1878. január 4.), 16.

24 SZÉKELY György (főszerk.), TÖRÖK Margit (szerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994). <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (utolsó letöltés: 2023. december 3.). Lásd továbbá „Az Írók és Művészek Társaságának párizsi kirándulása 1883-ban”. Dokumentumközlés, *Budapesti Negyed* (tematikusszám: *Művészet a városban*) 9/2–3 (2001. nyár–ősz). <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/doki.html>. A közlés forrása: *Írók és Művészek Társasága. Évi jelentés az 1883-84-ik évről* (Budapest, Légrády testvérek könyvnyomdája, 1884), 8–21. Az évi jelentést szerkesztette, a beszámolókat írta Dolinay Gyula, a Társaság titkára. Lásd még ERDÉSZ Ádám: „»Budapest – Turin – Páris«. Utazás az 1889-es világkiállításra”, *Bárka. Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat* (2010/6), 89–92.

25 *Írók és Művészek Társasága: évi jelentés 1878/79-ről* (Budapest, Franklin Nyomda, 1879), 7–12.

347

Nemzeti színház.

Bérlet Budapest, csütörtökön, 1878. január 3-án: 234. szám

HUNYADI LÁSZLÓ.

Eredeti opera 1-56 felvonás. Szövegét írta Egressy Béni, Zenéjét szerzelte Erikol Ferencz. — Személyek: V. László, magyar király — (Pauli Hunyadi László) testvérek — Ellinger Gúllat Ulrik — (Kőszeghy Hunyadi Mátyás) testvérek — (Hein Róza) Főurak. Király kísérete. Zsoldosok. Nép. Történi: Nándor 1456.

Ezt követi:

BÁNK-BÁNK.

Eredeti nagy opera 2-ik felvonás. Írta Egressy Béni, Zenéjét szerzelte Erikol Ferencz. — Személyek: Gertrud, királyné — Saxlehner E. Biberach, kalandor lovag — Tallian (Jo. Barthold, mereműl herceg fia — Tiborcz, paraszt — (Ódry) Gertrud testvérnője — (Pauli) Udvari hölgyek. Udvaroncok. Békülének. Kátónák. Parasztok Melinda, felesége — (Ellinger) Történi 1213. vége felé. Balzsám B. V.

Végül:

Szerző: DELIBES LEO ur vezetése mellett, és Rotter Irma betegsége utáni első föllepteül:

COPPELIA,

az üvegszemű hölgy.

Ballet 3 felv. Írták: Nittler és Saint-Leon. Zenéjét szerzelte: DELIBES LEO. Betanította Campilli Frigyes, "balletmester. SZEMÉLYEK:		
Swanilda —	Rotter Irma —	Coppélius —
Ferencz, vőlegény —	Zsuzsanics E. —	Coppélia —
Hedvig —	Istvánfi Ika —	Pólgérmester —
Mari —	Kürti Hermína —	Pörög —
Minka —	Gundárd Aug. —	Pörög Pörög Történi: Galícia határáján.
Tinka —	Filóné —	

Előadandó tánczok: Az 1. felvonásban: „BEVEZETÉS.” Előadja Rotter Irma. „LAZOR.” Előadja az összes balletszemélyzet. 2. „KALÁSZ-BALLADA.” Előadja Rotter Irma. „TÁLTÓZATOK.” Előadják: Rotter I., Istvánfi I., Gundárd Aug. Filóné és Kürti H.4. „CSÁRDÁS.” Előadják: a balletnövéndékek. A 2-ik felvonásban: 5. a) AZ „ÖNMOZGONY TÁNCZA.” b) „MANOLA” spanyol táncz. Előadja Rotter Irma.

Kezdeté 7 órakor, vége 10-után.

HELYÁRAK:

Előadói v. előadói páholy 10 frt. Másodemeleti páholy 8 frt. Erkölyszék 2 frt. 50 kr. Földszinti támlásszék 2 frt 50 kr. Földszinti zárszék az I—V sorban 2 frt, a VI—XI sorban 1 frt. 50 kr. Körzék 1 frt. 20 kr. Számozott ülőhely 1 frt. Katonajegy 30 frt. Másodemeleti zárszék első sorban 1 frt 20 kr. Második sorban 1 frt. Harmadik sorban 80 kr. Másodemeleti bemenet 50 kr. Karzati bemenet 30 kr. Gyermekeknek nem adtatnak.

Jegyet válthatni d. a. 9 órától 1-ig és délután 3 órától kezdve a csarnokban, az esteli pénztárnál.

Holnap, pénteken, január 4-én, bérletfolyamban: **MÁSODSZOR:**

GALATEA.

Drama 5 felv. Írta: Vassiladis Sz. N. Fordította Kállay Béni.

Előadói páholy 7 frt. — Támlásszék és erkélyszék 2 frt. — kr. Földszinti zárszék 1 frt. 50 kr. Körzék 1 frt. 20 kr. Számozott ülőhely 1 frt — kr. II. emeleti zárszék első sorban 1 frt. 20 kr. a II. és III. sorban 1 frt — kr.

Ma, a városnézőházban, bérletfolyamban:

Kéregető nő. A nyelvtan.

Vígjáték 1 felv. Írta Labiche és Jolly. Fordította Fekete M. — Végül először: PRIMSHAW, BAGSHAW és BRADSHAW.

Tréfa 1 felv. Írta Madison Morton. Fordította K. T.

1. kép. A *Coppélia* Léo Delibes által vezényelt, 1878. január 3-i előadásának színlapja. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, SZT SZL NSZ K1877-1878 1878. 01. 03.

Írók és Művészek Társasága is férfiak találkozóhelye volt, akárcsak a kávéház.²⁶ Amennyiben Delibes korábban nem volt Liszttel közelebbi ismeretségben, elképzelhető, hogy itt találkozott vele Budapesten először a kialakult szokás szerint, mivel a mester gyakran időzött az egyesület körében. A társaság otthona 1875 óta a Nemzeti Színház tőszomszédságában, annak a Kerepesi országút és a Múzeum körút sarkán található új bérházában volt, a mai Astoriánál.²⁷

Másnap, január 4-én délután a Nemzeti Színház operaigazgatósága adott díszebédet az ugyanebben az épületben található Szikszay étteremben,²⁸ ahová Delibes Pázmándy Dénes kíséretében érkezett. A társaság többségét a színház operarészlegének és zenekarának tagjai alkották, de újságírók, zenekritikusok is részt vettek a banketten.²⁹ Mások mellett jelen volt Erkel Ferenc, Erkel Sándor, Böhm Gusztáv, Rotter Mari, id. Ábrányi Kornél, az Erkel-operákban fellépő Saxlehner Emma, Ellinger József, Pauli Richárd, Kőszeghy Károly, a Népszínház nevében Erkel Elek és Evva Lajos. Podmaniczky Frigyes báró betegség miatt maradt távol. Delibes, akit meghatott a szívélyes budapesti fogadtatás, Ábrányi köszöntőjére válaszul kifejezte óhaját, hogy „Frankhon és Magyarország közt jöjjön létre a művészet szövetsége (alliance artistique) s e szövetség ne bomoljon föl soha”.³⁰ E szövetség ünneplését tekinthetjük úgy, mint a magyar és francia művészek között a következő évtizedben kibontakozó baráti közeledés szimbolikus kezdetét.

Még aznap este Liszt adott emlékezetes estélyt Hal téri lakásán, ami a Delibes-látogatásról szóló francia sajtóban is figyelmet kapott.³¹ Körülbelül huszonöt tagú társaság gyűlt össze, jórészt a mester barátai. Néhány író, újságíró is megjelent, köztük Vadnai Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, akinek szalonja gyakran látta vendégül az irodalom és a közélet jeleseit, magát Lisztet és a Budapestre látogató

26 F. DÓZSA *Társasági élet*, 313–314. Voltak hölgyek által alapított egyletek is, mint például a Veres Pálné Beniczky Hermin által 1868-ban alapított Országos Nőképző Egylet vagy az Engeszer Mátyás felesége kezdeményezésére 1870-ben alakult női Liszt-Egylet, amelyek Camille Saint-Saëns 1879. március 7-i koncertmeghívásában játszottak szerepet. Vö. ILYÉS *Magyar-francia zenei kapcsolatok*, 57.

27 A Budapestre látogató külföldi hírességek közül itt találkozott Liszttel először pl. Ernesto Rossi operaénekes. Vö. SZANA Tamás: „A régi »otthon«”, *Pesti Napló* 42/89 (1891. április 1.), [1.]

28 Szikszay Ferenc híres étterme 1875-ben nyílt meg a Nemzeti Színház akkori épületének tőszomszédságában álló bérházában, a mai Astoriánál. https://mandadb.hu/tetel/602230/Szikszay_Ferencz_etterme_a_Nemzeti_Szinhazhoz (utolsó letöltés: 2023. december 3.)

29 Például Schütz Miksa (1852–1888), Delibes nagy tisztelője is itt ismerkedhetett meg a francia komponistával, akiről több cikket írt a *Pester Lloyd*-ban, a *Pesti Napló*-ban és a *Budapesti Szemlé*-ben.

30 „Különfélék”, *Pesti Napló* 29/5 (1878. január 5.), [2.].

31 „Nouvelles diverses. Paris et départements”, *Le Ménestrel* 41/7 (13 janvier 1878), 54. Lásd még „Nouvelles de partout”, *Le Journal de Musique* 2/86 (10 janvier 1878), 4.

külföldi írókat, művészeket.³² Ifj. Ábrányi Kornél szerint a mester Vadnai kérésének tett eleget, amikor a társaságnak eljátszotta Beethoven „Holdfény” szonátáját.³³ Vacsora után mások is zongorához ültek. Zichy Géza az egyik bal kézre írt darabját mutatta be az *Études* sorozatból, amelyet előző évben Heugel adott ki Párizsban a *Valse d'Adèle* című etűd Liszt által készített, kétkezes átíratával együtt (2. kép).³⁴ Delibes a *Sylvia*-ból játszott részleteket, mire Erkel Sándor jelezte, hogy a balettet ősszel bemutatja a Nemzeti Színház, és *A király mondta* operát is mihamarabb műsorra tűzi. Végül Mihalovich Ödön *A sellő* című szimfonikus költeményét adta elő Végh Jánossal, négykezes átíratban.³⁵

A frissen megkötött „művészi szövetség” jegyében telt kedélyes est szinte előrevetítette a folytatást. Csak néhány példát említve: Zichy Géza az ősszel óriási sikereket aratott különböző párizsi szalonokban és a *Figaro* egy estélyén.³⁶ A Gyulai Pál versére komponált Mihalovich-kompozíció, *A sellő* (*Ondine*) franciaországi bemutatóját az Association artistique d'Angers nevű társaság 1887. február 27-i hangversenyén tartották Angers-ban, a Bertha Sándor által rendezett *festival hongrois* keretében.³⁷ Delibes után Jules Massenet és Camille Saint-Saëns is ellátogatott Budapestre a következő év elején, s a *Coppélia* szerzője maga is visszatért még két alkalommal.

Delibes, aki a párizsi magyar emigráció köreibe is bejáratos volt, legközelebb 1878 augusztusában, Türr István tábornok párizsi szalonjában találkozott a Budapesten megismert magyar művészek egy kis csoportjával: a világiállításra kiutazó magyar delegáció tiszteletére adott estélyen Blaha Lujza és Odry Lehel magyar dalokat

32 [N. N.]: *Budapesti társaság*, 478–480. A kötet szerzője szerint Vadnai Károly képezte a szépirodalomban azt a központot, amelyet Jókai Mór nem ért rá betölteni.

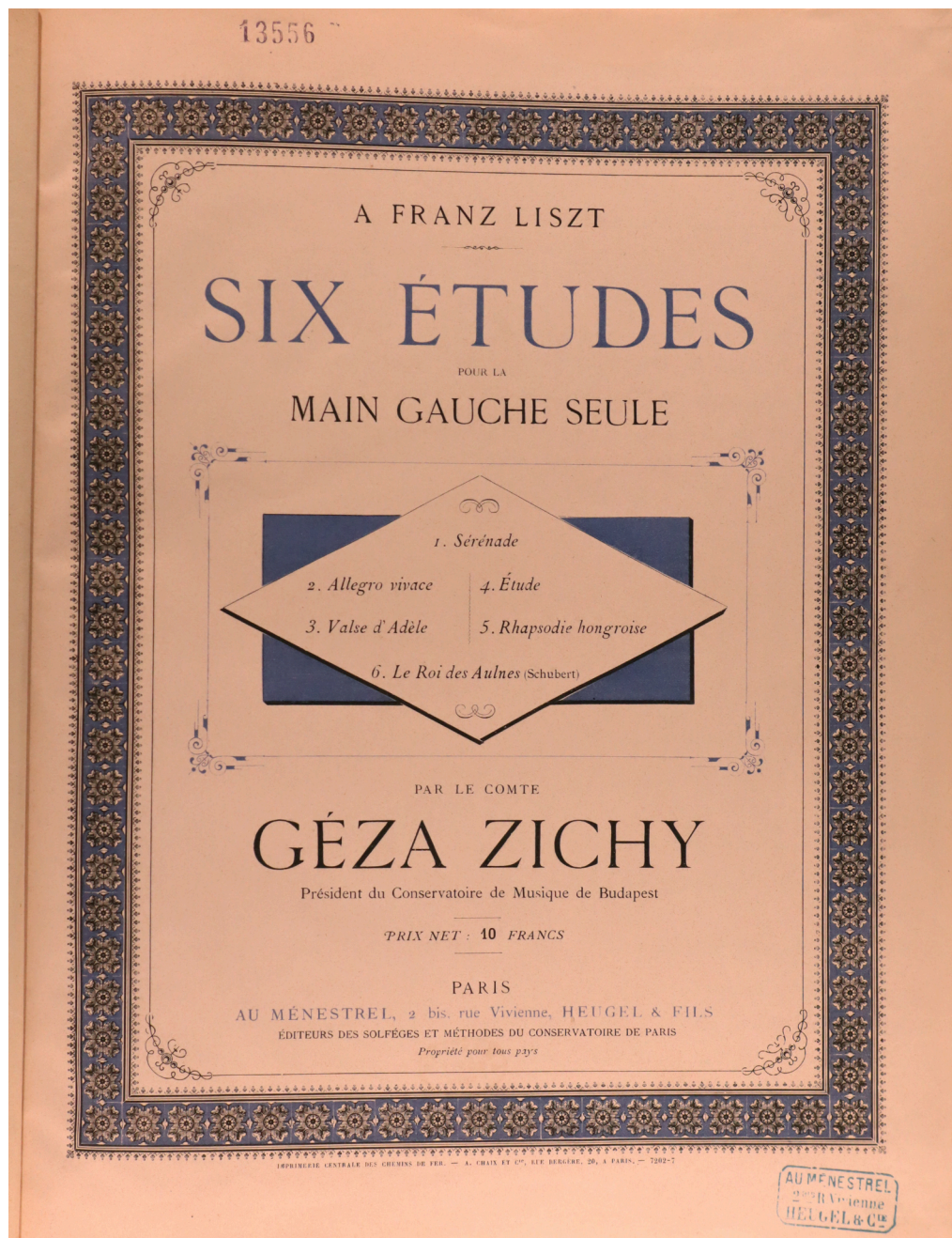
33 SZIKLAVÁRI Károly: „Ifjabb Ábrányi Kornél emlékei Liszt Ferencről (1911)”, in *Liszt Magyar Szemmel / The Hungarian View of Liszt* 22 (2015. november), 18. Ifj. Ábrányi Kornél (1849–1913) író, újságíró, id. Ábrányi Kornél (1822–1903) zeneszerző fia eredetileg az *Egyetértés* 1911. október 3-i számában közölte visszaemlékezését, egy cikksorozat részeként.

34 Géza ZICHY: *Six études pour la main gauche seule, dédiées à Franz Liszt* (Paris, Heugel et fils, [1877]). Géza ZICHY: *Valse d'Adèle, transcription brillante [pour piano] de Fr. Liszt* (Paris, Heugel, [1877]).

35 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 15/5 (1878. január 6.), 23–24. Lásd továbbá „Különfélék”, *Pesti Napló* 29/5 (1878. január 5.), [2.]

36 Hubay Jenő levele Liszt Ferenchez, Párizs, 1878. november 29. Vö. *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*, hrsg. von La Mara, I–III (Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1895–1904), II, 320.

37 Yannick Simon: *L'Association artistique d'Angers, 1877-1893. Histoire d'une société de concerts populaires, suivie du répertoire des programmes des concerts* (Paris, Société Française de Musicologie, 2006) (= Publications de la Société Française de Musicologie, 3e série, 12.), 336. Az angers-i művészeti egyesület 1887. február 27-i magyar hangversenyéről lásd ILLYÉS *Magyar-francia zenei kapcsolatok*, 187–189.

2. kép. Zichy Géza *Six études pour la main gauche seule* (Paris, Heugel, 1877) című kottájának címlapja. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Mus. pr. 13.556.

és áriákat adott elő Káldy Gyula³⁸ zongorakíséretével.³⁹ Következő budapesti látogatására azonban csak 1881 tavaszán, *Jean de Nivelle* című operája többször elhalasztott bemutatója alkalmából került sor. Erkel Sándor igazgató eredetileg már 1880 őszén szerette volna műsorra tűzni az új francia operát,⁴⁰ amelyről kedvező cikk jelent meg Pázmándy Dénes *Gazette de Hongrie* című hírlapjának⁴¹ első számában Armand Gouzien,⁴² a francia–magyar közeledés egyik fontos alakja tollából.⁴³ A zeneszerző kiadójával folytatott tárgyalások során azonban több nehézség merült fel – köztük az Heugel által a bécsi operának biztosított elsőbbség kérdése –, amelyek elsimításában a zeneszerző Pázmándy segítségét kérte.⁴⁴ A *Jean de Nivelle*-t végül Bécsset megelőzve, külföldön elsőként mutatták be a magyar fővárosban 1881. március 17-én, a komponista jelenlétében.⁴⁵

Pázmándy nemcsak a Nemzeti Színház vezetősége, hanem mint a Budapesti Francia Kör igazgatója, a frankofil társaság számára is kapcsolatot teremtett a francia komponistával. Az 1880 októberében Apponyi Albert gróf elnökletével és Amédée

-
- 38 Káldy Gyula (1838–1901) karmester, zeneszerző és zenei író, az Operaház későbbi igazgatója (1895–1900) ebben az időben a Nemzeti Színház Színitanodájának énektanára (1873–1881) és a Budapesti Zenekedvelők Egyletének karnagya (1874–1882) volt. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, V. (Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1897), 823–824.
- 39 Az estélyen részt vett továbbá Szarvady Frigyes (1822–1882), a Kossuth-emigráció egyik legjelesebb újságírója, Magyarországról Haynald Lajos érsek, Szapáry Gyula gróf, Tisza Lajos és a kiállítási magyar biztos helyettese, Lechner Lajos. A francia vendégek sorában jelen volt: Léo Delibes, Victor Joncière, Édouard Lalo és Théodore Dubois zeneszerzők, Ferdinand de Lesseps mérnök, diplomata, a Szezei-csatorna építője, valamint több író, újságíró. KÁLDY Gyula: „Zenészeti tárcák a világtárlatról, II”, *Fővárosi Lapok* 15/187 (1878. augusztus 15.), 909.
- 40 „Nouvelles diverses”, *Le Ménestrel* 46/20 (18 avril 1880), 158.
- 41 *Gazette de Hongrie*: Pázmándy Dénes által alapított, kiadott és eleinte szerkesztett, 1880 és 1888 között Amédée Saissy francia hírlapíró, egyetemi tanár főszerkesztésében megjelenő francia nyelvű hetilap. A magyar politikai, gazdasági és kulturális élet eseményeiről, a magyar–francia kapcsolatokról, térségünk problémáiról tájékoztatott. *La Hongrie à l'étranger* rovatában a Magyarországról külföldön megjelent cikkeket ismertette, *Revue hongroise* rovatában a magyar irodalmat propagálta. Vö. GYÜSZI Utolsó politikus Pázmándy, 33.
- 42 Armand Gouzien (1839–1892) zeneszerző, újságíró és kritikus, több lap munkatársa, 1876–1882 között a *Le Journal de Musique* főszerkesztője. Az 1870-es évek végétől minisztériumi hivatalnok (Ministère des Beaux-Arts et de l'Instruction publique), az államilag támogatott franciaországi színházak főfelügyelője. Közeli kapcsolatban állt a kor jelentős művészeivel, köztük Saint-Saëns-szal, Massenet-val, Delibes-bel, Victor Hugóval. Lásd Thomas GEORGES-MICHEL: „Un ami bretois de Victor Hugo: Armand Gouzien”, *Les Cahiers de l'Iroise* 19/2 (avril–juin 1972).
- 43 Armand GOUZIEN: „Jean de Nivelle”, *Gazette de Hongrie* 1/1 (8 avril 1880), 3.
- 44 Léo Delibes levele Pázmándy Déneshez, Párizs, 1880. október 22. Közli ILLYÉS *Magyar–francia zenei kapcsolatok*, 224.
- 45 Jóval szerényebb keretek között Koppenhágában is ezen a napon volt az opera bemutatója. Vö. GIRARD Léo *Delibes*, 189. A trónörökös esküvőjének halogatása miatt sokáig odázott bécsi premierre 1881. március 29-én került sor.

Saissy egyetemi tanár alelnökletével megalakult *cercle français* hármas célt tűzött ki maga elé: alkalmat nyújtani a francia nyelv elsajátítására, szorosabb személyes érintkezésre egyesíteni a Budapesten tartózkodó franciákat és azokat, akik bírják a nyelvet, végül összeköttetést szerezni és fenntartani a párizsi magyar egylettel, ennek céljai támogatására.⁴⁶

A diplomácia nyelvének alapos ismerete és a nemzetközi kapcsolatépítés nemcsak a francia kultúra és irodalom hazai terjesztése miatt volt fontos, hanem Magyarország külföldi megismertetését, a modern, hiteles országkép alakítását is célozta.⁴⁷ E törekvésekkel összhangban a kör kiemelt eseményként kezelte Delibes budapesti látogatását. A francia komponista tiszteletére rendezett estélyt Pázmándy, Saissy, Tölgyi Gyula és Arányi Miksa választmányi tagokból álló, négytagú bizottság készítette elő. A Budapesti Francia Kör ekkor még egyre bővült: 1881 februárjában felvett új tagjai között találjuk például Liszt Ferencet és Zichy Géza gróft.⁴⁸

Delibes 1881. február 25. és április 10. között Bécsben és Budapesten tett utazása során⁴⁹ március 1-jétől 19-ig időzött a magyar fővárosban, bár nem egyhuzamban, mivel itt is, ott is igyekezvén részt venni a próbákban, fáradhatatlanul dolgozott a minél jobb eredmény elérése érdekében. A komponista ismét Pázmándy társaságában érkezett Budapestre, ahol a Vadászkürt Szállóban szállt meg.⁵⁰ Március 3-án vezényletével került színre a Nemzeti Színházban *Sylvia* című balettje, kivételesen nagy érdeklődés és siker mellett, Liszt jelenlétében.

Második budapesti tartózkodása során Delibes más zenei intézményekbe is el látogatott. Liszttel együtt ott volt a Vigadóban Erkel Sándor és a Filharmonikusok március 9-i hangversenyén, amelynek műsorán Saint-Saëns g-moll zongoraversenye (Varette Stepanoff szólójával), valamint Liszt Saint-Saënsnak ajánlott új zenekari műve, az ekkor bemutatott *Második Mefisztó-keringő* jelentették a műsor fő attrakcióit.⁵¹ Március 12-én – Káldy Gyula meghívására – a Színitanodát látogatta meg,⁵² ahol

46 ELTE Egyetemi Könyvtár, J 92, a Budapesti Francia Kör iratai, Budapest, 1880–1883. „A budapesti francia kör alapszabályai”.

47 ELTE Egyetemi Könyvtár, J 92. Aufricht [Arányi] Miksa titkári jelentése a Budapesti Francia Kör alapításának első évfordulóján, [Budapest, 1881. október]. Autográf kézirat.

48 Liszt Ferenc 1881. február 1-jén kérte felvételét a Budapesti Francia Körbe. Pázmándynak írt francia nyelvű levelét, amelyet a *Gazette de Hongrie* 1881. február 3-i száma közölt, magyar fordításban idézi LEGÁNY Liszt, 140. Liszt a választmány február 13-i, Zichy Géza a február 28-i gyűlés döntése alapján lett a Budapesti Francia Kör tagja. Lásd az említett gyűlések jegyzőkönyveit, Egyetemi Könyvtár, J 92.

49 GIRARD Léo *Delibes*, 189.

50 „Théâtre et concerts”, *Gazette de Hongrie* 2/9 (3 mars 1881), 3.

51 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/56 (1881. március 10.), 291.

52 Delibes levele Káldy Gyulához, Budapest, 1881. március 12. Közli ILLYÉS Magyar–francia zenei kapcsolatok, 226.

az általa zongorán kísért növendékek között felfigyelt az ifjú Wein Margit hangjára (3. kép).⁵³ Estélyt, fogadást adtak tiszteletére: március 4-én a Wohl nővérek Nádor utcai otthonukban, ahová hivatalos volt Gassi Ferenc⁵⁴ és természetesen Liszt is, aki gyakori vendége volt a korabeli Budapest társaséletében kitüntetett szerepet játszó irodalmi szalonnak.⁵⁵ Március 6-án Wahrmann Mór országgyűlési képviselő, nagykereskedő, a városeyesítés és Budapest felemelkedésének egyik élharcosa svábhegyi villájában, Liszt Ferenc, a miniszterek közül Kemény Gábor báró és Ordódy Pál részvételével.⁵⁶ Március 7-én a Budapesti Francia Kör, amelynek kultúrdiplomáciai eseményszámba menő, vacsorával, hangversennyel és bállal egybekötött estélyén körülbelül százötven vendég jelent meg az Európa Szálló dísztermében.⁵⁷ A francia vendég számára bankettet rendezett továbbá az Írók és Művészek Társasága is (március 8.).⁵⁸ Türr tábornok március 11-én ebédet,⁵⁹ a Pázmándy házaspár pedig március 18-án búcsúvacsorát adott tiszteletére.⁶⁰

A hazai és a francia sajtóviasszhang alapján a *Jean de Nivelle* bemutatója érdeklődést keltett, és nagy tetszést aratott március 17-én a Nemzeti Színházban. A Delibes jelenlétében megtartott, Erkel Sándor által dirigált bemutató rangját jelzi, hogy a nézők soraiban ült például Andrássy Gyula gróf, aki aznap este ünnepélyes fogadást adott budai palotájában.⁶¹ Mindennek dacára a darab nem lett tartós siker Budapesten, és további két előadás után teljesen letűnt a repertoárról.⁶²

E rövid tanulmány keretében csak felvillantani tudom, hogy Delibes utoljára 1885. augusztus 9–20. között, az Országos Kiállítás idején járt Magyarországon

53 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/60 (1881. március 15.), 314.

54 A *Budapesti társaság* névtelen szerzője szerint a kitűnő műveltségű Gassi a magukat sok tekintetben izoláló operaénekesek közül a leginkább kiemelkedő szerepet játszotta a társasági életben. Vö. [N. N.]: *Budapesti társaság*, 514–515.

55 LEGÁNY *Liszt*, 145.

56 „Személyi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/54 (1881. március 8.), 282.

57 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/55 (1881. március 9.), 287.

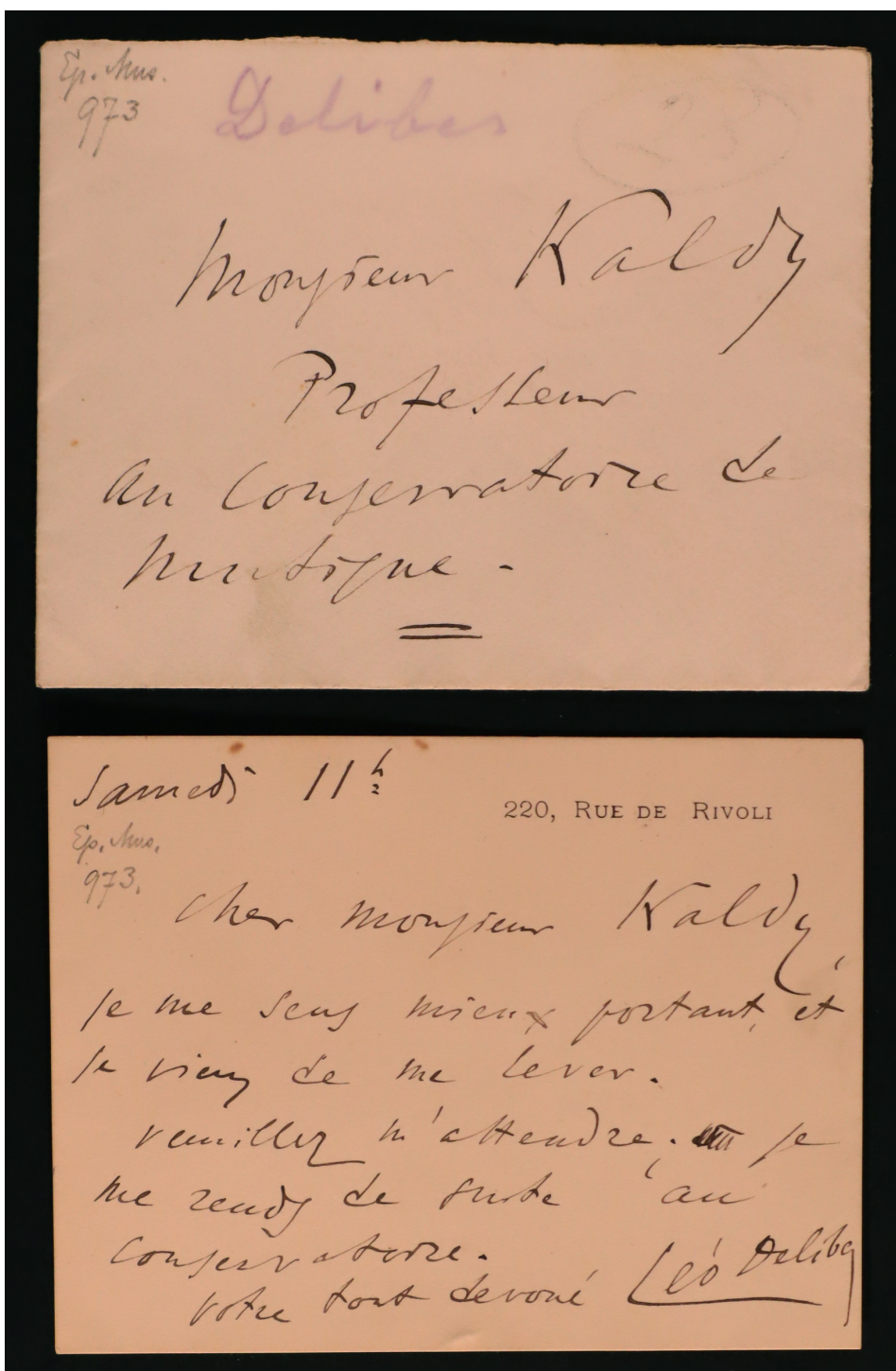
58 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/51 (1881. március 4.), 268.

59 „Napi hírek”, *Pesti Hírlap* 3/70 (1881. március 12.), [5.]

60 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 18/65 (1881. március 20.), 338. A vendégek között volt Liszt Ferenc, Apponyi Albert gróf, Jean Girette francia építész (Delibes barátja), Szilágyi Dezső képviselő és minden bizonnyal Zichy Géza gróf, aki szintén hivatalos volt az estélyre. Liszt levele Zichy Gézához, [1881. március 18.]. Vö. Margit PRAHÁCS (Hg.): *Franz Liszt, Briefe aus ungarischen Sammlungen*, 1835–1886 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966), 241. Továbbiakban PRAHÁCS *Liszt*.

61 Előadás után többen csatlakoztak az Andrássy-szalonnán összegyűlt társasághoz, köztük Liszt is. Vö. LEGÁNY *Liszt*, 147. Lásd továbbá Liszt említett levelét Zichy Gézához in PRAHÁCS *Liszt*, 241. Nem maradt fenn arról forrás, hogy Delibes is Liszttel tartott volna.

62 Az operát 1881. április 19-én és október 15-én tűzték ismét műsorra. Az adathoz lásd *A Nemzeti Színház szereptörténeti adattára 1837–1949-ig*. Összeállította JÓNÁS Alfréd. Kézirat (Budapest, 1955 körül), Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, MS 132/4.

3. kép. Léo Delibes levele Káldy Gyulához, [Budapest, 1881. március 12.].
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond XII/203.

hivatalos kiránduláson. Jules Massenet-val, Armand Gouziennel, illetve a Ferdinand de Lesseps vezette mintegy negyven tagú delegációval érkezett Budapestre az Írók és Művészek Társaságának meghívására.⁶³ Az egyesület így kívánta viszonzni a szíves fogadtatást, amelyben 1883-as párizsi kirándulása során százötven tagja részesült egy nagy rendező bizottság jóvoltából, amelynek Delibes és két muzsikusbárátja is tagja volt.⁶⁴ A zeneszerző ez alkalommal ismét *Coppélia* című balettjét vezényelte, de most már az új Operaházban, ahol az országjáró körút és fényes ünnepségsorozat lezárultával, augusztus 20-án Massenet-val együtt megtekintette Erkel Ferenc István király című művét.⁶⁵

Léo Delibes kitüntető budapesti fogadtatása arról győzhet meg, hogy a magyar főváros zenei világvárossá válásának egyik fontos tényezője volt társasági életének 1870-es, '80-as évekbeli fejlődése. Mint láttuk, ebben nem elhanyagolható szerepet játszottak a társasegyletek, különösen az Írók és Művészek Társasága. A Delibes-et és sok más világhírű művészt vendégül látó egyesület utolsó nagy megmozdulása az 1885-ös országos kiállításra meghívott francia vendégek tiszteletére rendezett ünnepségsorozat volt.⁶⁶ Emellett több olyan szalon ajtaja is megnyílt Delibes előtt – mindenekelőtt Liszt és a társaságához tartozó személyek otthona –, amelyek szintén találkozóhelyei voltak a különböző társadalmi állású művészeknek, a szellemi elitnek. Ha a vizsgált időszakban volt is alapja a budapesti társasélet „kasztyosodásának”, a *highlife* elkülönülésére vonatkozó külföldi bírálatoknak,⁶⁷ egyértelműen kitapintható, hogy – *A budapesti társaság* című 1886-ban megjelent könyv névtelen szerzője Madame Adamnak címzett gondolatát idézve – Budapest része volt az „alakuló nemzetközi nagy európai szalonnak”. A magyar értelmiség színe-java megértette a

63 Henri Heugel (1844–1916), édesapja 1883-ban bekövetkezett halála után a *Le Ménestrel* igazgatója lapjában közölte a meghívó levelet, amelyet Jókai Mór, Pulszky Ferenc, Urváry Lajos elnök és Pulszky Károly titkár írtak alá. A meghívást maga is elfogadta. Vö. „Nouvelles diverses. Paris et départements”, *Le Ménestrel* 51/33 (19 juillet 1885), 263.

64 „Az Írók és Művészek Társaságának párizsi kirándulása 1883-ban”, *Budapesti Negyed* 9/2–3 (2001. nyár–ősz). A társaság évkönyvében megjelent beszámoló dokumentumközlése. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00025/doki.html>.

65 „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 22/198 (1885. augusztus 22.), 1273.

66 SZANA Tamás: „A régi »otthon«”, *Pesti Napló* 42/89 (1891. április 1.), [1.]

67 Madame ADAM (Juliette LAMBER): *La patrie hongroise. Souvenirs personnels*. 2e éd. (Paris, Nouvelle Revue, 1884). <https://archive.org/details/lapatriehongroisiamadgoog> (utolsó letöltés: 2023. december 3.). Magyar fordítását lásd ADAM Edmondné (LAMBER Juliette): *A magyarok hazája*. Jogositott magyar kiadás (Budapest, Révai Testvérek Kiadása, 1885). https://mandadb.hu/tetel/451193/A_magyarok_hazaja (utolsó letöltés: 2023. december 3.). Lásd továbbá ANGELO DE GUBERNATIS: *La Hongrie politique et sociale* (Florence, Joseph Pellas, 1885). E külföldön megjelent művek kiegészítésének, cáfolatának szánt munka az említett *A budapesti társaság* c. kötet 1886-ból. A korszak társaséletéről szóló kortárs irodalomról lásd FÁBRI *Eszmesúrlódások*.

kor intő szavát, az állampolgári jogegyenlőség áldását,⁶⁸ de tisztában volt a külföldi művészekkel ápoltságok kölcsönös hasznával és előnyeivel is.

68 [N. N.]: *Budapesti társaság*, XI–XIII.

ABSZTRAKT

ILLYÉS BOGLÁRKA (Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára)

Léo Delibes, Liszt és a budapesti társasélet

A városegysítést követő években egyre nagyobb számban Budapestre látogató, világhírű külföldi muzsikusként sorában az akkori fiatal francia zeneszerző-nemzedék kiválóságai is képviseltették magukat. A zenei élet francia kapcsolatainak megélénkülése szempontjából nagy jelentőségű Léo Delibes 1878 elején, majd 1881 márciusában tett budapesti látogatása, amikor a komponista saját műveit vezényelte a Nemzeti Színházban. (A *Coppélia* szerzője harmadszor 1885-ben, az Országos Kiállítás idején, egy nagyobb francia delegáció tagjaként járt hivatalos úton Magyarországon). Delibes fogadásában, egyben a magyar–francia szellemi és kulturális közeledés kibontakozásában nagy szerepet játszottak az újonnan alakult egyesületek, az Írók és Művészek Társasága, a Budapesti Francia Kör, valamint a szalonok. A francia muzsikusként tiszteletére többek között Liszt Ferenc, a Wohl nővérek, Pázmándy Dénes és Wahrmann Mór adtak fogadásokat. A dolgozat elsősorban az illusztris vendéget körülvevő – egyszersmind Liszt budapesti társaséletét is jellemző – társasági eseményeket, ezek helyszíneit, résztvevőit és jelentőségét vizsgálja.

Tárgyszavak: Léo Delibes, Liszt Ferenc, Budapest, társasélet, Írók és Művészek Társasága

ILLYÉS BOGLÁRKA az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtárában a zenei gyűjtemény vezetője és a zenei művelődéstörténet kutatója. Történelem és francia szakos középiskolai tanári diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte, ahol nemrég védte meg a dualizmus kori magyar–francia zenei kapcsolatokról írt doktori disszertációját.

ABSTRACT

BOGLÁRKA ILLYÉS (Music Collection of the National Széchényi Library)

Léo Delibes, Liszt and the Budapest Social Life

The increasing number of world-famous foreign musicians visiting Budapest in the years following the unification of the capital also included the outstanding members of the period's young French generation of composers. The visits Léo Delibes made to Budapest – in early 1878 and again in March 1881, when he conducted his own works at the National Theatre – were of great importance for the revival of French musical relations. (The third time the composer of *Coppélia* came to Hungary was for an official visit during the 1885 National Exhibition, as a member of a large French delegation.) The newly formed associations, such as the Society of Writers and Artists, the French Circle of Budapest, and the salons played a major role in welcoming Delibes and in the development of Hungarian-French intellectual and cultural rapprochement. Ferenc Liszt, the Wohl sisters, Dénes Pázmándy and Mór Wahrmann, among others, gave receptions in honour of the French musician. The present essay examines the social events surrounding the illustrious guest, which were also characteristic of Liszt's social life in Budapest, focusing on the venues, participants and significance of these events.

Keywords: Léo Delibes, Ferenc Liszt, Budapest, social life, Society of Writers and Artists

BOGLÁRKA ILLYÉS is a researcher of musical cultural history and head of the Music Collection at the Theatre and Music Department of the National Széchényi Library, Budapest. She obtained her degrees in history as well as in French literature and linguistics at the Eötvös Loránd University, Budapest, where she recently defended her doctoral thesis on Franco-Hungarian musical relations (1867–1918).

Liszt Ferenc responzóriumi. Egy megfejtett talány?

Liszt Ferenc vallásos kórusművei közt a J20-as műjegyzékszámokon egy érdekes művet találunk, amely vélhetően kórusra és *ad libitum* orgonára készült.¹ Címe franciául és németül: *Répons et Antiennes – Responsorien und Antiphonen* (Responzóriumok és antifónák). A szerkesztők az 1860-as évet jelölték meg keletkezési évnek. A mű a Raabe-műjegyzékben már szerepel, ott csak *Responsorien* címmel.² Az újabb cím a Breitkopf & Härtel összkiadással van összhangban. Amikor a kiadó 1936-ban nyomtatásban megjelentette ezt a művet, Philipp Wolfrum tekintettel volt a három antifónára is, amely megtalálható a kéziratban a responzóriumok mellett.³

A „mű” nem jelent meg nyomtatásban Liszt életében. Kézirata, amelyet Wolfrum a kiadáshoz használt, a weimari Goethe- und Schiller-Archivban található, GSA 60/C 14 jelzeten. A kézirat a maga módján rejtélyes – nincs rajta sem keltezés, sem ajánlás, Liszt még az apparátust sem jelölte meg. A címek és feliratok csak az énekek liturgikus funkciójára és helyére vonatkoznak.

Az 1860-as datálás Raabétól származik, aki ezt a harmonizáció-gyűjteményt jobb híján Liszt liturgikus tervéhez kapcsolta. Liszt egyházzenei vagy liturgikus terve azonban sajnos kevésbé dokumentált. Nem maradtak fenn hozzá sem tervek, sem vázlatok, sem elkészült műrészek. Liszt 1859 és 1861 között több levelében említi, de a legfontosabb levél, amelyben valószínűleg részletesen magyarázatot adott róla, hiányzik.⁴ A szórványos levéladatok alapján csak feltevéseket fogalmazhatunk meg

1 Mária ECKHARDT – Rena CHARNIN-MUELLER: „Liszt Franz: Works”, in Stanley SADIE – John TYRELL (eds.): *The New Dictionary of Music and Musicians*. Vol. XIV. (London, Macmillan, 2001), 786–872, ide: 838.

2 Peter RAABE: *Franz Liszts Schaffen. Zweite vermehrte Ausgabe* (Tutzing, Schneider, 1968). Nr. 526, 330.

3 Philipp WOLFRUM (ed.): *Franz Liszts Musikalische Werke. V. Kirchliche und geistliche Gesangswerke. Bd. 7. Letzte zyklische Chorgesänge mit Orgel nebst Bearbeitungen* (Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1936), 101–160.

4 Liszt 1859. szeptember 3-án írt Gustav Hohenlohe-Schillingsfürst hercegnek liturgikus tervéről,

ezzel a tervvel kapcsolatban. Liszt valószínűleg sohasem jutott el a tervezéstől a gyakorlati kivitelezésig. A magam részéről azonban kételkedem abban, hogy ezek a harmonizációk a liturgikus terv részei lettek volna.

Philipp Wolfrum megkockáztatott még egy feltevést: kapcsolatot feltételezett a responzóriumok és Lisztnek egy, Gustav Hohenlohe bíboroshoz írt levele között. A bíboros 1875 tavaszán sógornője, Nikolaus von Hohenlohe hercegné számára otthoni áhítatra való egyházi énekeket kért Liszttől. Liszt azt válaszolta, hogy a protestánsoknak vannak ilyen könyveik, de nem tud arról, hogy a katolikusoknak is lennének. Mindenesetre Franz Xaver Witt barátjánál érdeklődni fog, és ha létezik ilyen énekeskönyv, el fogja küldeni.⁵ Azt érdemes megjegyeznünk, hogy Liszt nem ajánlotta fel egy ilyen anyag elkészítését.

Matutinum és responzórium

Mielőtt tovább mennénk, érdemes felelevenítenünk néhány alapvető dolgot a matutinumról és a responzóriumokról.

A matutinum neve latinul hajnali imaórát jelent, de újabban az olvasmányos imaóra elnevezést használják. Egy invitatóriummal kezdődik (imádságra hívás), amely után három azonos szerkezetű egység – nokturnus – következik. Minden nokturnushoz tartozik három zsoltár, amelyeket egy-egy antifóna keretez, majd három olvasmány, amelyek után egy-egy responzórium következik. Kivételt képez a harmadik nokturnus, ahol a bőjti időközön kívül a harmadik responzórium helyén a *Te Deum* himnusz szerepel.

A *responsorium prolixum* név összetett válaszos éneket jelent. Csak csodálhatjuk a régi énekesek találékonyságát, akik néhány egyszerű mondatból különleges és mégis könnyen elénekelhető struktúrákat hoztak létre. Az ismétlődő részt, amelyet responsumnak vagy válasznak hívunk, előbb az előénekes énekli, majd a gyülekezet megismétli. Ez kettes tagolású. Ezután az előénekes egy *verzust*, azaz egy verssort énekel, erre a gyülekezet csak a responsum második felével válaszol. Ezt *repetendának*, azaz ismételni való résznek nevezik. A responzórium itt akár véget is érhet. Ha van második verzus, akkor arra második válasz is van, ismét csak a repetenda. A liturgikus könyv előírhatja az egész válasz megismétlését akár az egy verzusos, akár

amelyről korábban már beszélgettek. Ez a levél sajnos elveszett, a herceg szeptember 28-i válaszából értesülünk róla. Liszt elutazott Brüsszelbe, hogy Fétistől, a gregorián ének elismert szakértőjétől tanácsot és segítséget kérjen tervéhez. Utoljára 1861. augusztus 15-én említette liturgikus tervét Carolyne hercegnének.

5 Franz Liszt's Briefe gesammelt und herausg. von LA MARA (Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1905), VIII, Nr. 264., 289–290. (1875. április 12.).

a két verzusos responzórium esetében. A *responsorium prolixum* vázlatos szerkezetét az alábbi ábrán szemléltetjük. A vékonyal írt részeket az előénekes, a kövérrel szedett részeket a gyülekezet énekli.

AB – AB – C – B – (AB) (1 verzusos szerkezet)

AB – AB – C – B – D – B – (AB) (2 verzusos szerkezet)

A *responsorium prolixum*nak tehát többféle felépítése lehetséges, attól függően, hogy hány verzusa van, és hogy a végén megismétlik-e a teljes *responsum*ot. Ha úgy vesszük, a *responsorium prolixum* olyan, mint egy bonyolultabb rondó-forma.

A kézirat

Liszt 54 oldalra terjedő kéziratát azonos papírra azonos tintával írta, ami azt jelzi, hogy rövid idő alatt, egybefüggően dolgozott rajta. A kézirat első része a karácsonyi matutinumhoz tartozik. Az első oldalon a cím: *In Nocte Nativitatis Domini ad Matutinum. Respons[oria]*. Ez nem összefoglaló műcim, hanem csak az első részre vonatkozik, jelentése magyarul: *Az Úr születésének éjjelén a matutinumhoz. Responzóriumok*. A zene két dupla lapon 7 oldalt foglal el, az utolsó oldal üres. Ebben a részben Liszt nem harmonizálta meg a teljes responzóriumokat, hanem csak a verzusokat (1. *fakszimile*).

Az autográf kézirat második része a húsvéti három szent nap matutinumának responzóriumait tartalmazza. Itt Liszt teljes egészében megharmonizálta a responzóriumokat. Ezt tíz bifólión 32 általa számozott oldalra írta: a három matutinum – a nagycsütörtöki, nagypénteki és nagyszombati – folyamatosan követik egymást, további két oldalon variánsokat találunk különböző rövid, 20 hangnál nem hosszabb részekhez.

A halottak matutinumát a weimari levéltár munkatársai a nagyheti anyaggal egynek tekintik. Mivel liturgikus szempontból más egységhez tartozik, és az oldalak itt nincsenek megszámozva, ezt külön résznek tekintem. Ez az anyag négy bifólión 13 oldalt foglal el.

Liszt mindhárom részt hasonló, romantikus stílusban harmonizálta, néhány kivétellel négy szólamra. Az előadói apparátust nem jelölte meg, találunk azonban hangszeres és vokális előadásra egyaránt utaló jeleket, mint például a több helyen általa bejegyzett ujjrendek a kotta fölött vagy alatt, ami egyértelműen hangszeres előadási lehetőségre utal. Vegyeskari előadást sejtet a helyenként háromszólamos feldolgozás, és a tenor szólam kihagyása – „a 3 (tenor tacet)” utasítással. Ugyancsak többszólamú énekes előadásra utal a különböző ritmusban éneklő szólamokhoz külön kiírt szöveg. Még olyan hely is van a kéziratban, ahol egyszerre találunk ujjrendet

In Nocte Nativitatis Domini ad Matutinum -
Respons[oria] Ms. 14

I Gloria... in ex-cel-sis De-o... et in terra pauperibus

bonae voluntatis...

Gloria... Pa-tri et Fi-li-o et spi-ri-tu i

San-cto...

1. *fakszimile*. Liszt Ferenc: In Nocte Nativitatis Domini ad Matutinum. Respons[oria].
Az 54 oldalas autográf kézirat első oldala. Weimar, Goethe- und Schiller-Archiv, GSA 60/C 14.

és a különböző szólamokhoz többszörösen kiírt szöveget. Azt kell gondolnunk tehát, hogy harmonizációihoz Liszt eleve többféle lehetséges előadást tartott szem előtt:

- 1.) vokális előadást kórusra vagy vokális kvartettre;
- 2.) hangszeres előadást zongorára, harmóniumra vagy kis orgonára;
- 3.) szóló vagy unisono vokális előadást hangszerkísérettel;
- 4.) kóruselőadást a szólamokat erősítő orgonával vagy harmóniummal.

Ez nem volt különösebben úttörő ötlet. Az 1850-es évektől kezdve a Habsburg Birodalomban bevezették az iskolai énekeskönyveket. Ezekben az énekeket hasonlóan négyszólamú harmóniákkal látták el, ugyanígy többféle előadási lehetőséget kínálva. Úgy tűnik, hogy Liszt is ezt az elvet vette át.⁶

Gustav Hohenlohe-Schillingsfürst herceg

A legnagyobb kérdés ezzel a művel kapcsolatban azonban a rendeltetése. Kinek és milyen célból komponálta Liszt ezeket a kíséreteket? Liszt szeretett tanítványa, August Göllerich, aki Liszt utolsó éveiben sok időt töltött a zeneszerzővel, emlékiratainak végén egy Liszt-műjegyzéket állított össze. A műjegyzékben a responzóriumok a hangszeres zene nyolcadik fejezetében szerepelnek, a harmóniumra és kisorgonára komponált műveknél.⁷ Zárójelben ehhez a darabhoz Gustav Hohenlohe-Schillingsfürst bíboros nevét írta, kérdőjellel.

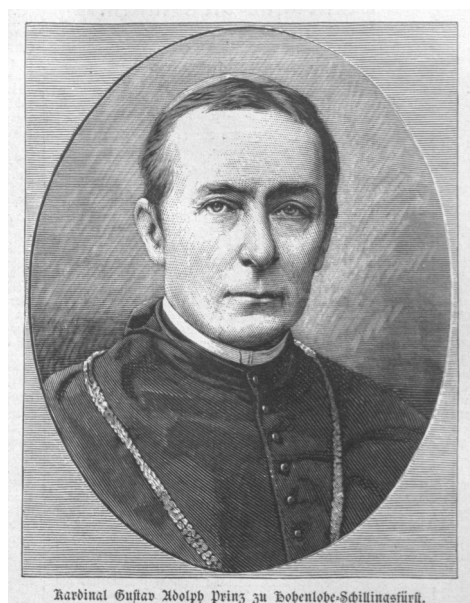
Gustav-Adolf von Hohenlohe-Schillingsfürst herceg (1823–1896) német pápai udvari főpap volt.⁸ Gustav herceg harmadik volt a család négy fiából, nagyobb testvérei politikai pályán szereztek hírnevet.⁹ Konstantin öccse katonatisztként kezdte pályáját az osztrák birodalmi hadseregben. 1866-ban Ferenc József császár kinevezte

6 Az iskolai éneklés úttörője a Habsburg Birodalomban Josef Ferdinand Kloss volt, aki 1848-ban a gimnáziumok számára készített énekeskönyvet. Kloss négy szólamra harmonizálta az énekeket, és a fenti négy előadásmódot ajánlotta. Liszt Ferenc személyesen találkozott Josef Ferdinand Klossal, könyvtárában megtaláljuk Kloss egy egyházzénéről szóló könyvecskéjét, lelkes ajánlással Lisztnek. J. F. KLOSS, *Allgemeine Kirchenmusik-Lehre in Vorträgen für Präparanden des pädagogischen Lehramtes* (Wien, J. B. Wallishausser, 1854), LH-K 90.

7 August GÖLLERICH: *Franz Liszt* (Berlin, Marquardt, 1908), 310.

8 Günter RICHTER: „Hohenlohe-Schillingsfürst, Gustav Adolf Prinz zu”, in *Neue Deutsche Biographie* 9 (1972), 490–491. Online-változat: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd16955422.html#ndbcontent> (utolsó letöltés: 2023. december 3.).

9 Victor Moritz Karl I., Ratibor és Corvey hercege (1818–1893), 1847-től képviselőként tevékenykedett, 1877-től 1893-ig a német országgyűlés házelnöke volt. Chlodwig Karl Viktor, Hohenlohe-Schillingsfürst hercege (1819–1901), 1866-tól 1870-ig Bajorország miniszterelnöke és külügyminisztere volt, 1871–1881 között a német országgyűlésben frakcióvezető és egy ideig házelnök volt. Miután a párizsi nagykövet és Elzász-Lotharingia helytartója állásokat töltötte be, 1894-től haláláig a Német Királyság miniszterelnöke és kancellárja volt egy személyben.

2. kép. Gustav-Adolf von Hohenlohe-Schillingsfürst herceg (1823–1896) német pápai udvari főpap. https://de.wikipedia.org/wiki/Gustav_Adolf_zu_Hohenlohe-Schillingsfürst

főudvarmesterének. 1859-ben feleségül vette Liszt nevelt lányát, Marie von Sayn-Wittgenstein hercegnőt. Liszt egy családi összejövetelen ismerte meg Gustav herceget 1859-ben. A herceg ekkor a pápai főalamizsnás hivatalát töltötte be, és Edessza címzetes püspöke volt (2. kép).

A 12 évvel fiatalabb Gustav herceg és Liszt kezdettől fogva kedvelték egymást, és levelezni kezdtek. Liszt vele osztotta meg elképzeléseit a liturgikus reformterveiről. Hohenlohe helyeselte Liszt egyházzenei reformterveit, és már 1859-ben felajánlotta Lisztnek, hogy vendégül látja vatikáni lakosztályában, ha Rómába utazna. Amikor Liszt 1861-ben Rómába költözött, minden családi feszültség ellenére, egyre jobb kapcsolatba került a herceggel.¹⁰ 1865-ben Gustav herceg maga szolgáltatta ki Lisztnek a négy alsóbb papi rendet. Az ehhez való előkészületeket: a tanulást, a felkészülést, a három napos lelkigyakorlatot is maga szervezte meg Liszt számára.¹¹ Az 1859-ben felajánlott vatikáni vendégeskedésre is sor került: Liszt 1865 áprilisától 1866 júniusáig a herceg vatikáni lakosztályának egyik részében lakott. Ez egészen különleges élmény volt Liszt számára, akinek így lehetősége nyílt személyesen találkozni a pápával. Több alkalommal zongorázott a pápának.¹²

10 Carolyne hercegné érvényteleníteni próbálta előző házasságát, hogy egyházi házasságot köthessen Liszttel. Mivel az új házasságból akár utód is születhetett volna, a vagyonát és jóhírét féltő Hohenlohe család hevesen ellenezte az érvénytelenítést.

11 Alan WALKER: *Liszt Ferenc 3. Az utolsó évek 1861–1886* (Budapest, Editio Musica, 2003), 97–100.

12 Uo, 101.

Gustav herceg felvilágosult, haladó szellemű főpap volt. Nemcsak az 1870-ben kihirdetett pápai tévedhetetlenség dogmáját fogadta rosszállással, hanem a pápa egyházpolitikájának túlzottan konzervatív irányát általában. Amikor az olasz hadsereg elfoglalta Rómát, Gustav herceg lemondott tisztségeiről és visszavonult Schillingsfürstbe, a családi birtokra. Bismarck kancellár 1872-ben kinevezte Németország vatikáni nagykövetének, de a pápa nem fogadta el, tehát a herceg nem tölthette be ezt a hivatalt.

Gustav herceg élvezte Schillingsfürst-i önkéntes száműzetését.¹³ Eleinte a kastélyban lakott, a domb tetején, de idővel leköltözött a faluba. Vásárolt egy házat, amelyben még kápolnát is kialakított, ahol misézhetett és elvégezhetette kötelező papi imáit. Részt vett a falu életében is, az ünnepi misék fényét jelenlétével emelte. 1870-ben és 1872-ben kiszolgáltatta a bérálás szentségét a falu gyermekeinek. Az 1871–1874-es években bíbor színű reverendájában vezette az úrnapi körmenetet. A falut büszkeséggel töltötte el, hogy ilyen híres személy tartozik a körébe. Az egykori pápai főelemózsiás – ma a szociális ügyek miniszterének neveznénk ezt az állást – családi birtokán is szociális intézkedéseket fogantatosított: támogatta a szegényeket, és leányiskolát alapított.¹⁴

Gustav herceg már 1851-ben átvette a modenai hercegi családtól a Villa d'Estét. Több éven át sok pénzt és munkát áldozott arra, hogy helyreállítsa az időtől súlyosan megrongált épületet, a kerteket és a szökőkutakat. 1869-ben dolgozószobát alakított ki Lisztnek az egyik toronyban, és meghívta, dolgozzon és pihenjen kedvére a festői környezetben épült villában. Liszt 1869–1870-ben hat hónapot töltött Tivoliban, és Gustav herceg távozása után is évente több hónapot, néha az év nagyobb részét Tivoliban töltötte. Liszt számára értékes idők voltak ezek: élvezte a szép környezetet, és jól haladt munkájával, mivel ide kevés látogató jött el – csak olyanok, akiket ő maga hívott meg. Gustav herceg Rómából való távozása után Liszt továbbra is élénken levelezett vele.¹⁵ Mi több, 1872. október 8-tól 14-ig Liszt Schillingsfürstben vendégeskedett Gustav hercegnél,¹⁶ aki tehát elég közeli barátja volt Lisztnek ahhoz, hogy kedvéért elbajlódjon harminchat responzórium, nyolc verzus, és három antifóna

13 Wolfgang OSIANDER: „Die Schillingsfürster Jahre des Kardinals Gustav Adolf zu Hohenlohe-Schillingsfürst”, in Hans EMMERT (Hg.): *Kardinal Gustav Adolf Prinz zu Hohenlohe-Schillingsfürst – Kirchenrebell & Kunstmäzen* (Schillingsfürst, Hans Emmert, 2023), 46–62.

14 A Gustav herceg által alapított leányiskola ma a bambergi egyházmegye felügyelete alá tartozó egyházi gimnáziumként működik.

15 A weimari Goethe- und Schiller-Archiv-ban Liszt 28 eredeti levelét őrzik az 1869–1875-ös időszakból, amelyeket Gustav herceghez írt (GSA 59/69,1). Bár a herceg leveleiből jelentősen kevesebb maradt fenn, láthatóan minden Liszt-levélhez tartozik egy előzmény vagy válasz.

16 Johann HERCZOG: „Franz Liszt und Kardinal Gustav Adolf zu Hohenlohe-Schillingsfürst: Chronik einer tiefgründiger Wahlverwandschaft”, in EMMERT *Kardinal Gustav Adolf*, 76–93., ide: 13. lj.

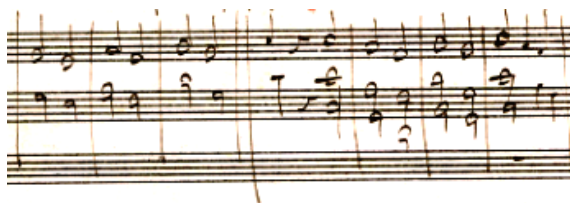
megharmonizálásával, egy olyan munkával, amelyet egy átlagos egyházzenesész is könnyen elvégezhetett volna.

Ha azonban Liszt valóban Gustav herceg számára készítette a harmonizálásokat, akkor a kézirat nem 1860-ban, hanem valamikor az 1870-es évek elején készült, amikor Gustav herceg messze került a Sixtus-kápolna csodálatos liturgiáitól. E datálást maga a kézirat is megerősíti. Kéziratát Liszt azonos tintával azonos papírra írta, melyet jobban megfigyelve, kis céges dombornyomatot fedeztem fel a lapok sarkán:

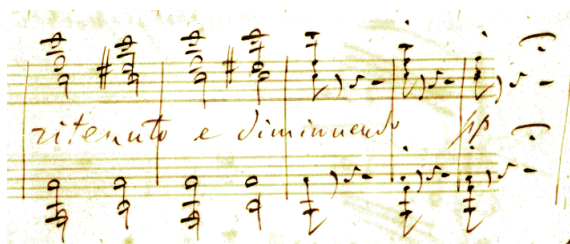
Lard-Esnault
Paris
25 Rue Feydeau

A Lard-Esnault cég 1849-től 1891-ig működött a Rue Feydeau 25 szám alatt. A papír önmagában tehát nem segített leszűkíteni a kézirat keletkezését. A Goethe-Schiller archívumban több datált kéziratot tanulmányoztam remélve, hogy találok olyat, amelyet Liszt szintén Lard-Esnault papírra írt. Több ilyen kéziratot is találtam, amelyeket Liszt 1869 és 1875 közötti időpontokra datált. Ez annyit igazolt, hogy a kézirat keletkezhetett az 1870-es évek elején.

A továbbiakban Liszt kézírását próbáltam összehasonlítani 1860-ban és 1871-ben készült kéziratokban (*3a–b fakszimile*). Az 1860-as kéziratban Liszt félkottái különbözőek: sokszor egészen kerek a formájuk, vagy ha Liszt két vonással írja őket, a

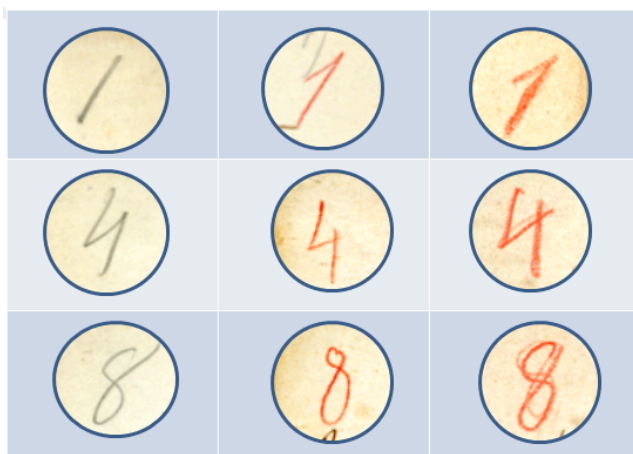
3a fakszimile. LISZT Ferenc: 18. zsoltár. Autográf kézirat. Keltezése: „Écrit pour Carolyne Aout 60”. Weimar, Goethe- und Schiller-Archiv, GSA 60/B 8a.

3b fakszimile. LISZT Ferenc: *Die Fischerstochter*. Autográf kézirat. Keltezése: „Pest, Fevrier 71”. Weimar, Goethe- und Schiller-Archiv, GSA 60/D 95.

vonások körbeérnek. De a félkották egy része már itt is „nyitott”. Az 1871-es kéziratban viszont túnyomóan két egymástól elváló vonással írt hangjegyeket találunk, mi több, az alsó rész sokszor csupán egy vonal, pont úgy, mint a responzóriumok kéziratában.

Ennek az összehasonlításnak az eredménye nem volt elég egyértelmű, így további támpontokat kerestem. Liszt általában maga számozta kézíratai oldalait. A következőkben a számokat hasonlítottam össze a különböző időben készült kottákban. Liszt különösen az egyes, a négyes, és a nyolcas számot írja másként 1860-ban és 1871-ben. Az egyes 1860-ban egyetlen vonás, 1871-ben már két vonásból, iskolás pontossággal írt szám. A négyes számot 1860-ban Liszt egyetlen kézmozdulattal írja, formája villámhoz hasonlít. 1871-ben viszont világos a két egymást keresztező vonal, amely két kézmozdulattal készül. A nyolcas számnak a teteje 1860-ban nyitott, 1871-ben Liszt gondosan igyekszik összezárni.

4. kép. Liszt Ferenc oldalszámai 1860-ban (első oszlop), a responzóriumok kéziratában (középső oszlop), valamint az 1871-es autográf oldalain.

Bár ezek a megfigyelések nem jelentenek egyértelmű bizonyítékot, alátámasztják Liszt vizsgálatunk tárgyául választott harmonizációinak, responzóriumok és antifónák GSA 60/C 14 jelzet alatt őrzött autográf kéziratának 1870–1872-es keletkezését.

A válaszokat rejtő liturgia

Mire használhatta Gustav herceg a harmonizálásokat? Talán szívesen énekelte vagy játszotta őket azon a zongorán, amelyet Liszt küldött neki? Ennek a feltételezésnek ellentmond az utolsó sorozat, a halottak zsolozsmája. Miért akarta volna az életvidám és még fiatal herceg a halottak zsolozsmáját énekelni és zongorázni?

A matutinum latin szó hajnali imaórát jelent, és általában hajnali ötkor, esetleg fél hatkor szokták imádkozni a kolostorokban és káptalanokban, lehetőleg egy házikápolnában. A matutinum esetében tehát általában nem számítottak a hívek jelenlétére. A halottak matutinuma azonban kivételt képezett ez alól, ugyanis a tizenkilencedik században a temetés rendjéhez tartozott. Reggel nyolc körül a holttestet a háztól a templomba vitték. Ott elénekelték a halottak matutinumát, gregorián énekkel. Ezután következett a gyászmise, szintén gregorián énekkel. A gyászolók gyülekezete mindkét szertartáson részt vett. Ezután ment ki a gyászmenet a temetőbe, amely egy kisebb település esetében közvetlenül a templom mellett, vagy ahhoz igen közel volt.

Úgy tűnik, a húsvét előtti szent három nap matutinumai is kivételt képeznek a hajnali végzés alól. Régi előírás szerint a székesegyházakban és kolostorokban, nem hajnalban, hanem a megelőző estén, már sötétben végezték ünnepélyesen. Külön neve is volt az ilyen szertartásnak: *Officium tenebrae*, vagyis a sötétség zsolozsmája.¹⁷

A matutinumot és az utána következő reggeli dicséretet egyben végezték. A szertartáshoz egy háromszög alakú, tizenöt ágú gyertyatartót használtak, amelyen minden gyertyát meggyújtottak. Minden zsoltár végén egy szolgálattevő eloltott egy gyertyát.¹⁸ A reggeli dicséret végéhez közeledve, a Benedictus ima alatt a főoltáron égő hat gyertyát is egyenként eloltották. Az ima végén minden más fényt is eloltottak. A szolgálattevő levette az utolsó égő gyertyát a gyertyatartó tetejéről, és elrejtette az oltár mögött. Így sötétség lett a templomban. Ekkor mindenki letérdelt.

Az énekesek elénekelték a *Christus factus est* antifónát, majd az egész gyülekezet halkán elmondta a Miatyánkot, és utána a *Miserere* zsoltárt, még mindig térden állva.¹⁹ Ekkor a szertartásvezető zajt csapott. Ebbe az egész gyülekezet bekapcsolódott, jókora zajt csapva. Ez a Krisztus halála utáni földrengést jelképezte. Amikor elcsendesedett a zaj, a szolgálattevő előhozta az elrejtett gyertyát, és magasra emelte, Krisztus feltámadásának jelképekül. Ezután a gyülekezet némán távozott.

Ez a középkori szokás a tizenkilencedik századra eléggé kikopott. A Sixtus-kápolnában viszont nagy gonddal végezték. Ha valóban Gustav herceg volt a responzóriumok megrendelője, akkor éppenséggel kérhette a harmonizálásokat azért, hogy

17 Adrian FORTESCUE: *Ceremonies of the Roman Rite described* (London, Burns Oates and Washbourne, 1920), 187–189.

18 A szertartás alatt 14 zsoltár hangzik el: 9 a matutinumban és 5 a reggeli dicséretben. A gyertyákat a két alsó szélén kezdik eloltani, felfele haladva, míg végül egyetlen gyertya marad égve a gyertyatartó tetején.

19 A *Miserere mei Domine* (Könyörülj rajtam, Istenem) az 51 (50). zsoltár, egyik a hét bünbánati zsoltár közül. Allegrí híres *Miserere*-je ennek a zsoltárnak a feldolgozása, és a Sixtus-kápolnában végzett *Tenebrae*-szertartásokhoz készült.

a római litugiákat felidézve, saját énekét zongorán kísérje. Ennél sokkal valószínűbb azonban, hogy megpróbálta bevezetni a Schillingsfürst-i templomba az ünnepélyes *Tenebrae*-szertartásokat. És ha így volt, akkor a harmonizációkat egy kórus számára rendelte meg.

Schillingsfürstnek volt kórusa, amely már 1861-ben szerepelt egy kórusfesztiválon.²⁰ Nagybőjtben tilos volt a hangszerek és az orgona használata, erre az időre a gregorián éneklés volt előírva, illetve ünnepélyesebb alkalmakkor lehetett többszólamú, a cappella kórusműveket énekelni. Valószínű, hogy a vidéki kórus nem tudott bonyolult polifón tételeket énekelni, de megbirkózott egyszerű harmonizációkkal.

Egyetlen kérdésre hiányzik még a válasz: mi van a karácsonyi matutinummal, és miért csak verzusok szerepelnek benne?

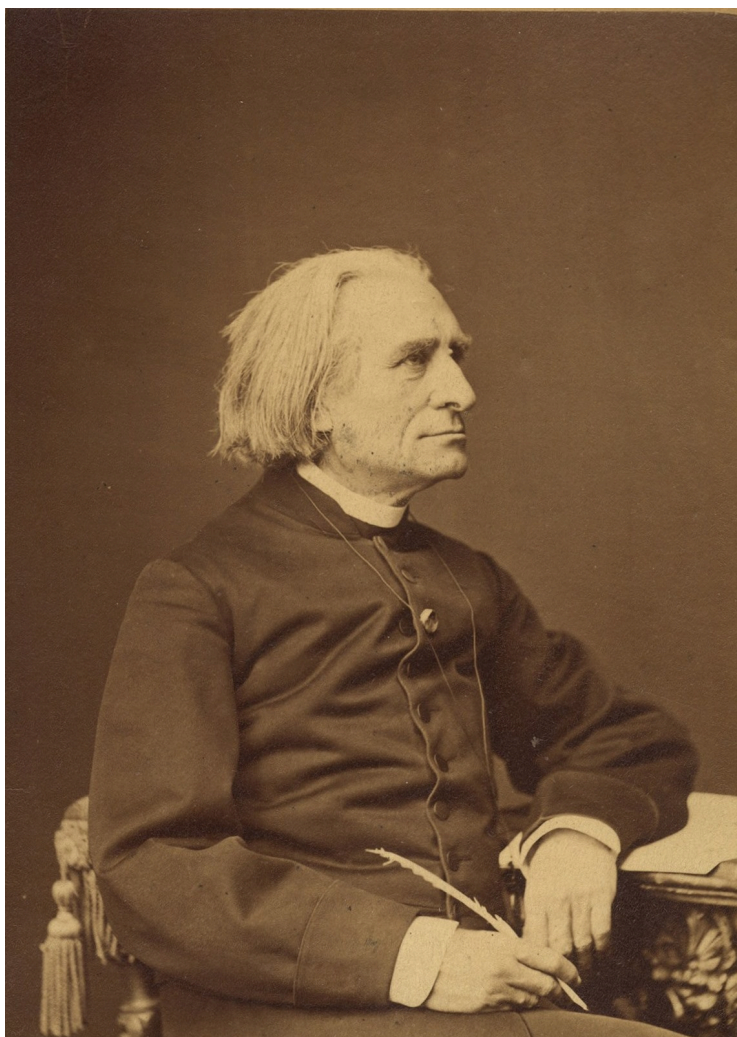
Az előbbiekből alapján talán sejtjük, hogy a karácsonyi matutinumot se hajnalban végezték. Az előírt helye az éjféli mise előtt volt, a templomban, és az egész ünneplő gyülekezet részt vett rajta.²¹ Karácsony nagy ünnep volt, ekkor használni lehetett a hangszereket és az orgonát. A schillingsfürsti énekkarnak valószínűleg volt már valamilyen figurális feldolgozása, amelyet karácsonykor szokott énekelni. Ebben valószínűleg gregorián formában hagyták a verzusokat, ezért kellett Lisztnek ebből az anyagból csak a verzusokat megharmonizálni.

Liszt harmonizált responzóriumainak a kiválasztási és összetartozási elve tehát a rendhagyó liturgikus használat volt, a templomban, a hívek jelenlétében. Akár Gustav herceg volt a megrendelő, akár egy szerzetesközösség, az kétségtelen, hogy a harmonizációk a templomban való éneklés céljából készültek. Gustav herceg helyzete és Liszttel való bizalmas kapcsolata indokolja azt, hogy Liszt elvállalta ezt a kissé fágónak tekinthető munkát. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a kéziratot valóban felhasználták-e, és Liszt harmóniai betöltötték-e bármikor a templomot.

Bár feltételezéseimhez nincs döntő bizonyítékom, hiszen August Göllerich maga is kérdőjellel írta a responzóriumokhoz Gustav herceg nevét, azt gondolom, hogy érveléseim során a legtöbb kérdésre kielégítő választ találtam. Mindez talán így is elég ahhoz, hogy Liszt responzóriumainak titkát megfejtettnek tekintsük.

20 *Deutsche Männer-Gesangs-Zeitung* (Berlin), 1861/5, 23. A schillingsfürsti kórus részt vett az 1861. július 19–23. között megrendezett kórusfesztiválon (*Sängerfest*). Az újság énekkari egyesületként jegyezte a kórust. Valószínű, hogy férfikar volt.

21 FORTESCUE *Ceremonies*, 179–180.

5. *kép.* Liszt Ferenc fényképe, Doctor és Kózmata, Pest, 1873.
Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, F 415.

ABSZTRAKT

WATZATKA ÁGNES (Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont)

Liszt Ferenc responzóriumi. Egy megfejtett talány?

A weimari Goethe- und Schiller-Archiv GSA 60/C 14-es kézírata egy eredeti Liszt-kézirat, amely öt matutinumhoz (hajnali imaórához) és három laudeshez (reggeli imaórához) tartozó, megharmonizált gregorián tételeket tartalmaz. Liszt nem írt a kézíratra sem címet, sem ajánlást, sem keltezés; még az apparátust sem jelölte meg. A „mű” a Breitkopf & Härtel összkiadásban is megjelent, „Responzóriumok és antifónák” címmel.

A harmonizáció-gyűjtemény fejtörést okoz a kutatóknak. Miért pont ezeket a tételeket harmonizálta Liszt? Miért vállalt Liszt egy ilyen „favágó” feladatot, amelyet egy átlagos egyházzeneész is meg tudott volna oldani? Ki lehetett az a megrendelő, aki számára Liszt mégis kész volt elvégezni egy ilyen munkát? Lehetséges, hogy saját célra készítette? Esetleg része volt annak a „liturgikus reform-kiadványnak”, amelyet Liszt 1859-től 1861-ig tervezett, de amely sose jutott el a kivitelezésig? És ha így van, miért tűnik Liszt írása egy évtizeddel későbbinek?

A jelen tanulmányban a kézirat sajátságait, a tételcsoportok liturgikus hátterét, és Liszt életrajzi adatait egymással összhangban vizsgálva ajánlok kielégítő választ a fenti kérdésekre, meghatározva a mű rendeltetését, megrendelőjét, és a kézirat keletkezésének vélhető idejét.

Tárgyszavak: Liszt Ferenc, responzóriumi, matutinum, harmonizáció, Gustav-Adolf von Hohenlohe-Schillingsfürst.

WATZATKA ÁGNES zenetudományt, egyházzene és teológiát tanult. 1992 óta a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont tudományos munkatársa. Rendszeresen vesz részt itthoni és nemzetközi konferenciákon, több nemzetközi kutatóösztöndíjban részesült. Két fő kutatási iránya Liszt Ferenc élete és munkássága, és (magyar) egyházzene és himnológia a 18–19. században. Két könyve és számos tudományos publikációja jelent meg, az MGG lexikon számára több cikket is írt. „Gregorián dallamok Liszt Ferenc alkotóműhelyében” című doktori dolgozatát a Graz-i Művészeti Egyetem doktoriskolájához írja, doktori fokozatát várhatóan 2024-ben fogja megszerezni.

ABSTRACT

ÁGNES WATZATKA (Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre)

Ferenc Liszt's Responsories – A Mystery Solved?

The manuscript GSA 60/C 14 in the Goethe- und Schiller-Archiv in Weimar is an original Liszt manuscript containing harmonised Gregorian chant movements for five matins and three lauds. Liszt wrote no title, dedication, or date on the manuscript; he did not even indicate the apparatus. The 'work' was published in the Breitkopf & Härtel Complete Edition series under the title 'Responsories and Antiphons'. This collection of harmonisations has been a mystery to scholars. Why did Liszt harmonise these very movements? Why did he undertake such a simple task that could have been done by an ordinary church musician? Who was the person for whom Liszt was willing to undertake such a task? Is it possible that he did it for his own purposes? Or could it have been part of the 'liturgical reform plan' on which Liszt worked from 1859 to 1861, but which was never completed? And if so, why does Liszt's manuscript seem to date from a decade later? In this paper, I examine the characteristics of the manuscript, the liturgical background of the movement groups, and Liszt's biographical data in relation to each other. In doing so, I am able to provide a satisfactory answer to these questions by determining the purpose of the work, its commissioner, and the probable date of the manuscript's genesis.

Keywords: Ferenc Liszt, responsory, Matins, harmonisation, Gustav-Adolf von Hohenlohe-Schillingsfürst.

ÁGNES WATZATKA studied musicology, church music, and theology. She has been a research associate at the Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre since 1992. She regularly participates in national and international conferences and has been awarded several international research fellowships. Her two main research interests are the life and work of Ferenc Liszt and church music and hymnology in the 18th and 19th centuries. She has published two books and numerous scientific papers, including lexicon articles for the MGG Lexicon. She is working on her doctoral thesis "Plainchant Melodies in the Workshop of Franz Liszt" at the Doctoral School of the University of Arts in Graz. She is expected to receive her PHD degree in 2024.

Adalékok Liszt Ferenc *Esztergomi mise* bemutatójának
előzményéhez

A Liszt-irodalom különféle megfontolásból ugyan, de mindmáig nem tárgyalta a teljesség igényével az *Esztergomi mise* keletkezéstörténetét és az ősbemutató körüli eseményeket. Ennek egyrészt terjedelmi okai lehettek. Alan Walker monumentális Liszt életrajzában hangsúlyozta a mű és a bemutató Liszt pályáján elfoglalt kiemelkedő helyét,¹ részletezte az eseményeket, ugyanakkor – egy hosszú lábjegyzettől eltekintve – az olvasó diadalmenetként érzékelheti az 1856-os történéseket. A magyar szerzők, így Prahács Margit vagy Csapó Vilmos különös gonddal és hasznos kommentárokkal ellátott levélközreadásaikban – nyilván részben szintén terjedelmi okokból –, úgy tűnik nem kívánták a magyar művelődéstörténet eme kínos fejezetét részletezni.² id. Ábrányi Kornél *A magyar zene a 19-ik században* című munkájában külön fejezetet szentelt az országos jelentőségű eseménynek, és bár nevek nélkül, de meglehetősen pontos képet adott a bemutató előzményeiről. Tanulmányomban az *Esztergomi mise* bemutatója előtti bő egy év eseményeit ismertetem, mindenekelőtt a Liszt- vagy Liszthez köthető levelezés publikált, illetve még kiadatlan darabjai segítségével.

Az *Esztergomi mise* kálváriájának megértéséhez 1846-ig kell visszamennünk. Liszt második felnőttkori magyarországi látogatása során ismerkedett meg báró Augusz Antallal, aki meghívta szekszárdi birtokára.³ Ezen az 1846. október 8-i hangversenyen egy tizennégy tagú pécsi küldöttség is részt vett és ünnepélyesen meghívták Lisztet, hogy töltsön néhány napot városukban. Ennek a küldöttségnek

1 Alan WALKER: *Liszt Ferenc. 2. A weimari évek 1848–1861*, ford. Rácz Judit (Budapest, Editio Musica, 1994), 387–391.

2 CSAPÓ Vilmos: *Liszt Ferenc levelei báró Augusz Antalhoz. 1846–1878* (Budapest, Franklin Társulat, 1911), 223–227. Továbbiakban CSAPÓ Liszt. lásd továbbá Margit PRAHÁCS (Hg.): *Franz Liszt, Briefe aus ungarischen Sammlungen, 1835–1886* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966), 317–321. Továbbiakban PRAHÁCS *Liszt*.

3 Alan WALKER: *Liszt Ferenc. 1. A virtuóz évek. 1811–1847*, ford. Rácz Judit (Budapest, Zeneműkiadó, 1986), 438.

volt tagja Scitovszky János is, ekkor még pécsi megyéspüspökként. Liszt örömmel elfogadta a meghívást, és Scitovszky püspök vendége lett, aki nádasdi nyári rezidenciáján fogadta őt. A nagy műveltségű, zene iránt is érdeklődő püspököt elbűvölte Liszt játéka, műveltsége és egyénisége. Egy baráti beszélgetés alkalmával Liszt megígérte a püspöknek, hogy a pécsi bazilika restaurálási munkáinak befejeztéig ünnepi misét fog komponálni a bazilika újrászentelésére. A pécsi bazilika felújítása elhúzódott, Scitovszky Jánost pedig kinevezték esztergomi hercegprímásnak, ahol az újonnan épített bazilika felszentelése egyre közelebb került a megvalósuláshoz. Csaknem tíz évvel az említett ígélet után, 1855 januárjában Scitovszky levélben kérte Augustusz segítségét Liszt postacímét illetően, ugyanis hivatalosan is fel szeretne volna kérni a megtisztelő feladatra, hogy a szentelést követő ünnepi mise zenei részét megkomponálja.

Az *Esztergomi mise* keletkezéstörténetéről viszonylag keveset tudunk. Augustusnak írt levelében Liszt kilenc hetes „lelkies és szeretetteljes komponálásról” számolt be.⁴ Ezt támasztja alá a zeneszerző teljes levelezésének vizsgálata is, mely alapján kijelenthetjük, hogy legfeljebb három hónap alatt kész lett a művel. Az Augustusz közvetítésével megérkezett felkérő levél elveszett, csupán Liszt aznapi (1855. január 27-i) válaszlevele maradt fent.⁵ Április közepén Agnès Street-Klindworthnak írott leveléből már arról értesülünk, hogy a Credo végénél jár.⁶ Május 4-i levelében a mise elkészültéről ad hírt,⁷ három nappal később pedig már a zongorakivonat terveiről tudósít.⁸ Előbbi levelében a partitúra mottóját is megadja: „Belefáradtam a sóhajtozásba. Gyógyíts meg, Uram, mert reszketnek tagjaim”.⁹ A francia nyelvű levélben olvasható latin bibliai mottó nem meglepő Liszt esetében, azonban a vészjósló sorok indokát a magyar sajtóból tudhatjuk. Bár a levelezésben nem olvasunk róla, de a székesegyház felszentelésének bizonytalan időpontja miatt 1855. májusi, majd augusztusi dátumok is szóba kerültek, mint az ünnepség lehetséges időpontja, ami nyilván óriási nyomást gyakorolt Lisztre. Ugyanakkor, amint az a fejleményekből kitűnik, a mottóval Liszt mintha megérezte volna a közelgő nehézségeket is.

Egy hónap sem telt el a komponálás befejezése után, mikor minden előzmény nélkül Liszt június 2-án kézhez kapta Scitovszky értesítését miszerint miséjét – hossza miatt – jobb lenne egy későbbi időpontban előadni. Hogy Scitovszky a partitúra

4 CSAPÓ *Liszt*, 49., No. 8.

5 PRAHÁCS *Liszt*, 81., No. 59. és CSAPÓ *Liszt*, 45–48., No. 7.

6 *Franz Liszt's Briefe*, gesammelt und hrsg. von LA MARA (Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1893), III, 7., No. 3. Továbbiakban LA MARA *Briefe III*.

7 LA MARA *Briefe III*, 9–10., No. 4.

8 LA MARA *Briefe III*, 13–14., No. 6.

9 „Laboravi in gemitu meo [...] Sana me, Domine, quoniam conturbata sunt ossa mea.”
Zsoltárok könyve 6, 7a és 3b.

és a zongorakivonat ismerete nélkül kinek az indíttatására gondolta meg magát, és írt Lisztnek, csak feltételezéseink lehetnek. A hercegprímás levele elveszett, csupán Liszt aznapi, Augusznak írt sorai ismertek, valamint Scitovszkynak írt másnapi válaszevele.¹⁰ Ebben Liszt megköszöni a felkérést, megírja Scitovszkynak, hogy miséje rövid és egyszerű, ahogy az egy ilyen alkalomhoz illik, illetve a kotta elküldését is megígérte.¹¹ Az ügy folytatásáról nem tudunk, azonban úgy tűnik, a hercegprímást jobb belátásra bírták, ugyanis Liszt június közepi levelében Eszterházy Pálnak a mise bemutatását említi.¹² Az *Esztergomi mise* szempontjából az 1855-ös esztendő hátralevő része és 1856 első hónapjai eseménytelenül teltek. A magyar nyelvű sajtóban is arról olvashatunk, hogy az augusztusi ünnepségekre a mise állandó részeit Liszt Ferenc, a graduálét és az offertóriumot Seyler Károly, az esztergomi *regens chori* komponálta.¹³

Seyler Károly 1841. április 12-e óta volt az esztergomi székesegyház karnagya, miután apja, Seyler Antal József beteg lett. Így az akkor 26 éves zeneszerző Bécsből Esztergomba költözött, és megkezdte egyházi zeneszerzői pályafutását. 1856-ra bel- és külföldön egyaránt ismert és elismert szerző lett, körülbelül 20 miséje, graduáléja és offertóriumra révén, melyek jelentős része külföldön is megjelent.¹⁴

A templomszentelési ünnep legfontosabb része zenei szempontból természetesen a szertartást követő ünnepi szentmise volt, melynek megkomponálása igen nagy megtiszteltetést, és ezzel együtt a császár, illetve a legmagasabb bécsi és hazai előkelőségek előtti bemutatkozást jelentette. A kor szokásának megfelelően ez a megtiszteltetés Seylernek jutott volna. Hogy Seyler miként fogadta hátrátételét, nem tudjuk, de az ünnepségek előtt, illetve alatt együttműködően és barátságosan viselkedett Liszttel.

Liszt számára eddig a pontig, a mise hektikus komponálásán és Scitovszky levelén kívül kellemetlensége nem adódott. 1856 áprilisának végén azonban a történet több szempontból is bonyolulttá vált. Az összetett helyzetet négy személy kétféle érdekének egymásnak feszülése eredményezte: Lisztet egyéb munkái és teendői miatt a mise bemutatójának időpontja érdekelt, ezen kívül ragaszkodott hozzá, hogy miséjét ne próbálják nélküle, ugyanis ezt a feladatot szerette volna saját kezébe venni.¹⁵ Scitovszkyra az ünnepségek előkészületei kapcsán temérdek feladat hárult, a legfontosabb kérdésekben egyedül kellett döntéseket hoznia. Augusz felismerte a helyzet

10 Liszt levele Augusznak, vö. PRAHÁCS *Liszt*, 81., No. 60. és CSAPÓ *Liszt*, 48–49., No. 8. Liszt levele Scitovszkynak, vö. PRAHÁCS *Liszt*, 81–82., No. 61. és CSAPÓ *Liszt*, 50–51., No. 8.

11 A kottát végül júliusban küldte Liszt, lásd PRAHÁCS *Liszt*, 83., No. 65. és CSAPÓ *Liszt*, 52–53., No. 10.

12 PRAHÁCS *Liszt*, 82–83., No. 63.

13 *Hölgyfutár* 7/147 (1856. június 27.), 607.

14 Constant von WURZBACH (Hg.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* (Wien, Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski, 1879), Band 34, 192–195.

15 Liszt levele Augusznak, vö. PRAHÁCS *Liszt*, 85., No. 72. és CSAPÓ *Liszt*, 55–56., No. 12. Liszt levele Festeticsnek, vö. CSAPÓ *Liszt*, 56–58., No. 12.

zenetörténeti jelentőségét – a magyar egyházzene megalapítását vélte látni a mise bemutatása esetén – és Liszt pályájának ezen különleges eseményéért mindent meg szeretett volna tenni (*1a–b faksimile*).¹⁶ Festetics Leó (1800–1884), a zene iránt fiatal kora óta érdeklődő gróf, s a Nemzeti Színház 1852–1854 közötti intendánsa pedig a zenei életben betöltött szerepe révén került az események sodrába. Az Esztergomi Prímási Levéltár kiadatlan leveleiből tudjuk, hogy Scitovszky volt az, aki Festeticset „az ünnepélynek egyik nevezetesebb részében némely szervezői foglalatossággal megbízni kegyeskedett”.¹⁷ Nem tudni, hogy miért éppen a Nemzeti Színházból egy évvel korábban elbocsátott grófot kérte fel, ugyanakkor mai kifejezéssel élve; zenei területen szerzett több éves vezetői tapasztalattal rendelkezett, emellett zeneesztétikai nézeteik egyezőek voltak. Nem alaptalan azt feltételeznünk, talán Festetics reménykedett abban, hogy zeneszerzőként is bemutatkozhat. Így a Lisztet feltétel nélkül támogató Auguszszal szemben Festetics képviselte a másik tábor.

A helyzet 1856 áprilisában eszkalálódott. Festetics levele elveszett, Liszt válasza fennmaradt, amiben őszinte nyíltsággal szegezi Festeticsnek a kérdést, kérést: „Csak írd meg nekem egyenesen, hogy akarják-e, hogy ott legyek, vagy sem, és emlékezz rám barátságosan.”¹⁸ Az egyenes válasz helyett az intrikák és kifogások egész sora következett július végéig, miszerint Liszt műve: hosszú, nehéz, nagy apparátust igényel, *Zukunftmusik*, Lisztnek pedig különleges igényei és elvárásai vannak.¹⁹ Festetics kendőzetlen véleménye, az ünnepségek után kelt leveléből világlik ki:

„Volt-e igazságom Liszt miséjének zenéjére nézve. Ezt Eminenciád nemcsak, mint műértő legjobban elítélendi, hanem mint az imának legfőbb felszentelt személye leginkább érzendi vajon ennyi zajjal járó muzsikát, rapszodiát ennyi effektus hajhászása ennyi lárma ennyi diszszonancia lehessen-e az ájtatosságnak és az imának képviselője?”²⁰

Festetics előbb Lisztet próbálta lebeszélni magyarországi útjáról, de amikor látta, hogy nem sikerül, Scitovszkyval egyeztetett levelekben és személyesen. Liszt válaszaiban könnyűszerrel hárította el az ellene felhozott vádakát, és Festetics „munkásságát”

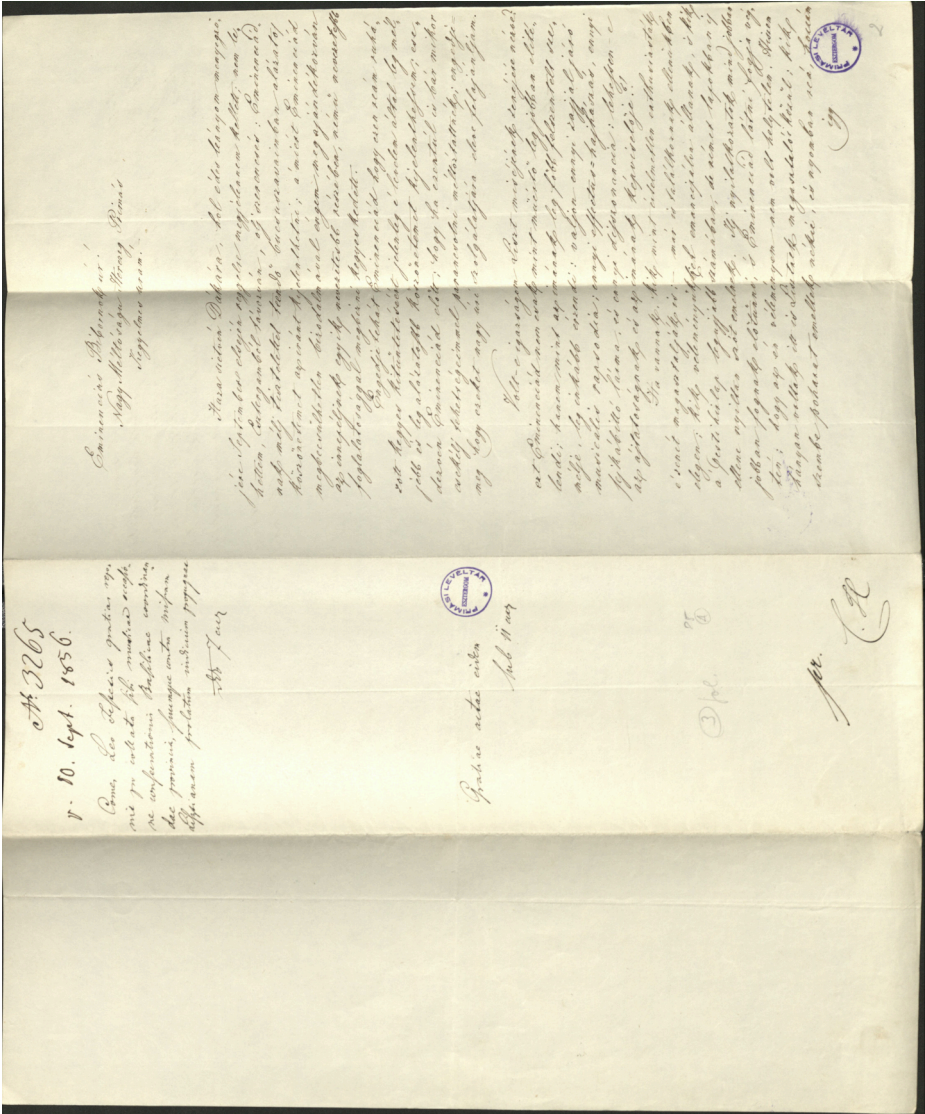
16 PRAHÁCS *Liszt*, 320.

17 Festetics Leó levele Scitovszky Jánosnak, 1856. szeptember 7. Lásd Esztergom, Prímási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350. csomó, 25/A.

18 Saját fordítás. Az eredetiben: „Schreibe mir nur unumwunden, ob man mich dort haben will oder nicht, und gedenke freundschaftlich.” Vö. CSAPÓ *Liszt*, 56–58., No. 12.

19 A *Zukunftmusik* kapcsán lásd Detlef ALTENBURG (Hg.): *Liszt und die Neudeutsche Schule* (Lilienthal, Laaber, 2006).

20 Festetics Leó levele Scitovszkynak Jánosnak, 1856. szeptember 7. Lásd Esztergom, Prímási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350. csomó, 25/A.

2a-b fakszimile. Festetics Leó levele Scitovszkynak János esztergomi hercegprímásnak, 1856. szeptember 7. Esztergom, Primási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350/A.

Agnés Street-Klindworthnak és Carolyne zu Sayn-Wittgensteinnek írt leveleiben „»csodának«, „hihetetlen ügyetlennek”, „ostobának”, „csalfának” és „hiúnak” tartotta, akire „Fieramosca szerepe jut majd Cellini utolsó jelenetében”.²¹ Augusz mindeközben Lisztet bátorította, és Scitovszkyt próbálta meggyőzni levelekkel és személyesen is. Egyre őszintébb és energikusabb leveleiben igyekezett Festetics „lovagiatlan rágalmai”-t leleplezni, valamint azt állította, hogy a „gróf fondor, egoisztikus tolakodó és lovagiatlan”, akit figyelemre se kell méltatni, hiszen „őreája semmi szükség”.²² Emellett Liszt jelentőségére emlékeztette a hercegprímást, mindezt azzal a szándékkal, hogy:

„Nem más cél vezérel, mint hogy a magam részéről növeljem Eminenciád hírnevét és Eminenciád legszebb ünnepének népszerűségét, amennyire csak lehetséges.”²³

Augusz továbbá jó diplomáciai érzékkel, felhasználva befolyását a sajtóban egyöntetűen mindenkit Liszt mellé állított,²⁴ a közhangulatról pedig nem mulasztotta el értesíteni Scitovszkyt:

„Elemi kötelességemnek tartom, mivel Eminenciád körül senki sem meri ezt megtenni, hogy felhívjam Eminenciád figyelmét az országban uralkodó közvéleményre és a sajtóra.”²⁵

Emellett Festetics rendszeresen jelentéseket írt Scitovszkynak.²⁶ Ezekből tudhatjuk Festetics igyekezetét aziránt, hogy a Nemzeti Színház zenészeit, illetve a budapesti Hangászegyleti Zenede tagjait a maga oldalára állítsa. De arról is tudhatunk, hogy

21 LA MARA *Briefe III*, 74–75., No. 44. Lásd továbbá *Franz Liszt's Briefe*, gesammelt und hrsg. von LA MARA (Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1899), IV, 315–317., No. 229. Továbbiakban LA MARA *Briefe IV*: Liszt Carolyne Sayn-Wittgensteinnek e helyen a Weimarban bemutatott Berlioz operára utal. Fieramosca ti. a főhős, akinek Cellini mind szerelmi, mind szakmai téren vetélytársa, és az opera nagy részében intrikusként viselkedik. Az utolsó jelenetben viszont hirtelen Cellini mellé áll és segít befejezni művét.

22 Augusz Antal levele Scitovszkynak Jánosnak, 1856. június 22. Lásd Esztergom, Prímási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350. csomó, 14.

23 Saját fordítás. Az eredetiben: „Mich leitet kein anderes Ziel, als den Ruhm Eurer Eminenz meinerseits zu steigern und die Volkstümlichkeit der schönsten Feier Eurer Eminenz möglichst zu vergrößern” Vö. PRAHÁCS *Liszt*, 320.

24 Lásd például *Hölgyfutár* 7/127 (1856. június 4.), 515., vagy *Hölgyfutár* 7/147 (1856. június 27.), 607.

25 Saját fordítás. Az eredetiben: „Ich halte es für meine elementare Pflicht, da dies niemand aus der Umgebung Eurer Eminenz zu tun wagt, die Aufmerksamkeit Eurer Eminenz auf die Lande herrschende öffentliche Meinung und auf die Presse zu lenken” Vö. PRAHÁCS *Liszt*, 320.

26 Festetics Leó levelei Scitovszkynak Jánosnak, 1856. május 20., június 9., június 25., június 30., július 9. Lásd Esztergom, Prímási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350. csomó, 11; 10/A; 16; 5; 18.

Festetics aláírást szeretett volna szerezni engedélyére a Helytartóságon, mert csak így kezdődhetek volna el a Seyler-mise próbái, ugyanis időközben Festetics biztatására Scitovszky felkérte Seyler Károlyt a mise megírására. A Helytartóság alelnöki tisztét azonban 1852–1859 között Augusz Antal töltötte be, így az aláírásra Festeticsnek heteket kellett várnia.²⁷

Scitovszky szorítóba került. Liszt felkérésével megbántotta a Monarchia-szerte ismert Seylert, majd Festeticcsel karöltve megsértette Lisztet, akinek zeneszerzői hírnevén is helyrehozhatatlan kárt készült okozni. Ezen kívül Augusz és Festetics – kibékíthetetlen álláspontjuk miatti – rendszeres levelei és látogatásai okozhattak nehéz percek számára. Olyannyira elkeseredett, hogy így írt Augusznak:

„Bátorkodom teljes őszinteséggel megkérni Excellenciádat, hogy a bazilika felavatásának zenéjét, amely oly sok bosszúságot okoz nekem, ne szóljon róla.”²⁸

A feloldhatatlannak tűnő helyzet július 27-ére rendeződött. Augusz közbenjárása, a sajtó és ezáltal a közvélemény nyomása, illetve Liszt levelei jobb belátásra bírták a hercegprímást. Július 27-én Liszt örömmel értesítette Auguszt, hogy reggel megkapta a hivatalos értesítést Esztergomból, miszerint miséjét a templomszentelési ünnepségen bemutatják.²⁹ Habár Seyler miséjét már július eleje óta próbálták, úgy tűnik, különösebb gond nélkül sikerült közölni a döntést a *regens chorival*.³⁰ Seylert csupán a mise változó részeinek megírásával bízták meg. A bemutatót megelőző kálvária legnagyobb vesztese Festetics volt. Ugyanakkor a sajtó rendkívüli támadása miatt Liszt megsajnálta egykori barátját és jóindulattal viseltetett iránta a bemutató alatt, sőt később kapcsolatuk rendeződött. A nehéz időszak, így Festetics és Scitovszky kellemetlen levelei utólag hasznosnak bizonyultak Liszt szempontjából, ugyanis ennek köszönhetően mindenki egyöntetűen mellé állt, és miséje már elhangzása előtt osztatlan sikert aratott. Amint Augusznak összegezte:

„Ahogy a szólás mondja: «minden jó, ha vége jó»”.³¹ A történetek után augusztus 7-én Liszt elindult Weimarból, hogy nyolc év után újra lássa szülőhazáját.³²

27 Festetics Leó levele Scitovszky Jánosnak, 1856. június 30. Lásd Esztergom, Prímási Levéltár, Scitovszky Cat. H. 1350. csomó, 5.

28 Saját fordítás. Az eredetiben: „Ich erlaube mir, Eure Exzellenz in voller Offenheit zu itten, die mir so viele Verdrießlichkeiten bereitende Musik zur Einweihung der Basilika mit Stillschweigen zu übergehen.” Vö. PRAHÁCS *Liszt*, 321.

29 PRAHÁCS *Liszt*, 89., No. 80. és CSAPÓ *Liszt*, 65–67., No. 16.

30 PRAHÁCS *Liszt*, 320.

31 Saját fordítás. Az eredetiben: „«Ende gut, alles gut», sagt das Sprichwort.” Vö. CSAPÓ *Liszt*, 67., No. 12.

32 LA MARA *Briefe IV*, 312–315., No. 228.

ABSZTRAKT

CSELÉNYI MÁTÉ (Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont)

Adalékok Liszt Ferenc Esztergomi mise bemutatójának előzményéhez

1856-ban országos, sőt nemzetközi eseményre került sor Esztergomban. A bazilika építési munkálatai a végéhez közeledtek, ezért 1855-ben Scitovszky János hercegprímás felkérte Liszt Ferencet, hogy a felszentelésre komponáljon ünnepi misét. A mise bemutatójára 1856. augusztus 31-én került sor. A két dátum között eltelt időszak nem volt eseménytelen. A Liszt-irodalomban már tárgyalt történeteket előadásomban levéltári és még kiadatlan levelezésekkel szeretném kiegészíteni, elsősorban August Antal, Festetics Leó, Liszt Ferenc és Scitovszky János levélváltásai alapján.

Tárgyszavak: Liszt Ferenc; August Antal; Festetics Leó; Scitovszky János; Esztergomi mise.

CSELÉNYI MÁTÉ a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem zenetudományi szakán végzett 2021-ben. Ezt követően kezdte meg PhD tanulmányait az intézményben, disszertációjának címe: Liszt Ferenc magyarországi látogatásai 1839–1867 között. 2020-tól a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont állandó munkatársa. Lisztről és Cziffra Györgyről 2021 óta publikációi jelennek meg (többek közt az új Cziffra MGG-szócikk) és előadásokat tart bel- és külföldön.

ABSTRACT

MÁTÉ CSELÉNYI (Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre)

Contributions to the Premiere of Ferenc Liszt's *Gran Mass*

In 1856, an event of national and even international importance took place in Esztergom, Hungary. As construction works on the Basilica were nearing completion, Primate János Scitovszky commissioned Ferenc Liszt in 1855 to compose a festive mass for the consecration. The Mass was premiered on 31 August 1856. The period between these two dates was quite eventful. The paper offers contributions to this history, already discussed in Liszt literature, based on archival research and the so far unpublished correspondence of the main actors Antal Augusz, Leó Festetics, Ferenc Liszt, and János Scitovszky.

Keywords: *Ferenc Liszt, Antal Augusz, Leó Festetics, János Scitovszky, Gran Mass.*

MÁTÉ CSELÉNYI obtained his MA degree in Musicology from the Liszt Academy of Music, Budapest, in 2021. Currently he studies at the Doctoral School of the same institution. A staff member of the Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre since 2020, he has published on Liszt and György Cziffra, including the article on Cziffra in the new MGG, and lectured in Hungary and abroad. His PhD dissertation, in preparation, deals with Liszt's visits to Hungary between 1839 and 1867.

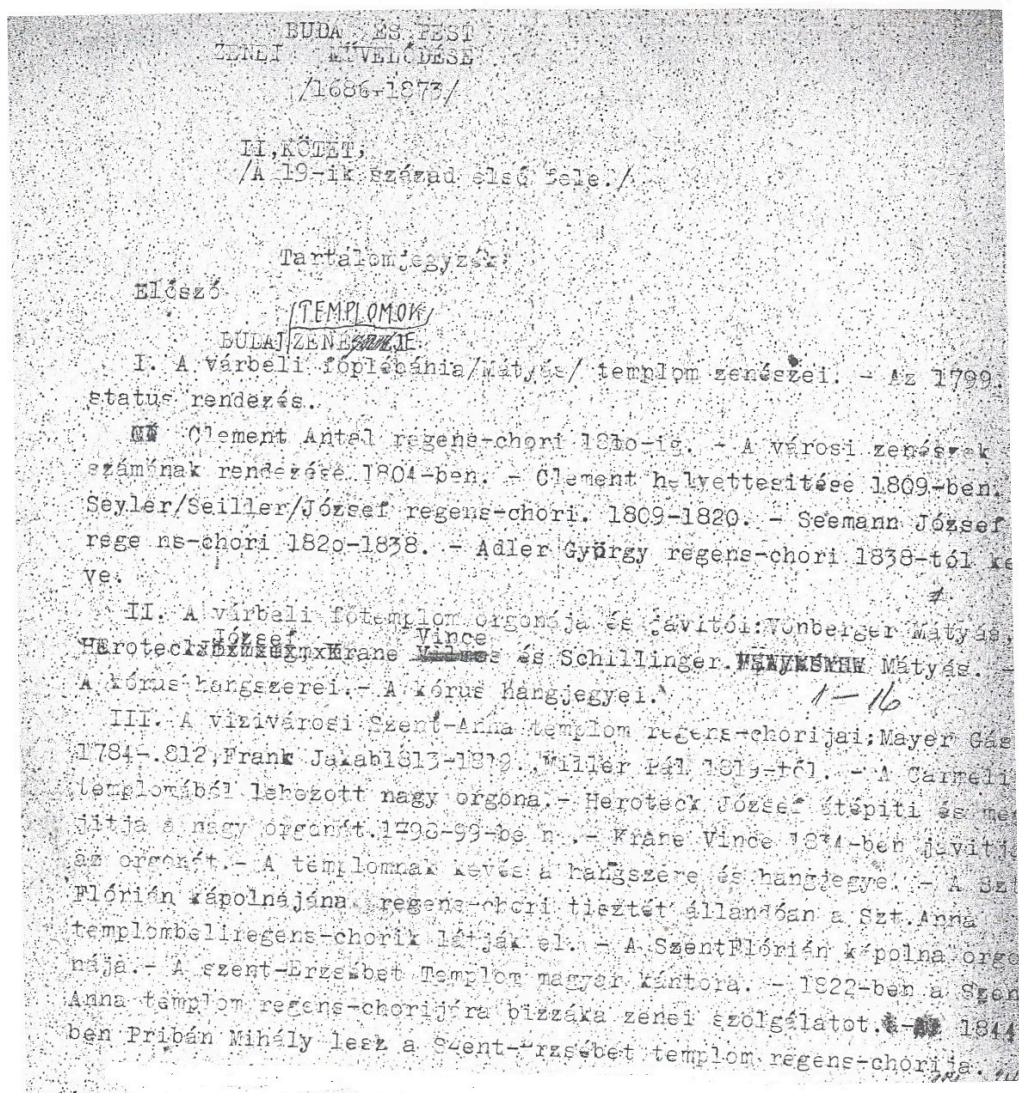
Isoz Kálmán Pest-Budája. Római katolikus egyházzenei élet a pest-budai mindennapokban (1800–1850)

A főváros római katolikus egyházzenei életének 19. századi intézménytörténetével kapcsolatos alapkutatások a múlt század elejére nyúlnak vissza. E terület zászlóvivője egyértelműen Isoz Kálmán (1878–1956) volt. 1926-ban *Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873)* címmel megjelent monográfiájának tervezett folytatásában,¹ a kiadatlan második és a torzóban maradt harmadik kötetekben ugyanis 1800 és a testvérvárosok egyesítésének éve, azaz 1873 közötti időszakra vonatkozóan vállalkozott arra, hogy a főváros latin rítusú katolikus templomainak zenei mindennapjait is görcső alá vegye. Jelen tanulmányban a második kötet anyagára, tehát az 1800-tól 1850-ig terjedő időszak áttekintésére fókuszálok. Isoz monográfiájának értelmezéséhez több irányból, a zene- és a zenetudománytörténet felől közelítek: egyszerre vállalkozom a szerző alapkutatásai nyomán az 1800 és az 1850 közötti pest–budai katolikus egyházzenei élet tágabb zenetörténeti összefüggésekben történő értelmezésére, valamint a kötet kutatástörténeti szempontú értékelésére.

A *Buda és Pest zenei fejlődése (1686–1873)* munkacímet viselő sorozat kiadatlan részeiről a csupán töredékesen megőrződött gépiratból tájékozódhatunk.² A Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében található forrás feltételezhetően a szerzőtől származó kéziratos bejegyzéseket tartalmaz. Ezek között egyenlő arányban szerepelnek tartalmi és stilisztikai természetű javításokra és kiegészítésekre tett javaslatok. A gépiratba utólagosan beszúrt korrekciók egyértelműen arra mutatnak, hogy Isoz a második kötet szerkezetének kialakításakor az 1926-ban publikált első kötet felosztását tekintette mintaadónak. E feltételezést a gépirat elején álló három és egynegyed A4-es ívet kitöltő tartalomjegyzék-terv hitelt érdemlően látszik

1 Isoz Kálmán: *Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873). I. kötet. A 18-ik század* (Budapest, Budapesti Magyar Népszínházi Bizottmány, 1926).

2 Isoz Kálmán: *Buda és Pest zenei fejlődése. Töredék. Gépirat.* (MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5661/41–43). A továbbiakban Isoz Gépirat.

1. *fakszimile*. Isoz Kálmán *Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873)* címmel megjelent monográfiája kiadatlan második kötetének tartalomjegyzéke a szerző javításaival. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 5661/41–43, a forrás első oldalának részlete.

alátámasztani (1. *fakszimile*). A fejezetek elején szereplő, címszavakban közölt tartalmi kivonatokból az is egyértelműen kitűnik, hogy nemcsak a felosztás koncepciója, hanem a vizsgálati módszerek is változatlanok maradtak. Isoz 1926 és 1956 közötti időszakból megőrződött nagyívű áttekintésében tehát ugyanazt a komplex szempontrendszert alkalmazta, amelyen a monográfia első kötete is alapult. Az adattárral együtt hét nagy tartalmi egységre bontott második kötetben egyenlő súllyal esett latba a főváros kottakiadói gyakorlatának, hangversenyéletének, kapcsolati hálózatának

és zenei intézményrendszerének tárgyalása. Isoz, akárcsak a publikált kötetben, ezúttal is egymástól elkülönítve, önálló fejezetek formájában ismertette a budai és a pesti zenei élet jellemző vonásait. Ezek időrendi felosztást követő alfejezeteinek súlypontja mindkét kötetben az egyházzenei élet bemutatására esett. A budai, első és a pesti, második fejezet címsorában eszközölt jól látható áthúzások és kéziratos betoldások alapján elképzelhető, hogy Isoz eredeti elgondolása szerint a tárgyalásmód jellegén túl a fejezetcímeket is meg akarta tartani: az első fejezet esetében az 1926-os kötettel megegyező *Buda zenészei* címet utólag *Budai templomok zenéje* címadásra módosította, míg a második fejezet *A pesti templomok zenészei* első címváltozat után nyerte el *A pesti templomok zenéje* alakot. E változtatás alapján arra következtethetünk, hogy a szerző már a címadással egyértelművé szeretne volna tenni az első két fejezet egyházzene-központú profilját. A harmadik fejezet címádása, *Hangszerkészítés és hangszerkereskedelem. Zeneműkereskedelem és hangjegykiadás*, valamint a hatodik fejezet címsora, *Az énekes játékszín a 19. század közepéig*, csaknem teljes mértékben megegyezik az első kötet analóg fejezeteinek címeivel. A negyedik, *Hangversenyéletünk* és az ötödik, *A rendszeres zenetanulás Pest-Budán a 19. század elejétől a Nemzeti Zenede létesítéséig* címet viselő fejezetek azonban már teljesen új komponensként jelentek meg a második kötet tartalomjegyzékében. Az *Adattár* cím alatt található forrás-közlések, amelyek Isoz levéltári és sajtókutatásainak értékes hozadéka, szintén az 1926-os kiadvány koncepcióját követve kaptak helyet a kötet végén.

Ezt a szemelvénytárat nem számítva, az összesen 270 gépelt oldalra rúgó második kötet közel egy negyedében, 67 oldalon keresztül foglalkozott Isoz a fővárosi egyházzenei élet általa fontosnak ítélt színtereivel. A két nagyobb lélegzetű fejezetben kibontott egyházzene-történeti áttekintésben a szerző komplex módon közelített vizsgálata tárgyához. Levéltári- és sajtókutatásait ugyanis a latin rítusú katolikus egyházzenen túlra is kiterjesztette, amikor a pesti zenei életet bemutató fejezet utolsó három oldalára az evangélikus, a református és a zsidó szakrális zenét bemutató általános áttekintés vázlatait jegyezte fel (2. *fakszimile*). Döntésének háttérében, miszerint a súlypontot a római katolikus felekezetek egyházzenejére helyezte, nyilvánvaló, vallásföldrajzi viszonyok húzódtak. A római katolikus plébániák gyülekezeti létszámáról is informáló korabeli sematizmusok tanúsága szerint ugyanis a 19. század első felében Pest, Buda és Óbuda összlakosságának több mint 80 százaléka volt római katolikus felekezetű.³

3 NAGY Áron: „Budapest vallásföldrajza (1813–1949, 2001)”, in KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1.* (Budapest, Argumentum Kiadó, 2006), 105–113, ide: 105–106.
<http://bph.hu/historiak/120.pdf> (utolsó letöltés: 2024. január 4.).

- 67 -

A zsidó liturgikus ének a kántorok művészetére van bízva s mint ilyen, hangszerkíséret nélküli. Az orgona, mint az istentisztelet díszét emelő hangszer csupán a neologusok zsinagógáiban található s az orgonások, ~~lehetnek más vallások is~~ más vallású művészek sorából választatnak. ~~Az 1848-as forradalom idején a pesti zsinagógák orgonáinak változtatták meg... meggett, hogy Kápoli Kálmán érte Kálvást, mint a pesti zsinagógák orgonáját. Többem az orgonák kántorait nem látta, sőt a pesti zsinagógák orgonáit, amik ellátva, kántorok által nem játszották. *)~~

naqyobb rejl
Polcsák, J.
**) A fenn. 1971/22. sz. 1. sz. sz.*

2. **fakszimile.** Részlet Isoz Kálmán Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873) címmel megjelent monográfiája kiadatlan második kötetéből a szerző javításaiival. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 5661/41–43, a forrás 67. oldalának részlete.

Isoz adatközlései, amelyeket jellemzően a plébániai *historia domusokból*, a *canonica visitatiókból*, a tanácsülési jegyzőkönyvekből és a különféle hivatali ügyiratokból, valamint a korabeli napisajtóból szerzett értesüléseire alapozott, két tengely körül összpontosultak: a templomok és a plébániák zenei életét feltáró intézménytörténeti epizódok között időről–időre a főváros orgonáinak és hangszerparkjának helyzetéről is tudósított. Vizsgálatainak sarokpontjait a budai oldalról – ahogyan ő fogalmaz – a várbeli főplébánia templom, azaz a Budavári Koronázó Mátyás templom, a vízivárosi Szent Anna templom, a tabáni Szent Katalin templom, a Szent-Ferenc rendűek országúti temploma, míg pesti vonatkozásban a belvárosi főplébániatemplom, a Terézvárosi Szent Teréz és a Józsefvárosi Szent József plébániák, valamint a ferencvárosi és a lipótvárosi templomok zenei életének bemutatása képezte. Intézménytörténeti áttekintéseit, ahol azt a rendelkezésre álló források lehetővé tették, a humán- és a gazdasági erőviszonyok, kapcsolati hálók bemutatására alapozta. Leírásain keresztül hiteles és részletgazdag korrajz tárul az olvasó elé, amelyből világosan kitétnnek a korra jellemző városi és egyházi zenei élet összefonódásából adódó állandó feszültség nyomai. Végig követhetők a *regens chorik* kinevezésének olykor hosszan elnyúló folyamatai, a templomi együttesek összetételének szüntelen formálódása, valamint az ének- és a zenekari tagok nem kevésbé szövevényes személyi változásainak és javadalmazásának kérdései. A korabeli hangversenyéletről és a templomi szertartások repertoárjáról szóló tudósításokon keresztül a századfordulós egyházzenei megújulás közvetlen előzményei rekonstruálhatók. Jóllehet, habár a zenei szolgálattevők szakmai felkészültségéről és a templomi zenei élet színvonaláról Isoz rendszeresen fogalmazott meg értéktételeket, az énekkészlet összetételét – talán szándékosan – jellemzően nem bírálta meg; holott a fejezet megírásának vélelmezett idején, tehát az

1920-as és '30-as években az ideális egyházzenei repertoár stílárís–esztétikai megítélésének kérdése központi téma volt csaknem valamennyi egyházzenei vitafórumon. Hallgatása különösen zavarba ejtő, amikor arról tudósít, hogy az országúti ferences plébánián gazdasági megszorítások miatt, kénytelen-kelletlen vezették vissza a gregorián énekkészletet:

„1807-ben az országúti tanító Schmitmayer János [...] azt javasolja, hogyha úgy a város, mint a rend a figurális zene költségeit nem tudja fedezni [...], úgy töröljék e szokást s vezessék be a korális éneket. E javaslat olcsósága minden hatóság tetszését megnyerte s az esztergomi vicarius generalis is felmentette Schmitmayert a figurális ének kötelezettsége alól, úgyhogy a tanács 1807. október 22-ikén már jelentette Esztergomba, hogy a szent-ferencrendűek templomában, mely egyúttal az országúti plébánia, ezentúl korális lesz a liturgikus ének.”⁴

Az idézett sorok akár napjainkban is aktualizálható üzenetének taglalása, úgy vélem túlmutatna jelen tanulmány tárgyán. Mindenesetre sokat elárul e történet a gregorián énekhagyomány kilátástalan 19. századi helyzetéről.

A második kötet már említett organológiai szála három fejezetten fut keresztül: a budai és a pesti templomokat áttekintő főfejezetek második alegységében, a két testvérváros egy-egy központi jelentőségű egyházi intézményének, a Mátyás templom és a Belvárosi Főplébánia templom bemutatásának részeként, valamint kézenfekvő módon a kottakiadás, a hangszerkészítés és a hangszer-kereskedelem kérdéseit tárgyaló harmadik nagy fejezetben. Isoz egyházzene-történeti alapkutatásainak e jelentékeny ága az organológia tudományának magyarországi bölcsőjéhez vezet vissza az olvasót. A szerző kezdeményezésével ugyanis a magyar zenei szakírók azon csoportjához kapcsolódott, akik az elsők között fordítottak kiemelt figyelmet a fővárosi templomok orgonáinak alapos bemutatására, építésük és javíttatásuk történetének rekonstruálására. Jól dokumentálják az organológia iránti fokozott érdeklődés kibontakozását azok a 20. század elejéről megőrződött kiadványok is, amelyek a Mátyás-templom zenei életébe nyújtanak betekintést. Wladár Róbert (1865–1934), aki állami pénztárnokként és a Zenetanárok Országos Egyesületének jegyzőjeként, de még színpadi darabok kísérőzenéjének szerzőjeként is tevékenykedett,⁵ 1909-ben

4 Isoz Gépirat, 33.

5 Lásd a *Zenelap*, az „Országos Magyar Daláregyesület» és a »Zenetanárok Országos Egyesülete«-nek hivatalos közlönye” hirdetésében: „Wladár Róbert, a »Zenetanárok orsz. egyesülete« jegyzője”. Vö. *Zenelap* 6/16 (1891. november 2.), 6. Vö. SZINNYEI József: „Wladár Róbert”, in uő.: *Magyar írók élete és munkái* XIV. (Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1914), 1605–1606.: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (utolsó letöltés: 2024. január 4.).

jelentette meg *A király orgonája. Történelmi visszapillantás a koronázó Mátyás-templom multjára s az ősi keresztény egyházi zene fejlődésére* című munkáját a templom akkori karnagyának, Vavrinecz Mór (1858–1913) magánkiadásában.⁶ Kiadványának apropóját az I. Ferenc József által adományozott orgona kínálta, amelyet az uralkodó koronázásának negyvenedik évfordulója alkalmából ajándékozott a Mátyás-templomnak.⁷ A templom 1920 és 1942 között működő orgonaszakértő-karnagya, Sugár Viktor (1872–1942) 1932-ben saját szerzői kiadásban a *Nagyboldogasszonyról nevezett budavári koronázó főtemplom (Mátyástemplom) épülete, egyházi zenéje és orgonái a múltban és jelenben* címmel publikált kismonográfiájának egyik alappillért szintén az organológia képezte.⁸

Összegezve tehát elmondható, hogy Isoz tág spektrumú kutatásai értékes intézmény-, sajtó- és repertoártörténeti, valamint organológiai mikroadatok egész sorozatát hozták a felszínre. Jellemzően az egyházzene-történet más területeihez, Isoz alapkutatásai a modernkori zenetörténet- és egyházzenesz nemzedék körében találtak folytatásra, akik a vizsgált forráscsoportok kibővítésével,⁹ valamint az egyházzenei repertoár stílári és esztétikai szempontú elemzésével kapcsolódtak a múlt század elején megkezdett kutatásokhoz. A 19. századi Pest-Buda katolikus egyházzenei életében központi szerepet betöltő budavári Nagyboldogasszony templom, a belvárosi főplébánia templom, valamint a pesti ferences templom zenei életéhez fűződő kiegészítő alapkutatások Tardy László, Tompa Istvánné és Rennerné Várhidi Klára, valamint újabban Horváth Ágnes és Szalay Olga neveihez köthetők,¹⁰ míg a

6 WLADÁR Róbert: *A király orgonája. Történelmi visszapillantás a koronázó Mátyás-templom multjára s az ősi keresztény egyházi zene fejlődésére* (Budapest, Vavrinecz Mór kiadása, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1909).

7 WLADÁR, i.m., 3–4.

8 SUGÁR Viktor: *Nagyboldogasszonyról nevezett budavári koronázó főtemplom (Mátyástemplom) épülete, egyházi zenéje és orgonái a múltban és jelenben* (Budapest, szerzői kiadás, Egri Nyomda Részvénytársaság, 1932).

9 RENNERNÉ VÁRHIDI Klára: „A pesti belvárosi főplébániatemplom zenei élete a 18. században”, in FELFÖLDI László – GUPCSÓ Ágnes (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1992–1994* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1994). 23–66., ide: 24.

10 TARDY László: *A budavári Nagyboldogasszony-templom zenei élete a XIX. században*. Gépirat, MTA ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1984, 1–7. Lásd továbbá a *Magyarország zenetörténete* kézikönyvsorozat 19. századi kötetéhez készített előbbi tanulmány 1–4. mellékletét: (1) *A Historia Domus adatai*, 8–17.; (2) *Hazai szerzők munkái a XIX. századból a budavári Nagyboldogasszony-templom kottatárában*, 18–49.; (3) [Trexler-anyag], 50–58.; (4) *A budavári Nagyboldogasszony-templom XIX. századi kottaanyagának jegyzéke. Külföldi szerzők*, 59–71. Lásd még TOMPA Istvánné – RENNERNÉ VÁRHIDI Klára: *A belvárosi főplébánia templom zenei élete – XIX. század*. Gépirat, MTA ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, [évszám nélkül]; uők: *A pesti ferences templom zenei élete – XIX. század*. Gépirat, MTA ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, [évszám nélkül]. Vö. még HORVÁTH Ágnes: *A pesti főtemplom zenéje a XIX. század közepén*, Bräuer Ferenc karnagyi

város további katolikus felekezetű templomainak 19. századi története kapcsán mostanáig sem került sor hasonló mélységű vizsgálatokra. Az említett kutatások eredményeinek publikálási körülményei ennél is kedvezőtlenebb képet mutatnak, hiszen Tardy, Tompáné és Rennerné Várhidi Klára a *Magyarország zenetörténete* kézikönyvsorozat 19. százados kötetéhez rendelt előtanulmányai mind a mai napig kiadatlanok.

Isoz tehát a magyar zenetudomány-történetben elsőként vállalkozott a főváros zenei életének komplex és rendszerező vizsgálatára. Ezirányú törekvései az egyház-zene-történet szempontjából kiváltképp figyelemreméltóak, hiszen áttekintésében kiemelt súlyt helyezett a 19. századi szakrális zenei élet mindennapjainak bemutatására. A monográfia első és egyetlen publikált kötetének sajtóvisszhangja egyértelműen azt bizonyítja, hogy Isoz munkásságának jelentősége már a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. Ezt igazolja a *Századok* recenziójának, Lajtha László bírálata is.¹¹ Lajtha ugyanis a lap 1926. október–decemberi számában megjelent cikkében a kötet tudománytörténeti jelentőségére hívta fel a figyelmet, amikor „a szegényes magyar zenetudomány egyik új ágának, a zenei kultúrhistóriának egyik alapvető s jelentős dokumentuma[kén]t” hivatkozott Isoz hiánypótló kutatásaira.¹²

működésének tükrében (1839–1871). DLA disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2012), továbbá SZALAY Olga: „A templom zenei élete 1773 és 1873 között”, in FARBAKY Péter – FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla – MÁTÉFFY Balázs – RÓKA Enikő – VÉGH András (szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)* (Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom, 2015). 223–226.; uő.: „Az ének- és zenekar működése a »sanyarú száműzés« éveiben”, in uo., 260–266.; uő.: „Az ének- és zenekar a millenium utáni évtizedekben (1896–1945)”, in uo., 547–554.

11 LAJTHA László: „Isoz Kálmán: Buda és Pest zenei művelődése. (1686–1873).” *Századok* 60/9–10 (1926. október–december), 851–854. Ezúton is szeretném kifejezni köszönetem Riskó Katának, aki felhívta a figyelmem e Lajtha-írára.

12 Uo., 852.

ABSZTRAKT

B. KASKÖTŐ MARIETTA (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Isoz Kálmán Pest-Budája. Római katolikus egyházzenei élet a pest-budai mindennapokban (1800–1850)

A főváros római katolikus egyházzenei életének 18. és 19. századi intézménytörténetével kapcsolatos alap kutatások a múlt század elejére nyúlnak vissza. Isoz Kálmán (1878–1956) *Buda és Pest zenei művelődése* című munkájának kiadatlan, második kötetében az 1799-től 1873-ig terjedő periódus viszonylatában tanulmányozta a főváros latin rítusú katolikus templomainak zenei mindennapjait. Isoz 1926 és 1956 közötti időszakból megőrződött nagyívű áttekintését összetett vizsgálati módszerekre alapozta. Kutatásai nyomán értékes intézmény- és repertoártörténeti, valamint organológiai mikroadatok tárulnak az olvasó elé. Előadásomban e megkerülhetetlen alap kutatás kritikai elemzésére vállalkozom. Vizsgálataim várható eredményei két irányba is elvezetnek majd: az 1800 és 1850 közötti pest–budai katolikus egyházzenei mindennapok rekonstrukciójával párhuzamosan a magyar zenetudomány-történet kis szeletébe is betekintés nyílik.

Tárgyszavak: 19. századi magyar zenetörténet, Isoz Kálmán, kutatástörténet, egyházzene, Pest-Buda.

B. KASKÖTŐ MARIETTA, PhD (sz. 1988), zenetörténész. A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának fiatal kutatója; a Miskolci Egyetem Zeneelméleti Intézetének docense és igazgatója. A budapesti Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem zenetudományi szakán tanult (2007–2012), részt vett ugyanezen intézmény zenetudományi doktori képzésében, és 2020 tavaszán védte meg a cecilianizmus magyarországi történetét 1897 és 1950 között feldolgozó doktori disszertációját. 2013-ban elnyerte a KAAD ösztöndíját, három alkalommal pedig a Kodály Zoltán Zenei Alkotói Ösztöndíjat. A Mátyás-templom 19. századi egyházzenejével kapcsolatos kutatásaiért 2023-ban a Magyar Tudományos Akadémia Akadémiai Ifjúsági Díjában részesült.

ABSTRACT

MARIETTA B. KASKÖTŐ (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

Isoz Kálmán's Pest-Buda. Roman Catholic Church Music in the Everyday Life of Pest-Buda (1800–1850)

Basic research into the eighteenth- and nineteenth-century institutional history of Roman Catholic Church music life in the Hungarian capital dates back to the beginning of the last century. In the unpublished second volume of his work *Buda és Pest zenei művelődése* [The musical culture of Buda and Pest], Kálmán Isoz (1878–1956) examined the everyday musical life of the Latin rite Catholic churches of the capital from 1799 to 1873. Isoz based his extensive survey, preserved from the period 1926–1956, on a complex method of investigation. The results of his research provide the reader with valuable micro-data on institutional history, history of the repertoire, and organology. In my lecture, I undertake a critical analysis of this inevitable basic research. The expected results of my research lead in two directions: in parallel with the reconstruction of the everyday life of Catholic Church music in Pest-Buda between 1800 and 1850, I will also provide insights into a small segment of the history of Hungarian musicology.

Keywords: history of Hungarian music in the nineteenth century, Kálmán Isoz, history of research, church music, Pest-Buda.

MARIETTA B. KASKÖTŐ has been working as a young researcher at the Hungarian Music History Department of the HUN-REN RCH Institute for Musicology and as an associate professor and director at the Department of Music Theory of the University of Miskolc. She studied musicology at the Liszt Ferenc Academy of Music, Budapest (2007–2012), attended the same institution's Doctoral Programme in Musicology, and defended her PhD dissertation on the history of Cecilianism in Hungary from 1897 to 1950 in the spring of 2020. She won the KAAD scholarship in 2013 and the Zoltán Kodály scholarship in musicology on three occasions. In 2023, she was awarded the Academic Youth Prize of the Hungarian Academy of Sciences for her research on the 19th-century church music of the Matthias Church.

KIM KATALIN

Az Erkel-operák kanonizációjáról 19. századi lexikonok Erkel-szócikkei

Erkel operáinak recepciótörténetéről az *Erkel Ferenc Operák* kritikai összkiadás kötetének előkészítése során végzett kutatásoknak köszönhetően ma már lényegesen többet tudunk, és ez időszerrűvé teszi, hogy Erkel korabeli megítéléséről alkotott képünket is felülvizsgáljuk.¹ Érdemes éppen ezért egy olyan területet megcéloznunk, a zenei lexikográfiát, amely az operaszínpadot némiképp távolabbról nézve talán objektívebb képet ad Erkel kortárs megítéléséről, illetve – és ez talán még fontosabb – korabeli ismertségéről itthon és külföldön.

A *Hunyadi László* magyar nyelvterületen kívüli bemutatásával kapcsolatos kísérleteket kutatva, már az opera közreadásakor törekedtem a *Hunyadi László* párizsi bemutatójára tett erőfeszítéseket – Thalberg, Anne de la Grange, Szemere Bertalanék próbálkozásait – jobban megismerni.² Zenetörténeti szempontból is érdekelt, de még jobban közreadóként: a párizsi bemutató reményében átalakított változat

-
- 1 DOLINSZKY Miklós – SZACSVAI KIM Katalin (közr./ ed.): *Erkel Ferenc: Bátori Mária. Opera két felvonásban / Opera in two acts*. Bevezető tanulmány/ Introduced by Miklós DOLINSZKY. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár/ Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2002) (= *Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas* 1/I–II); SZACSVAI KIM Katalin (közr./ ed.): *Erkel Ferenc: Hunyadi László. Opera négy felvonásban / Opera in four acts*. Bevezető tanulmány/ Introduced by Tibor TALLIÁN és/ and Katalin SZACSVAI KIM. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár/ Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2006) (*Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas* 2/I–III); DOLINSZKY Miklós (közr./ ed.): *Erkel Ferenc: Bánk bán. Opera három felvonásban / Opera in three acts*. Bevezető tanulmány/ Introduced by Miklós DOLINSZKY. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár/ Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2009) (*Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas* 3/I–III).
- 2 KIM Katalin: „Erkel és Liszt. Adalék a Hunyadi László külföldi előadásaihoz”, in Domokos Zsuzsa – Csengery Kristóf – Cselényi Máté (szerk.): *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata*

partitúráját Erkel 1863-ban elküldte Szemere Bertalanéknak Párizsba, az meg is érkezett, de e *Fassung letzter hand* későbbi sorsáról nincs tudomásunk.

Szemere Bertalan és feleségének, Szemeréné Jurkovich Leopoldina párizsi próbálkozásának kutatása számomra azért is emlékezetes, mert ennek köszönhetően ismertem meg Erkel – azt hiszem egyetlen olyan levelét –, amelyben megnyílik magával és a pest-budai viszonyokkal kapcsolatban. (A levelet Albert Gábor adta közre, a levélből vett idézetet téve kötete címébe: *Sok itt a baj, uram, mindenben nagyon is sok!* – írja Erkel Szemere Bertalannak.³) Nincs hol komponálnia, nincs külön szobája és nincs librettista, librettó – számára ez lett volna egy esetleges párizsi bemutató nyeresége, egy jó librettót találni:

„Őszintén megvallva, én e nem álmodott vállalat sikerülésének s létesítésének igen-igen nagyon örülnék és pedig nem annyira ambícióból, mint inkább azon kapocs és összeköttetésért, melytől én a siker esetében nem jelentéktelen eredményeket várok. Engedje meg, hogy szabadon kissé szincerizálhassak [őszintén beszélhessek], – úgyis rég az ideje, hogy rokonérzelmű egyéniséggel szemközt élveztem a bizalmas eszmecserélgetés gyönyöreit. Nem tartozom azok közé, kikben az öntudat szerfelett fel van csigázva, – kik magukat túlbecsülik, éppen nem, de annyit tisztán érzek, s öntudatosan ki is merem mondani, hogy aránylag több bennem a készség, akarat és hivatás, mintsem az itt nyújtott létező alkalom azokat alkalmazhatni, érvényesíthetni!

Sok itt a baj Uram mindenben, nagyon is sok! Egyik nagy kalamitásunk a szövegek hiánya. Költőink tehetségesebb része nem szeret librettók készítésével foglalkozni, – a többi meg nem tud hozzá: – verset faragni a holdvilágról, és Zephirekről órákhosszat ábrándozni, ebből áll az egész mesterségük! – Helyén lehet a fabrikátumok e neme is románcokban, egyes dalokban, – de nem való, hogy valahogyan egy egészé összerácsémozva operaszöveget képezzen; pedig ez – a hiányos, többnyire szerencsétlen scenírozást nem is említve, nincs nálunk másképpen. Én részemről már többször oly librettóval lepettem meg, melynek a ráfogott, pusztá elnevezésen kívül a szó teljes értelmében legkisebb tárgya vagy cselekménye nem volt; – ily nem létező szituációkból tessék aztán a zenének valamit produkálni!

Szegényül, vagyunk Uram e részben! de azért mégis megvan mellette a sok tarka praetensio [önhittség], kivált a praepotens irkászsereg részéről, kik szakavatott kompetens kritikusoknak, műbíráknak és a közvélemény képviselőinek szeretik magukat elneveztetni, de azért soha egy talpra esett jó ötlettel, tanáccsal vagy okos észrevétellel

Magyarország művelődéstörténetének tükrében (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023), 9–27.

3 ALBERT GÁBOR, *Szemere Bertalan leveleskönyve (1849–1865)* (Budapest: Balassi, 1999).

az ügy előmozdításához nem járulnak, hanem igen is hatnak ellenkezőleg, kapcaskodnak, hívatlanul beleavatkoznak mindenbe, még a legprivátabb viszonyokba is, csinálnak izgágát, zajt, botrányt, quantum satis s mindezt nem a művészet érdekében, hanem személyeskedésből, aljas egoizmusból.”⁴

Meglepő gondolat a magyar nemzeti opera megteremtőjétől. Amikor ezt olvastam, nem hittem Erkelnek. Pontosabban elhittem, hogy igazat mond, de nem láttam, hogyan is képzelte. Milyen operalibrettóra számított egy párizsi librettistától? Semmiképp sem magyar történelmi témájúra, vagy magyarított verzióban gondolkodott? Vagy ez inkább egy kiugrási kísérlet volt a hétköznapi szorításából? Nemzetközi karrier reménye tárult fel előtte? Talán utóbbi, legalábbis a levél erre utal, érdemes pár sorát idéznünk:

„Mindezek után tulajdonképpen csak azt akartam mondani, hogyha a szeszélyes szerencse tévedésből egyszer már csak engem is (bár ha rövid ideig is) üldözőbe venne, s operám a francia közönség ízlésével találkozna, megragadnám az ezeriben egyszer kínálkozó kedvező alkalmat, s az új összeköttetést kizsákmányolnám leginkább arra, hogy egy jobbacskára francia vagy olasz librettó birtokába juthassak. Írtam én már 5 magyar operát, s dicsekedés nélkül legyen mondva, kaptam is érte tapsot eleget; de miután esetlegesen 10 gyermekem is van, aki még annál is több gondot ad, szeretnék egyszer egy francia vagy olasz operát is írni, és pedig (kérem, ne botránkozzék meg!) merő spekulációból, hogy a siker esetére aztán magamnak oly nagy kvartélyt bérelhessek, melyben magam számára egy egészen külön szobácska, hova a gyerekek zaja el nem hat, komponáló teremül jusson; - mert a költészet magasztossága szerintem bizony nagyon is megfér a kényelem prózájával! Nem kívánok én nemzetem iránt valaha sem hálátlan, sem hűtlen lenni, – hálás elismeréssel fogadtam én mindig a sokszor érdemeim felett nyújtott kitüntetések, de nem fogja tán senki rossz néven vehetni, ha úgynevezett életrevalóságomat egyszer szülőföldemen kívül megpróbálhatnám!”⁵

Tudjuk, Liszt Ferenc a francia operaszcenát jól ismerve nem tartotta reálisnak a *Hunyadi László* párizsi bemutatójának esélyeit. A világpolgár Liszt ezt nyilván jobban látta, és ezt meg is írta Szemere Leopoldinának. De miért gondoljuk, hogy a „provinciális” Erkel ezt nem látta? Talán mivel nagyon régre nyúltak vissza ezek a próbálkozások, melyek mögött a Nemzeti Színház párizsi vendégeinek sok-sok pozitív visszajelzése állhatott. A történet mint tudjuk Petrichevich Horváth Lázárral, majd

4 Uo., 36–37.

5 Ua.

1. kép. A Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán készülő *Erkel Ferenc Operák* kritikai összkiadás sorozat kötetei

Sigismond Thalberggel kezdődött kevéssel a *Hunyadi László* nemzeti színházi bemutatója után. Petrichevich 1845. április 19-én számolt be az általa szerkesztett *Honderűben* egy esetleges párizsi bemutató érdekében tett próbálkozásairól (az Academie Royal de Musique-nál próbálta meg benyújtani az operát, s tárgyalta az ottani opera igazgatójával).⁶ A zongoravirtuóz nagysikerű pest-budai hangversenye alkalmával tett ígéretet, hogy közbenjár a párizsi bemutató megvalósítása ügyében. Ezekről a próbálkozásról tudtunk, Petrichevich Horváth Lázár *Honderűjéből* és Liszt epés megjegyzéséből Hugó Károlynak írt levelében. (Bár Petrichevich maga utazott Párizsba kieszközölni a bemutatót, Liszt mégis megjegyzi Hugó Károlynak, ha Párizsba megy „oly emberekkel érintkezzék, kik valamit tudnak és akik cselekszenek, s ne utánozza Petrichevich Horváth Lázárt, aki a Hunyadit csupán lapjának párizsi híreiben adatja elő.”⁷). Thalberg ígéretét az opera párizsi propagálásával kapcsolatban

6 Legány Dezső: „Erkel Hunyadi Lászlója”, *Magyar Zene* 11/4 (1970), 97–108., ide:101.

7 Lásd Liszt Ferenc Woronicében kelt 1847. november 7-i levelét, idézi Isoz *Kísérletek Erkel »Hunyadi László«-jának párisi színrehozatalára*, 22.

id. Ábrányi Kornél is említi Erkel-életrajzában,⁸ és tudtuk, hogy Petrichevich Horváth Lázár a *Honderű*-ben 1846. március 11-én arról adott hírt, hogy Sigismond Thalberg, pest-budai hangversenyéről hazatérve művészek, zeneszerzők és bírálók előtt előadta a *Hunyadi László* több részletét, nagy tetszést aratva, és újból felcsillantva az opera előadatásának reményét. (Thalberg közbenjárásáról a párizsi előadás érdekében még 1851-ben is felröppen egy hír a *Hölgyfutár* hasábjain.)⁹

A témáról a 2021-es Liszt-konferencián beszéltem, azóta sikerült megtalálnom (hála a digitalizálások előrehaladásának) a *Le Constitutionnelle*-ben azt a cikket, amelyre Thalberg felesége, Francesca (Cecchina) Lablache, a nagytekintélyű opera-énekes, Luigi Lablache lánya (1844-től Sigismond Thalberg felesége) hivatkozik a *Honderű* említett számában közölt nyílt levelében – és amely cikket levele szerint mellékel is Petrichevich Horváth Lázárnak mintegy bizonyítékként. A levél és maga a *Le Constitutionnelle*-beli cikk egy szalonzenei eseményről számol be – a *Le Constitutionnelle* újságrója, a neves író és kritikus Pier-Angelo Fiorentino Thalbergnénél is érzékletesebben festi le a félnyilvános szalonzenei kamaraestet.

Az estély, amelyről beszámolnak, Thalberg apósának, Luigi Lablache tiszteletére rendezték, a hallgatóság pedig a párizsi szalonok krémjét képviselte. Miután hermetikusan elzárkóztak, gyapottal letakarták a csengőt és becsukták a szalon ajtaját a koncert keretében Thalberg és két zenész társa előadásában meghallgatták Beethoven op. 79-es B-dúr trióját, néhány fantáziát és duót operatémákra. Ezt követően az est hivatalos része be is fejeződött, amikor Thalberg (felesége és a kritikus egybehangzó elmesélése alapján) emlékezetből el kezdte játszani a Hunyadi László főbb számait.

Nehéz elhinni, hogy az opera egyetlen meghallgatása után Thalberg erre képes lett volna; de akár azt is mondhatnánk, hogy nem számít mennyi az igazság a kultikus történet e mozzanatában, ha nem kapná fel a fejét a közreadó, filológus szunnyadó állapotából: ugyanis 1846 januárjában, amikor ez a történet zajlik, még nem jelent meg a Hunyadi László zongorakivonata. Mona Ilona szerint a füzetekben kiadott,

8 Ábrányi itt megjegyzi: „Ugyancsak Petricsevich Horváth Lázár buzgólkodott az időben abban is, hogy Hunyadi a párisi nagy operában színre kerüljön. E törekvése azonban ép úgy nem sikerült neki akkor, mint későbbben másoknak sem, kik ily irányban ismételten fölvették az iniciativa fonalát. S hogy ez 50 év után még manapságig sem sikerült, még Bécsben vagy más osztrák-tartományi fővárosban sem? Ennek bővebb megvilágítását e munka egyik későbbi fejezetének tartjuk fel.”. Vö. id. Ábrányi Kornél: Erkel Ferenc élete és működése (Kulturtörténelmi korrajz) (Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1895).33.

9 PÁNDI Mariann: „A »Hunyadi László« két külföldi bemutatója a múlt század közepén”, *Magyar Zene* 6/2 (1965), 73–81., ide: 74.

EREDETI ÚJ OPERA

Erkel F. javára.

PECZ UR **VENDEG**

NEMZETI **SZÍNHÁZ**

Pest, Szombaton, Január 27-én, 1844.

ERKEL FERENCZ javára.

ELŐSZÓR:

Hunyadi László.

Eredeti nagy opera 4 felv. Irta Egressy B. zenéjét a JUTALMAZANDÓ. Az új öltözetek Podhráczky F. főruhatárnak felügyelése alatt készültek.

Első szakasz **CILLEI HALÁLA.** Személyei:

V. László, király	—	—	—	Havi	Hunyadi László	testvérek	PECZ
Cillei Ulrikh, tornadoszó	—	—	—	Váredi.	Hunyadi Mátyás	—	Eder Luiza
					Rozgonyi, királyi hadnagy	—	Egressy Benj

Fősrák, király kísérete, Zsoldosok Nép. Történik: Náadoron, 1456.

Második szakasz **KIRÁLYI ESKÜ** Személyei:

V. László, magyar király	—	—	—	Havi	Erzsébet, Hunyadi János özvegye	—	Schodelak.
Gara, nádor	—	—	—	Udvarhelyi M.	László	—	Pi CZ.
Mária, leánya	—	—	—	Molnár Leopoldina	Mátyás	—	Eder Luiza.
					Egy hölgy	—	Hübemai Jánosné

Kisembek, Holgyek, Kíséret. Történik: Tem. sváti. 1456.

Harmadik szakasz **ÁRMÁNY** Személyei:

V. László magyar király	—	—	—	Havi	Hunyadi László	—	PECZ.
Gara, nádor	—	—	—	Udvarhelyi M.	Hunyadi Mátyás	—	Eder Luiza.
Mária leánya	—	—	—	Molnár Leopoldina	Nászép, Katonák, Történőhely: Buda, 1457.	—	

Negyedik szakasz **VÉRPAD** Személyei:

Gara, nádor	—	—	—	Udvarhelyi M.	Erzsébet, Hunyadi János özvegye	—	Schodelak.
Mária, leánya	—	—	—	Molnár Leopoldina	Hunyadi László, fia	—	PECZ

Kíséret, Nép, örök, Bakó, Történik: Budán.

PECZ ur a po soryi színházról, mint vendég a czimszerepben lesz szerencsés föllépni.

A nagy érdemű közönség kegyébe mély tisztelettel ajánlja magát **ERKEL FERENCZ.**

Kérnek a páholy és zártzárakat bérli. c. z. urnások, hogy bőveit helyek megtartása iránt reggeli 10 óráig rendelkezni méltóztassanak — azonnali másoknak adtnak ki. Szabad jegyek nem használhatók.

A színház jutva beind. Kezdeté 7-edétl órákor, vége 9-után.

Ezen opera szövege kintomtatva kapható Kolosy Gergely pénzeszedőnél egy p. huszasért

László Konti & rendező. Kiadta Szigligeti, titolnak

2. kép. A Hunyadi László nemzeti színházi bemutatójának (1844. január 27.) színlapja.
Országos Széchényi Könyvtár Színház történeti Tár

Erkel által készített kivonatot Treichlinger 1846 júniusában adta ki.¹⁰ Ha téves is Mona adata, az biztos, hogy Thalbergék pesti látogatásakor, az év elején még nem jelent meg a *Hunyadi László* zongorakivonata, a kiadványt a Honderűben Petrichevich Horváth Lázár épp a Thalbergné párizsi levelét közlő hasáb alatt harangozza be 1846 márciusában.

Ám amennyiben igaz, hogy Thalberg ígéretet tett a párizsi bemutató előmozdítására, akkor elképzelhető, hogy Erkel valamilyen anyagot, feltehetőleg egy zongorakivonatot adhatott a kezébe. (Ilyennek talán már Petrichevich Horváth Lázárnál is kellett volna lennie korábbi párizsi próbálkozása során). Feltűnő legalábbis, hogy a *Le Constitutionelle* beszámolójában Fiorentino rendkívüli alapossággal képes végigmenni az opera számain, ezeket nemcsak zeneileg kommentálja, hanem a történetet is meséli. Nem teljesen pontosan. Mindez pedig azt sugallja, hogy Thalberg mindezeket elmondta, a kritikusnak pedig valamilyen kottaélménye is volt, egyébként lehetetlen, hogy az operát ennyire pontosan le tudta volna írni. A kritika akár megrendelt is lehetett – gondolhatnánk. De nem valószínű. A kritika hangvétele, Thalbergék lelkesedése igazinak tűnik, és van benne egy kis németellenes oldalvágás is. Fiorentino megjegyzi, hogy a történeti téma lehet a gátja Erkel operája bécsi bemutatójának.

„Egyedül maradván Thalberggel a szabad és bizalmas beszélgetések, az önkéntelen áradások, a hússzor megszakított, majd hússzor folytatott homályos párbeszédok óráján, a művész ujjai egyszer csak vándorolásba kezdtek a billentyűzeten, és az elejétől a végéig eljátszott nekünk, szinte észrevétlenül, egy e egész operát, ami úgy tűnik, mélyen megérintette utolsó útja során. Minden motívumra emlékezett, és [minden motívumot] hűségesen tolmácsolt nekünk a zongorán. Ez a komoly műalkotás, amely jelenleg a pesti nagy [értsd: Nemzeti] színház tulajdona, a *Hunyady* címet viseli, a 15. század egy jeles kapitányának nevét. A szerző, Erkel úr, hazája legszebb nemzeti dalait illesztette be partitúrájába, a büszke és lovagias Magyarország dallamait, mely ország szíve oly hevesen repes a haza és a szabadság pusztá említésétől, és amely az őt elnyomó vaskéz minden ütésétől megremeg. Ahogy az várható volt, a Hunyady sikerétől megriadt osztrák cenzúra elutasította [az opera] előadását a birodalmi színházban [értsd: a bécsi Hofoperben]. Ennek a műnek a mesterien meghangszerelt nyitánya önmagában is több motívumot tartalmaz, mint napjaink több operája. Az első felvonás egy bevezetésből [No. 1 Coro, No. 2 Cavatina], egy nagyon szép c-moll bosszúkarból [No. 3 Scena, 47. ütemtől], László románcából [No. 7 Aria] és egy zárókórusból áll

10 MONA Ilona. *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989) (= *Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 2), 46.

Méltóságos Választmány!

A nemzeti színház érdekében Párisba utazandván, alulírott esedezik, hogy a végül a költségek a színház részéről fedeztetnén, igényén, hogy a színház javára minden elkövetendő, némi szemléltetés, némi művészek megkérzése, és színházunkra kerülendő Ézsaiás csillaga több operák ügyében.

Kérlelve megajánlva, teljes bizalommal ajánlja magán

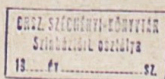
A méltóságos Választmánynak
Pesten, augusztus 22. 1854

alulírott szolgálat

Erkel Ferenc

Az egész füzet Ede nemes.
Bíró az aláírás Erkel-F.

End 4/24/2

3. kép. Erkel Ferenc beadványa a Nemzeti Színház Választmányához párizsi útjának támogatása ügyében, 1854. augusztus 22. Szigligeti Ede kézírása, Erkel Ferenc aláírása.
Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tára

[No. 8 *Finale con Stretto*]. A második felvonás énekkari dialógussal kezdődik Lajos király őrei között, akik a Hunyady-testvérek várába akarnak erőszakkal bejutni, és ez utóbbiak katonái között, akik kiszorítják őket [No. 5 *Coro*]. A darab rendkívül eredeti és megkapó hatású. A nádor cavatinája [No. 13 *Aria*], egy pompás induló [No. 10 *Marcia* – a No. 4 *Marcia* ismétlése], Hunyady özvegye és két fia, László és Mátyás (aki később Kalóz Mátyás lett) tercettje [No. 12a *Terzetto*] a legkiemelkedőbb számok ebben a felvonásban, amely ragyogóan fejeződik be a megbékélés jelenetével a kastélyban. A király békeesküt tesz az evangéliumra, a kórusok pedig emelkedett stílusban és gondolatiságban fogant himnusz énekelnek [No. 15 *Finale*]. A harmadik felvonásban, mely az összes közül a legrövidebb dicsérettel említhetjük a Hunyadyak anyjának Cavatináját [No. 9 *Aria*], valamint László eljegyzési jelenetét [No. 19 *Finale* kórusa], amelyet hirtelen megszakít az utóbbi letartóztatása. Egy igen nagy sikerrel megkoronázott újításnak köszönhető, hogy a felvonásközt egy nagy zenemű [értsd: hangszeres tétel/szám] tölti ki, melynek témája László álma a börtönben [No. 20 *Entr'act*, a Hatytyúdal]. A hol vidám, hol melankolikus nemzeti dallamok, felváltva fejezik ki a fogoly boldogságának emlékeit és közeli halálának előérzetét. Az utolsó felvonás a legszebb és legdrámaibb. László búcsúja menyasszonyától [No. 21 *Scena*, 84. ütemtől Mária–László duettje], egy gyászinduló [No. 22 *Finale* eleje, a *Marcia funebre*], amely az idősebb Hunyady-fivért kíséri a sírig [sic!], az anyai kétségbeesés, amely szívszorító zokogásba tör ki [No. 22 *Scena ultima* eleje] – mindezt mélységes igazság, szenvedély és szomorúság hatja át. Vihar és villámlások keverednek ezzel a komor jelenettel [No. 22 *Scena ultima* 22. ütemétől], mely Thalberg előadásában könnyekig meghatott benünket, és lehetetlennek véljük, hogy ez a pompás partitúra ne kerüljön előbb-utóbb színre valamelyik színházunkban.¹¹

- 11 „Resté seul avec Thalberg à l'heure des libres confidences, des épanchemens involontaires, des vagues entretiens vingt fois repris, vingt fois interrompus, ses doigts se sont mis à errer sur le clavier, et il nous a joué d'un bout à l'autre, et presque sans s'en apercevoir, un opéra entier, qui paraît l'avoir vivement ému à son dernier voyage. Il en a retenu tous les motifs et nous les a fidèlement traduits sur le piano. Cette œuvre sérieuse, qui fait en ce moment la fortune du grand théâtre de Pesth, est intitulée *Hunyady*, nom d'un illustre capitaine du XVe siècle. L'auteur, M. Erkel, a intercalé dans sa partition les plus beaux chants nationaux de son pays, de cette fière et chevaleresque Hongrie, dont le cœur tressaille si fort aux seuls noms de patrie et de liberté, qu'il fait trembler, à chaque battement, la main de fer qui l'opprime. Comme on devait s'y attendre, la censure autrichienne, alarmée du succès d'*Hunyady*, en a défendu la représentation sur le théâtre impérial. L'ouverture de cet ouvrage, instrumentée de main de maître, renferme à elle seule plus de motifs que n'en contiennent plusieurs opéras de nos jours. Le premier acte se compose d'une introduction, d'un très beau chœur de vengeance en *ut mineur*, de la romance de Ladislás et d'un chœur final. Le deuxième acte s'ouvre par un chœur dialogué entre les gardes du roi Louis, qui veulent forcer l'entrée du château des frères Hunyady, et les soldats de ces derniers, qui les repoussent. Le morceau est d'une grande originalité et d'un effet saisissant. La cavatine du Palatin, une marche délicieuse, un trio entre la veuve Hunyady et ses deux

A kritika talán mégis megtette hatását. Nem sok telik el az újabb párizsi próbálkozásig, melynek hátterében ott volt az 1850-ben a pesti Nemzeti Színházban vendégszeplő Anne de la Grange is – a Szemeréék leírása szerint.

Azonban, mit, mennyit tudhattak ekkor Erkelről? Nem sokat – annak ellenére, hogy például a Szabó-Havi társulat 1846-os sikeres osztrák–olasz turnéja után 1847–1848-ban a *Hunyadi László* részletei eljutottak a francia városokba, sőt Párizsba is. Ezek azonban csak részletek voltak a *Hunyadi László*ból, és a hangsúly kevésbé a nagy operai kivitelezésen lehetett, mint inkább a *style hongroise* bemutatásán. Ebben a műsorban a Hunyadi László nyitánya (amit mintegy 30 helyen előadtak a szólamok bejegyzései alapján) talán komolyan vehető volt, de már az első felvonás Finale bizonyára inkább exotikumként hatott ebben a környezetben. A Király áriája (No. 17), ami Havi énekhangjára jól illeszkedhetett, nem a leghatásosabb, és egyébként nem is a magyaros számok közé tartozik az operában.

Amikor évekkel ezelőtt Aradon a Művészeti Múzeum raktárában megtaláltam az aradi Magyar Színház anyagában a Szabó–Havi társulat e turnéjának szólamanyagát tele a turné előadási bejegyzéseivel (az egyes városok zenekari zenészei jegyzték be, a társulat ugyanis csak énekesekkel turnézott), picit zavarban voltam. Milyen is lehetett ez az előadás, amit ráadásul gyakran komoly helyeken is játszottak (lásd t. k. Brüsszel, 1848. január 8., Théâtre Royal: 1848. január 10., 12.). Tudjuk, hogy a Nemzeti Színházban is fellépett nemcsak a Szabó–Havi társulat, hanem számos népdaltársaság is. A korabeli intézmények sokféle műsort képesek voltak befogadni alkalmanként. Mégis ezt látva méltatlannak éreztem Erkellel szemben.

Így nem lepett meg, amikor a Szabó–Havi társulat bécsi Theater an der Wienben tartott, immár a teljes operát bemutató előadása után Erkel elnézést kérő levelet

fils, Ladislas et Mathias (qui fut depuis Mathias le corsaire), sont les morceaux les plus saillants de cet acte, lequel se termine brillamment par la scène de réconciliation dans le château. Le roi fait le serment de paix sur l'Evangile, tandis que les chœurs entonnent une hymne d'une grande élévation de style et de pensée. Dans le troisième acte, le moins long de tous, on peut citer avec éloge la cavatine de la mère des Hunyady, et la scène des fiançailles de Ladislas, brusquement interrompue par l'arrestation de ce dernier. Par une innovation, couronnée d'un plein succès, l'entr'acte est rempli par un grand morceau de musique, dont le sujet est le rêve de Ladislas dans sa prison. Des airs nationaux, tantôt gais, tantôt mélancoliques, expriment tour-à-tour les souvenirs de bonheur du prisonnier et le pressentiment de sa mort prochaine. Le dernier acte est le plus beau et le plus dramatique. Les adieux de Ladislas à sa fiancée, une marche funèbre qui accompagne au tombeau l'aîné des Hunyady, le désespoir maternel qui éclate en sanglots déchirants, tout cela est d'une vérité, d'une passion et d'une tristesse profondes. L'orage et les éclairs se mêlent à cette lugubre scène. Exécutée par Thalberg, elle nous a touché jusqu'aux larmes, et il nous semble impossible que tôt ou tard cette magnifique partition ne soit pas représentée sur un de nos théâtres.». Lásd 1846. január 28. Le Constitutionnel, 28. évf., 28. szám, 1., 3. Németh István Csaba magyar fordítása.

4. kép. Erkel Ferenc: Hunyadi László. Az Anne de la Grange számára komponált betétária autográf partitúrája. Autográf partitúra. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

ír Suppénak, az est karmesterének (NB. a Szabó–Havi társulat ezúttal is csak énekekkel szerepelt, a zenekar a színház zenészeiből állt össze). Miért is kért Erkel elnézést? És milyen volt a fogadtatás? A sajtókutatás buktatóit még a helyi magyar nyelvű sajtó értelmezése esetében is nehéz elkerülni, a bécsi sajtó erőviszonyait érteni még

ennél is nehezebb. Ráadásul a bécsi sajtó zenetörténeti értékelése is számos tekintetben még hiányos osztrák részről is. Hogy az előadás után mi volt a mérvadó vélemény, hogyan formálta az Erkel-képet külföldön? Ez egy jövőbeli kutatási téma lenne. A következőkben én csak pár példát hoznék, amelyre naiv zenefilológusként rácsodálkoztam.

Erkel Európában – írtam fel magamnak, amikor elkezdtem anyagot gyűjteni a *Hunyadi László* recepciójához. És már az első találatok megleptek. A 18. századdal foglalkozó kutatóként gyakran használtam a 19. századi lexikonokat, így kíváncsian kerestem rá a század közepének Erkel-szócikkeire. A magyar zenetudomány története nincs feldolgozva.

Meglepődni így bőven van alkalmunk, a hazai korai lexikonok anyaga még feldolgozatlan. Legány Dezső vezetésével a Magyar Zenetörténeti Osztály számára Szekeres Kálmán írt összefoglalást a témáról, melyről Sz. Farkas Márta is publikált tanulmányt. Zenetörténetírás kezdeteiről jelenleg Molnár Szabolcs ír *Zenekultúra és nyelv* munkacímű disszertációt, melyben várhatóan foglalkozik a *Közhasznú eszmerek tárával* a magyar zenei szaknyelv kialakulásával. Számos tanulmány készült a korabeli lapokról is, melyek közül Szőnyiné Szerző Katalin dolgozta fel részletesen a *Zenészeti Lapokat* és írt tanulmányt id. Ábrányi Kornélról. A 2022-es bicentenárium alkalmából Ábrányinak egy egész konferenciát szerveztünk és elkészült id. Ábrányi Kornél honlapja is a műveinek digitalizált változatával és a konferencia előadásainak írott változataiból szerkesztett kötettel.¹² Jelenleg a Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán Grosz Sára Aksza foglalkozik a zenetörténetírás 19. századi kezdeteivel, de a témát érinti az Osztályon folyó számos egyéb irány, ám tekintélyes sajtófeldolgozást igénylő kutatás a zenei élet professzionalizációjával kapcsolatban. Magam részéről a közelebről foglalkoztam Ábrányinak az *Egyetemes Magyar Enyklopédiában* közölt szócikkeivel (mintegy 178.000 leütésnyi anyag), amelyről eddig még nem tudott a kutatás, vagy legalábbis nem foglalkozott vele.¹³

12 id. Ábrányi Kornél. A HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának honlapja. Felelős szerkesztő: Kim Katalin. A szerkesztő munkatársai: Grosz Sára Aksza, Komáromi-Nagy Márton, Simény Beáta & Vizinger Zsolt. A tartalmakat összeállította: Bukáné Kaskó Marietta, Grosz Sára Aksza, Komáromi-Nagy Márton, Vizinger Zsolt. Előszó Kim Katalin. Honlaptervezés és grafika: Vizinger Zsolt <https://zti.hu/files/mzt/abranayi/index.html> (utolsó letöltés: 2023. december 2.).

13 BÉKÉSSY Lili Veronika: *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A Főváros zenei sajtója 1857-ben*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023); TÓTH Emese: „Egy főváros nevezetességei. Jankó János Pest-Budája”, in KIM Katalin – HORVÁTH Pál: *Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában – Ünnepi konferencia Eckhardt Mária tiszteletére* (Budapest, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, 2023); lásd ugyane kötetben GROSZ Sára Aksza: „»Lisztnek egy barátja« – Ponori Thewrewk Emil”, valamint KACZMARCZYK Adrienne: „Liszt Ferenc műsorválasztása Pest-Buda számára. A weimari szimfónikus szerző

A legelső kötet 1858-as, melyben Ábrányi is bőven publikált. Az Enciklopedia Erkel Ferenc-szócikket tartalmazó kötete 1870-ben jelent meg. Viszonylag ez is korainak mondható. Bár nem az.

Az általam eddig talált szócikk az *Újabb ismeretek* tárában jelent meg 1850-ben. Nem hosszan, de részletesen ismerteti Erkel-életrajzát, és főbb műveit és azok fogadtatását (az Y szignójú szerző akár Ábrányi is lehetne). A szócikkre pedig nem más, mint a Wurzbach-lexikon hívta fel a figyelmem. A Wurzbach mindenkinek benne van a látókörében, Erkelre ebben mégsem szokás rákeresni, különösen nem a sorozat 1858-as kötetében. A naiv kutató meglepetése, itt volt a legnagyobb. A Wurzbach-lexikon nemcsak részletesen ír Erkelről, hanem egy lexikonhoz képest részletes kommentált bibliográfiát is mellékel hozzá. Ebben szerepel az *Újabb ismeretek* tárának 1850-es kötete is. A további forrásai a *Biographisch Lexikon der Kaiserthum Österreich* lexikonjának a Brockhaus és Meyer *Conversationslexikon*, valamint a korabeli német nyelvű sajtó közül a *Hunyadi László* dicsőséges pesti bemutatójának beszámolója az *Allgemeine Mssikalische Zeitung*ban, Hanslich epés kritikája az 1856-es Szabó-Havi féle előadás után (melyben úgy véli, hogy az opera sem nem nemzeti, sem nem eredeti), és Zellner *Blätter für Musik*ja – mintegy a másik oldal képviselőjében. A Pesten is többször koncertező Zellner ti. már korábban is értékelte, nagyra tartotta Erkel Ferenc zenéjét és a Nemzeti Színházban végzett tevékenységét.

A legfajszúlyosabb mindezek közül, gondoljuk mi, ma, Hanslick megszólalása. Fájó és nehéz megérteni. Érdemes lenne ezzel még részletesebben foglalkozni a későbbiekben. Wurzbachot azonban úgy tűnik nem ingatta meg – szintén pozitívan ír Erkelről és a *Hunyadi Lászlóról*, és láthatólag nem tántorította el a későbbi lexikon szerzőit sem. A korábbi külföldi lexikonokban ugyanis, ha megemlítik Erkel, akkor a *Hunyadi Lászlót* emelik ki elsősorban. Wurzbach is ezt teszi. Igaz némi tárgyi tévedést véteve: szócikkben nála Erkel első operája a *Hunyadi* és a *Bátori Mária* ezt követi.¹⁴ Feltűnő továbbá, hogy tud a Bánk bán előkészületeiről 1858-ban! A lexikon Erkel-szócikkében is megemlíti, a lexikon Egressy Gábor és Béni szócikkében pedig

művei” és SIMÉNY Beáta: *Brassai Sámuel, a Szépirodalmi Lapok zenekritikusa* c. tanulmányait. Pest-Buda zeneéletében jelentős szerepet játszó zeneszerző és zenekritikus egyéniségének, Ábrányi Kornélnek sokszínű munkásságával foglalkozik VIZINGER Zsolt: *Komponálás tetszetős modorban* (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2022. Lásd továbbá HORVÁTH Pál: „Liszt látogatása a pesti Nemzeti Színházban”, in Domokos Zsuzsa – Csengery Kristóf – Cselényi Máté (szerk.): *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata Magyarország művelődéstörténetének tükrében* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023), 72–89.; GUSZTIN Rudolf: „The Question of National Identity in the Multiethnic Sopron Through the Work of the Dalfűzér/Liederkrantz (1847-1867)”, *Musicologica Olomucensia* 2787-9186 2787-9194 35 (1), 44–61.

14 Ezt a tévedést, mármint a két opera sorrendjével kapcsolatban más német lexikonban nem talál-
tam.

5. kép. Erkel Ferenc: *Hunyadi László*. A negyedik felvonás fináléja. Autográf partitúraoldal.
Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára

kiemeli, hogy Benjámin számos Erkel-opera librettóját írta, közöttük a *Bánk bán*ét is.

A folyamatban lévő kutatás eredményei közül érdemes megemlítenünk a német berlini 1870-es évekbeli lexikonok rövid híradásait, melyek a Hunyadi Lászlót és Erkel dalait (sic!) emelik ki, és előfordul, hogy megjegyzik: Erkel szereti a német zenét, egészen Meyerbeerig!! Ez több mint reklámfogás. De a Hunyadi László szerepel Fétis 1866-os *Biographie Universelle*-ében (3. kötet, 2. kiad), és ami meglepő, hogy a *Biographie Universelle* 1878-as, Arthur Pougin vezetése alatt szerkesztett Supplement kötete aktuális információval egészíti ki az Erkel-szócikket megadva a *Brankovics György* bemutatójának dátumát.

Ezek azok az évek, amikor az újabb magyar nyelvű Erkel-szócikk jelenik meg az *Egyetemes Magyar Encyklopédiában* (Fnn aláírással). Furcsa hogy nem Ábrányi írja – talán mivel ezek azok az általa az Erkel-életrajzában jelzett évek, amikor nem voltak jóban Erkelrel. És 1879-ben már megjelenik az első zenei lexikon, Sággh Józsefé, ahol Erkel természetesen ekkor már fiaival közösen szócikket kap.

Milyen ez az Erkel-kép? Letargikus, keserű – Ábrányinál. Tudjuk, hogy támadták Erkel a *Zenészeti Lapok*ban, Erkel-biográfiájában Ábrányi mégis sokat és sokszor mentegeti a zeneszerzőt, ha például alkotói szünetről van szó (mondván ez nem volt az). Gyakran hivatkozik személyes kapcsolatokra, és személyes a jellemrajz is. Azonban, ahogy az egész 19. századról elég letargikus képet fest Ábrányi, úgy ez átragad az általa közvetített Erkel-képre is (szótlán, mogorva), és nemcsak az Erkel-jellemrajzra, hanem az Erkel-recepcióra is – érdektelenség. Ezzel is zárja Erkel-életrajzát. Talán ezért (is) volt olyan meglepő már a korai lexikonok fellapozásakor: hogy igen, ott van Erkel. Sőt: Wurzbach, a kora legnagyobb magyar zeneszerzőjének nevezi 1858-ban. Az *Erzsébet* operáról nem tud (vagy a szöveg írásakor még nem tudhatott), így véleményét a Hunyadi Lászlóra alapozza. A lexikonokban tehát kifejezetten pozitív a Hunyadi László recepció. Hogy mégsem került előadásra külföldön, ebben a mindig negatív Ábrányinak mégis igaza lehet: „legkimagaslóbb magyar operáinak szövegei lévén oly történelmi természetűek, melyek a monarchikus és arisztokratikus államok elvei s érületének nem épen hízelegnek.” Egyébként ezt mondja Fiorentino is.

6. kép. Erkel Ferenc portréja a zeneszerző Szigligeti Edének szóló 1844-es autográf dedikációjával közös népszínműveik évéből. Litográfia. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

ABSZTRAKT

KIM KATALIN (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Az Erkel-operák kanonizációjáról. 19. századi lexikonok Erkel-szócikkei

Az utóbbi években végzett forrás- és sajtókutatások eredményeként ma már sokkal többet tudunk nemcsak Erkel Ferenc operáinak – a *Bátori Mária*, *Hunyadi László*, *Erzsébet*, *Bánk bán*, *Sarolta* és a *Dózsa György* –, népszínműveinek, valamint az Erkel–Kölcsey *Hymnusz* kompozíciós folyamatáról, előadói gyakorlatáról és sajtóreceptációjáról, hanem lényegesen gyarapodott tudásunk Erkelnek a Nemzeti Színház és a Filharmóniai Társaság élén kifejtett működésével kapcsolatban is. Mindezzel együtt pedig a zeneszerző–karmesterről kialakult korábbi képünk is árnyaltabbá vált, fokról-fokra változott – olyannyira, hogy talán időszerű lenne azt újragondolni azt, Erkel magáról ritkán nyilatkozott. Így az újragondolás első lépése lehet akár annak feltérképezése is, hogy mit tudtak és gondoltak róla a kortársak itthon és a magyar nyelvterületen kívül, és miként írtak róla, ha nem az operaelőadások közelségében megszületett kritikákban, hanem objektívebbnek szánt lexikoncikkekben, beszámolókbán, elemzésekben ismertették pályáját, munkásságát vagy egyes műveit.

Kulcsszavak: *Erkel Ferenc, zenei lexikográfia, 19. századi magyar zenetörténetírás, 19. századi zenei sajtó.*

KIM KATALIN, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet tudományos főmunkatársa, igazgatóhelyettese és a Magyar Zenetörténeti Osztály osztályvezetője. Kutatási területe a 18. és kora 19. századi vokális-hangszeres repertoár, valamint a 19. századi magyar nyelvű zenés színjátszás. Erkel Ferenc operáinak közreadójaként kutatja az Erkel Ferenc kompozíciós műhelyében kialakult közös komponálás módszerét, Erkel operáinak receptációját és a Nemzeti Színház előadói gyakorlatát.

ABSTRACT

KATALIN KIM (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

On the Canonization of Erkel's Operas. Articles on Erkel in Nineteenth-century Encyclopedias

Due to the source and press research in recent years, we now know much more about the compositional process, performance practice, and press reception of Ferenc Erkel's operas – *Bátori Mária*, *Hunyadi László*, *Erzsébet*, *Bánk bán*, *Sarolta*, and *Dózsa György* –, his folk theatre works, and his musical setting of Kölcsey's *Hymnusz*. On the other hand, we have also gained considerable knowledge concerning Erkel's activity at the helm of both the National Theatre and the Philharmonic Society. As a result, our earlier image of the composer-conductor has become more nuanced and gradually changed – so much so, that it is perhaps timely to rethink it. Erkel rarely made statements about himself. The first step in this reconsideration could therefore consist of exploring what his contemporaries knew and thought about him, both at home and outside the Hungarian-speaking world. We should also take into account, how they wrote about him in those cases when his career, his activity, or his individual works were not addressed in reviews written in the immediate proximity of the opera performances, but in encyclopedia articles, reports and analyses, which were intended to be more objective.

Keywords: Ferenc Erkel, musical lexicography, nineteenth-century Hungarian music historiography, nineteenth-century music press

KATALIN KIM is Senior Research Fellow at and Deputy Director of the HUN-REN RCH Institute for Musicology as well as Head of the Department of Hungarian Music History. Her research interests include eighteenth- and early nineteenth-century vocal-instrumental repertoire and nineteenth-century musical theatre, performed in Hungarian. As an editor of Ferenc Erkel's operas, she conducts research on the method of collaborative composition in Ferenc Erkel's workshop, the reception of Erkel's operas, and the performance practice of the National Theatre.

HORVÁTH PÁL

A pesti Nemzeti Színház zenekara és zenészei

A Pesti Magyar Színház megnyitásának évében, 1837-ben a prózadrámai darabok mellett már az operajátszás is elindult.¹ Az elsők között kerültek színpadra Bellini operái, így a *Norma* 1837. október 28-án (1.kép).² Ha az előadás színlapját figyelmesen vizsgáljuk, feltűnik rajta néhány olyan résztvevő, akik korábban nem Pesten, hanem Kolozsváron szerepeltek ugyanebben a zenés darabban. Így például Szerdahelyi József, aki fordítóként és rendezőként jelenik meg a *Norma* pesti színlapján, de alig egy évvel korábban egy Kolozsvári színlapon a „magyarra tette, betanította és az egészet elrendeli Szerdahelyi” felirat olvasható.³ A mai kutatás számára már ismeretes tény, hogy az újonnan megnyílt Nemzeti Színház társulatának egy része, a korábbi években leginkább Kassán és Kolozsváron szereplő és több daljátékot is repertoárján tartó vándortársulatból került ki.⁴ A magyar színház *Norma* bemutatója után két nappal,

- 1 Az 1840-től országos pártolás alá vett intézmény Erkel Ferenc *Bátori Mária* című operájának bemutatójának időpontjában vette fel hivatalosan a Nemzeti Színház nevet, amely felvállaltan a magyar nyelv és kultúra ápolását tűzte ki legfőbb feladatául. A nemzetközi és hazai operákat egyaránt folyamatosan repertoáron tartó Nemzeti Színház volt a pest-budai magyar nyelvű operajátszás legfontosabb játszóhelye a Magyar Királyi Operaház 1884-es megnyitásáig. A tanulmány további részében Nemzeti Színházként hivatkozom az intézményre, attól függetlenül, hogy az átnevezés előtti vagy utáni időszakot tárgyalom. A színház működésével kapcsolatban lásd többek között Kerényi Ferenc színháztörténeti munkáit. KERÉNYI Ferenc: *A Nemzeti Színház* (Budapest, Corvina Kiadó Vállalat, 1987); uő (szerk.): *A Nemzeti Színház 140 éve* (Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1980); uő (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987); uő (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990).
- 2 Lásd a Pesti Magyar Színház színlapjai, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, 1837.10.28.
- 3 Lásd a Pesti Magyar Színház színlapjai, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, 1837.10.28. és a „Dal és Zínész Társaság” kolozsvári előadásainak színlapjai, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, 1836.06.19.
- 4 Lásd többek között SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013).

1837. október 30-án, Dériné Széppataki Róza helyett új primadonna lépett színpadra a címszerepben: Schodelné Klein Rozália mint vendég szerepelt a Nemzeti Színházban. Bemutatkozása mindenki számára meggyőző volt, így még ebben az évben a színház további tárgyalásokat folytatott vele egy lehetséges szerződést illetően – még az sem tántorította el a színházi választmányt, hogy Schodelné már vendégszerpléséért is igen borsos fizettséget kért: az első fellépésért 200, minden továbbiért pedig 100 pengőforintot.⁵ Az tárgyalások sikerrel jártak, így a színház professzionális operatársulatának és zenekarának megszervezése 1838 januárjában elindulhatott Erkel Ferenc és Schodelné Klein Rozália szerződötetésével. Ez évben – a korabeli fizetési kimutatás szerint – 21 „színész”, 10 „színészné”, 12 „karénekes”, 12 „karénekesné” és 35 „hangász” tartozott a személyzethez.⁶ A színház zenekarának vezetőjével és a nemzetközi hírnevű primadonnával már foglalkozott a magyar zenetudomány, azonban jóval kevesebbet tudunk a többi zenésről és az ezidáig mellőzött énekesekről. Alapvető színháztörténeti munkákból ismerjük, hogy a Nemzeti Színház gazdag iratanyagának nagy része sajnálatos módon megsemmisült vagy elveszett, ahogyan arról Németh Antal írt 1965-ös tanulmányában.⁷ Pukánszky Kádár Jolán az 1930-as évek végén írt két kötetének (*A Nemzeti Színház százéves története*⁸) még 300.000 irat és 359 fólió nyilvántartás lehetett a forrása – amely már akkor is számottevő hiányban szenvedett – azonban 1945-ben a Budai Vár ostrománál – Németh Antal szerint – teljesen megsemmisült.⁹ A közgyűjteményekben fennmaradt és még így is tekintélyes levéltári forrásanyag zenei szempontú szisztematikus vizsgálata továbbra is a magyar zenetudomány adóssága.

<http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf> (utolsó letöltés: 2023. december 18.); HORVÁTH PÁL: „Énekesjátéktól a magyar operáig. A Béla futása előadásai, forrásai és változatai”, *Magyar Zene* 57/1 (2019), 14–30.

5 Lásd PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938), II, 79.

6 Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, Analekta 422.

7 NÉMETH Antal: „A Nemzeti Színház iratainak sorsa”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1965/66), 247–255.

8 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938), II, és PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938–1940).

9 NÉMETH Antal: „A Nemzeti Színház iratainak sorsa”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1965/66), 250.

Bérlet **Pesti magyar színház.** **szűnés.**

Szombaton, october' 28dikán 1837.

Először:

N O R M A.

Nagy daljáték 2 felvonásban, Bellinitől. Fordította és rendezi Szerdahelyi, daljáték-rendező.

A' hangászkar gróf Rothkirch 12-dik számú nemes gyalog-ezredének tábori hangász-karával leendő erősítve.

Személyek:

Sever, római Proconsul	Lendvay ur.
Flavius, barátja	Frikk ur.
Orovész, Druidák' főpapja	Udvarhelyi Mikl. ur.
Norma, főjósno, leánya	Dériné assz.
Adalgisa, ifju druidanő	Éder Luiza.
Clotilde, Norma' biztosa	Bartháné assz.
Norma' gyermekei	Telepy Mái.
	Telepy Károly.

Druidák. Bárdok. Gallusok. Harczos nép.

Bemeneti ár váltó czédulában:

Földszinti's középpáholy 8 ft. — kr.	Második emeleti zártszék 1 ft. 20 kr.
Második emeleti paholy 6 „ — „	Földszinti bemenet . . 1 „ — „
Első emeleti zártszék . . 2 „ 30 „	Második emeleti bemenet — „ 40 „
Földszinti zártszék . . 1 „ 30 „	Karzatí bemenet . . — „ 15 „

Kéretnek a' páholyokat és zártszékeket bérlő tisztelt uraságok, hogy helyeik iránt a' színháznál reggeli 11 óráig rendeléseket tenni méltóztassanak: ellenkező esetben másoknak adatnak ki.

Belépti jegyeket válthatni reggeli 10 órától 12-ig, délután pedig 4 órától kezdve a' pénzszedőhelyen.

Kezdeté 7-edfél órakor, vége 9-edfél után.

Melléklet. (Beilage.) Anzeige von August Seefehlner, Bäckermeister in der Königsgasse No. 1129.

1. kép. A Pesti Magyar Színház Bellini Norma előadásának színlapja.
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, NSZ Színlap 1837.10.28.

A Nemzeti Színház első társulatának jelentős része a már említett vándortársulati időszak énekes-színészei közül kerültek ki, a zenekari zenészek közül pedig többen a Pesti Német színháztól szerződtek át.¹⁰ A magyar színház kénytelen volt a német színházéhoz hasonló fizetést biztosítani a zenekar tagjainak, ami a fizetési jegyzékeket összevetve látszik, hogy nagyrészt sikerült is.¹¹ Erkel Ferenc mind a vándortársulatról szerződött énekes-színészeket, mind a német színház zenészeit személyesen ismerhette, hiszen a korábbi években már dolgozott velük – Kolozsvári időszaka után a Budai Várszínházban majd a Pesti Német Színházban vezényelt.¹² Jelen írásomban két személyre fókuszálva, a Nemzeti Színház forrásanyagára, valamint a pest-budai zenei sajtóra támaszkodva világítok rá sokszínű tevékenységükre, kitérve az operai műhelymunkában betöltött szerepükre. Mivel mindkettejük tevékenysége igen gazdag, az összes színházi kötelezettségükkel kapcsolatban csak egy-egy személyes jellegű „egodokumentumot” sorakoztatok fel. Egyikük a magyar nyelvű zenés színjátszás vándortársulati időszak fontos szereplője, Szerdahelyi József, másikuk az Bécsből Pestre települt német színházi zenész, Kirchlehner Ferenc.

Szerdahelyi József (1804–1851)

Szerdahelyi Józsefet a Nemzeti Színház operarendezőnek szerződtette, emellett nagyon sok opera és színdarab szövegét fordította magyarra. Többek között ő fordította olaszból magyarra a Nemzeti Színházban 1842-ben bemutatott Donizetti *Alina, Golconda királynéja* című opera librettóját. Ezen munkával kapcsolatban az Országos színháztörténeti múzeum és intézet Simonsits hagyatékában fennmaradt egy letergikus hangvétellű személyes levele, amelyet a Nemzeti Színház igazgatójának címzett (2. kép):

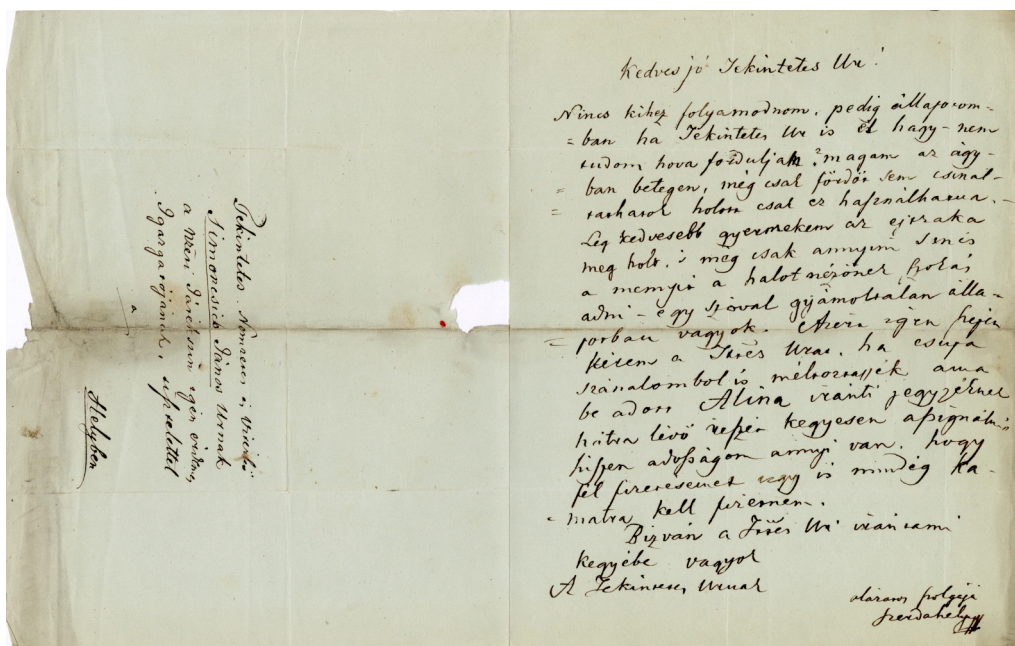
„Magam az ágyban betegen, még csak fürdőt sem csináltathatok holott csak ez használhatna. Legkedvesebb gyermekem az éjszaka megholt. Még csak annyim sincs amennyit a halott nézőnek szokás adni – egyszóval gyámoltalan állapotban vagyok. Azért igen szépen kérem tekintetes urat, ha csupa szánalomból is méltóztassék ama

10 BELITSKA-SCHOLZ Hedvig – SOMORJAI Olga: *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850*. I– II (Budapest, Argumentum, é.n.).

11 TALLIÁN Tibor: „Kibírás zsenije”, in GUPCSÓ Ágnes (szerk.): *Erkel Ferenc első három operája. Bátor Mária, Hunyadi László, Bánk bán. Szövegkönyvek, tanulmányok* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2011), 31–52.

12 Lásd az Erkel-szakirodalomban többek között NÉMETH Amadé: *Erkel* (Budapest, Gondolat, 1979); uő: *Erkel Ferenc életének krónikája* (Budapest, Zeneműkiadó, 1973).

beadott Alina iránti jegyzéknek hátra lévő részét kegyesen asszignálni, hiszen adosságom annyi van, hogy fél fizetésemet így is mindig kamatra kell fizetnem.”¹³

2. kép. Szerdahelyi József levele a Nemzeti Színház igazgatójának Simonsits Jánosnak. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Simonsits-hagyaték, jelzet nélkül.

Számos esetben az általa fordított operalibrettók nyomát, szerzői autográf partitúrákban is megtalálhatjuk. Ő írta be például Doppler Ferenc 1849-ben bemutatott *Ilka és a huszártoborzó* című vígoperájának magyar szövegét a kotta énekes szövege alá.¹⁴ De nem csak szövegek bemásolásával kapcsolatban hagyta hátra kézjegyet Nemzeti színházi kottákban. Szerdahelyi hangszerelt, sőt komponált is. Kim Katalin azonosította kézírását többek között Erkel Ferenc *Bátori Mária* autográf partitúrájában, ahol Szerdahelyi az opera második felvonásának mintegy felében átvállalta a fúvós szövegek, néhol pedig a teljes zenekari letét kialakítását is.¹⁵ Az efféle hangszerelést anonim módon végezte, de zeneszerzőként megjelenik neve a *Bátori Mária* bemutatója

¹³ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Simonsits-hagyaték, jelzet nélkül.

¹⁴ DOPPLER Ferenc: *Ilka és a huszártoborzó*, autográf partitúra. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, ZB 40/a/1.

¹⁵ SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben* (1840–1857). PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013), 46–50. <http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf> (utolsó letöltés: 2023. december 18.).

előtt alig egy hónappal színpadra kerülő új vígopera, a *Tündérlak* színlapján. Ez esetben a *Tündérkastély Magyarországon* című vígjátékot részben saját, korábbi dalbetéteit felhasználva zenésítette meg. Végül, de nem utolsó sorban nagyon sok darab színlapján, mint énekes-színész találkozunk Szerdahelyi nevével. Egyik legsikeresebb szerepe Rossini *Sevillai borbély*ában Figaro szerepe volt, amellyel már a Nemzeti Színház előtti időszakban elnyerte a hallgatóság tetszését, legalább is a korabeli kritikák szerint. A budai Várszínházban játszott 1835. április 11-i előadás kritikájában – amelyben Erkel Ferenc volt az előadás karmestere – ezt olvashatjuk róla:

„Szerdahelyi úr (Figaro) kettős lelket ada a' mutatóványnak. Vékony, 's erős baritonja, melly hosszabb gyakorlás által még simultabb 's erősebb leend, különösen pedig igen-igen természetes, helyes játszás-módja, muzsikai jártassága mai első fellépőket is eléggé tünt-ki, hogy őt egyik legjelesebb magyar dalszínészünknek nevezhessük.”¹⁶

Szerdahelyit, mint színészt leginkább komikai képessége miatt értékelték, igaz, nem mindenki. 1838-ban több alkalommal is parodizálta a Nemzeti színpadán Schodelné játékát, ami miatt a színészeti választmány hivatalosan is megróttta őt. Ez az ügy az operaháború kirobbanásának egyik gyújtópontja lehetett. Áttekintve Szerdahelyi sokrétű tevékenységét a Nemzeti Színházban, valóban mondhatjuk, hogy a színházi műhelymunka egyik alappilére volt egészen 1851-es haláláig. Felesége – még Szerdahelyi halálának évében – levélben folyamodott öltöztetői állásért a színház igazgatójához, mint fogalmazott: „vagyok bátor alázatosan folyamodni Nagyságodhoz - tekintetbe vévén öt neveletlen árváimat, kiket két kezi munkámmal alig vagyok képes eltartani.”¹⁷ Hogy gazdag színházi tevékenységét kortársai nagyra értékelték, jól példázza Bartalus István 1863-as cikke *Az ország tükre* című folyóiratban, ahol a következő szavakkal illette Szerdahelyi személyét:

„Ily szenvedély egy irányban vezetve, csodákat tehet. Hogy Szerdahelyiben ezen tűz égett, abból is kitetszik, mert mindamellett, hogy kénytelen volt ma színműben, holnap daljátékban szerepelni: ma a zenekarban, holnap tanítói széken működni, komponálni, hangszerelni, sat. ezeknek mindenikében kitűnő ügyességre emelkedett.”¹⁸

16 *Honművész* 3/31 (1835. április 16.), 247.

17 Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Simonsits-hagyaték, jelzet nélkül.

18 BARTALUS István: „Szerdahelyi József”, *Az ország tükre* 2/26 (1863. szeptember 11.), 301–302.

Kirchlehner (Szeráf) Ferenc (1791–1868)

Kirchlehner Ferenc elsősorban hegedűs volt, a színházi zsebkönyv bejegyzése szerint „hangászkar igazgató” vagyis koncertmester az operai előadásokon.¹⁹ A zenekari játékon túl több alkalommal lépett fel kamarahangversenyek résztvevőjeként, ahol előszeretettel játszott Beethoven művekben. Az MTA Kézirattárában megtalálható saját magáról írt önéletrajzából többek között azt is megtudhatjuk, hogy a Bécsben nevelkedett Kirchlehner személyes kapcsolatban állt Beethovennel (3. kép).²⁰ A hangszeres játékon kívül ő is többféle feladatot látott el a Nemzeti Színházban. 1838-ban egyik első megbízása Mercadante *Eskü* című operájának hangszerelése volt, amely munkát Erkel Ferencel együtt végezte el. Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának „Operabánya” anyagában őrzött partitúrában világosan elválaszthatóak az Erkel és Kirchlehner által írt oldalak, az egyes részeket mindketten szignójukkal látták el.²¹ Kirchlehner nemcsak hangszerelt, hanem komponált is. A *Doppelgänger* (*Kétalakú*) című operájának elkészültéről többször hírt adott a magyar nyelvű sajtó, sőt Kirchlehner maga is szorgalmazta bemutatását a Nemzeti Színházban, mégse került színpadra. A Nemzeti Színház Igazgatósági jegyzőkönyve szerint 1857. március 16-án Kirchlehner kérte az intendánst, hogy *Kétalakú* operájának betanulása kezdődjön el, a hivatalos válasz azonban csak annyi volt: „mihelyt az opera műsorzat körülményei engedik”.²² Mindemelett szöveggönyvírással foglalkozott. Ő írta a Nemzeti Színház számára készült operák közül Császár György *Kunok* és *Morsinai Erzsébet*, valamint Doppler Károly *A vadon fia* librettóját is. Ezek közül a *Kunok* tartós sikernek örvendett, a másik kettő azonban hamar megbukott. Valószínűleg nem, vagy nem csak a gyenge minőségű operalibrettóknak köszönhetően. Kirchlehner az 1849-es évben egy rövid ideig a Nemzeti Színház megbízott igazgatója volt. Az 1848-49-es eseményeket követően a megszálló császári királyi hadosztály parancsnoka, gyulai Gaál Ede, a Nemzeti Színház zenkarigazgatóját, Kirchlehner Ferencet hatalmi szóval a színház igazgatójává nevezte ki 1849 nyarán.²³ A zenész igyekezett a terhes megbízatástól minél előbb megszabadulni, ami rövid időn belül sikerült is neki. Még ez év szeptemberétől Simonsits János vette át pozícióját. Kar-

19 GILLYÉN Sándor – NAGY Ferencz (kiadták): *Pesti Nemzeti Játékszini zsebkönyv 1839-ik évre* (Pest, Eszetergami h., 1839), 8.

20 MTA Kézirattár, Ms 5662/257.

21 ELEK Martin: *Mercadante Il giuramento című operája a Nemzeti Színházban. Betekintés az intézmény 19. századi előadói gyakorlatába*. MA szakdolgozat (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2019), 25–28.

22 Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára, Analekta 395.

23 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938), II, 210.

Ms 5662/257

Franz Seraf Kirchlehner's
Biografie.

Kirchlehner wüch zu Asparn in Lubna - Oesterich am 31ten Jänner 1791 von woffenhandten Eltern geboren. Sein Vater, ein Lederfabriquant brachte es durch Fleißigkeit, Fleiß und Kunst bald so weit, daß er sich selbst eine große Einkünfte seiner Fabrik bei in Wien aufhängen mußte, in Wien kaufte er auch wüch. Er kaufte sich ein großes Haus mit einem Garten, in dem er seine Kinder erziehen ließ. Diese, eine gebildete Mutter, die seine musikalischen, englischen, französischen und deutschen Sprache mächtig, auch in der Poesie auf die Bildung im Lateinischen, und später im Griechischen Handlung in die Dankschaften.

Bei im Herbst des 10ten Jahres kaufte Franz ein Violoncello auf der Pöline, mit 6 Jahren sang er auch schon ziemlich stark vom Stille; in Wien wurde er von dem berühmten Cammer. Kapellmeister Franz Seronnet in die Pöline, den Pianoforte und in die Composition aufgenommen, seine Ausbildung wurde aber auf der Pöline, von ihm selbst als kleine Bräutigam Cammer Virtuosen in Maria Schlessinger gehalten. Als in seinem 15ten Jüngling wurde er in öffentlichen Concerten durch seine Bräutigam volle Anerkennung, besonders oft als in der kleinen Pöline Virtuose Schuppangzige in der sogenannten Augusten-Concerten.

Mittlerweile wurde auch seine wissenschaftliche Bildung nicht vernachlässigt, er studierte an der Universität zu Wien, zuerst fünf Jahre, dann fünf und fünf, absolvierte die theologischen Collegien zu Bohemnitz, mit so guten Erfolgen, daß er noch vor Vollendung des Studiums zum wirklichen h. d. Cantor in Wien und Organisten ernannt wurde. Schon als Knabe hatte er ungewöhnlich hohes Studium der Geschichte mit seiner Naturgenossen, welche ihn sich mit der Kunst der Kunst so sehr an als ungewöhnlichen Jüngling fast ohne Zeit, das war sein ständiges Geschäft. In wissenschaftlichen Dingen vom Beginn der Dinge bis zu dem Zeit und der Zeit. In wissenschaftlichen Dingen vom Beginn der Dinge bis zu dem Zeit und der Zeit. In wissenschaftlichen Dingen vom Beginn der Dinge bis zu dem Zeit und der Zeit.

Nach langer Zeit in der Stadt des Cantors. Sein Vater, der sich selbst ein großes Haus mit einem Garten, in dem er seine Kinder erziehen ließ. Diese, eine gebildete Mutter, die seine musikalischen, englischen, französischen und deutschen Sprache mächtig, auch in der Poesie auf die Bildung im Lateinischen, und später im Griechischen Handlung in die Dankschaften.

3. kép. Kirchlehner Ferenc önéletrajzának kézirata (1. oldal), MTA Kézirattár, Ms 5662/257.

mesteri tevékenysége – vagyis inkább próbálkozása – a színház igazgatásánál is rövidebb életű volt. Valószínűleg csak egy alkalommal vezényelt nyilvánosan: 1846-ban egy balettelőadást dirigált, azonban az *Életképek* című lap kritikusa kíméletlenül bánt vele:

„Kérjük szépen Erkel urat, vállalja el a zenekar igazgatását ezen előadások alatt is, mert Kirchlehner úr nem arra való 's csak zavart okoz, mint ez Cerrito mindkét föllépésekor történt, 's a közönség ezért türelmetlenkedett is. Kirchlehner úr gyöngé drámaíró lehet ugyan, de azért karnagynak nem született.”²⁴

Kirchlehner még egy tevékenységéről kell említést tennem, mégpedig az 1861-ben megjelent *Das Siebengestirn und die kleineren Sterngruppen im Gebiete der Tonkunst* című kötetéről, amely német és francia zeneszerzők életrajzát dolgozta fel.²⁵ Széleskörű érdeklődése és munkája tárgyalásának összefoglalásaként a *Zenészeti Lapok* Kirchlehner életének utolsó hónapjaiban megjelent cikkét idézem, amely 1868 elején számolt be a zenész akkori, kilátástalan élethelyzetéről:

„Spiller A. és társainak vonós négyes társulata, ma jan. 19-n tartja 6-k és utolsó estélyét. Ez uttal nem Beregszászy, de az ev. gymn. épület termében, miután a tiszta jövedelem elaggott pályatársuk Kirchlehner F. fölségelésére van szánva, ki a nemzeti színház zenekarát buzgón szolgálta tovább 30 évnél. Hajdan gazdag ember volt s dús moecénása a zenészetnek Bécsben, s mint ilyen, Beethoven is benső barátjának nevezheté, kinek is halála után szép síremléket emelt saját költségén. Ma elaggott, elhagyatott, tehetetlen szegény öreg, ki csak a színháztól nyert csekély nyugdíj s az emberszeretők részvéte után tengeti sokat hányatott életét.”²⁶

Jelen írásban próbáltam röviden felvillantani két Nemzeti Színházi tag, Szerdahelyi József és Kirchlehner Ferenc szerteágazó tevékenységét. Értékelésük a 20. századi, sőt a 19. század végi irodalomban is tartózkodó, mondhatni sok esetben inkább le-sújtó. A zenetörténetírás korábbi munkái Erkel központúan tárgyalták a magyar nyelvű operajátszás történetét. Például id. Ábrányi Kornél a 19. század második felében Erkel művein kívül szinte nem is vesz tudomást más szerzők magyar operáiról, vagy ha igen, keményen bírálja azokat.²⁷ Legány Dezső *A magyar zene krónikájában* a többi zenészt, mint „Erkel útjának egyengetőét” aposztrofálja, akik „megkísérelték, hogy párhuzamosan haladjanak vele”,²⁸ Dobszay László *Magyar zenetörténet* című

24 *Életképek* 4/17 (1846. október 24.), 539.

25 KIRCHLEHNER Ferenc: *Das Siebengestirn und die kleineren Sterngruppen im Gebiete der Tonkunst aus Seraf Lener's Werken* (Pest: Druck von Johann Herz, 1861).

26 *Zenészeti Lapok* 8 (1868. január 19.), 252.

27 id. ÁBRÁNYI Kornél: *A magyar zene a 19-ik században* (Budapest, Pannonia nyomda, 1900).

28 LEGÁNY Dezső: *A magyar zene krónikája* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1962).

kötetében pedig külön alfejezetet írt „Kismesterek” címmel.²⁹ Jelen kutatás eredménye további kérdéseket fogalmazott meg bennem, amelyek közül itt most egyet jelzek: Vajon volt még a 19. század közepén a „kibírás zsenijének” nevezett Erkel Ferenc mellett hasonlóan álhatatos és hűséges művelője a magyar opera ügyének?³⁰

29 DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*. Második, bővített kiadás (Budapest, Planétás, 1998), 145–152.

30 A „kibírás zsenije” Tallián Tibor Erkelről szóló tanulmányának címe. Vö. TALLIÁN Tibor: „Kibírás zsenije”, in GUPCSÓ Ágnes (szerk.): *Erkel Ferenc első három operája. Bátori Mária, Hunyadi László, Bánk bán. Szövegkönyvek, tanulmányok* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2011), 31–52.

ABSZTRAKT

HORVÁTH PÁL (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

A pesti Nemzeti Színház zenekara és zenészei

A színház professzionális operatársulatának és zenekarának megszervezése 1838 januárjában indult Erkel Ferenc és Schodelné Klein Rozália szerződésével. Ez évben – a korabeli fizetési kimutatás szerint – 21 „színész”, 10 „színészné”, 12 „karénekes”, 12 „karénekesné” és 35 „hangász” tartozott a személyzethez. A színház zenekarának vezetőjével és a nemzetközi hírnevű primadonnával már foglalkozott a magyar zenetudomány, azonban jóval kevesebbet tudunk a többi zenésről. Egyik fontos kiindulópont Eckhardt Mária Liszt és a Doppler-testvérek szerepe a Filharmóniai Társaság alapításában című tanulmánya, amely rávilágít a Nemzeti Színház kötelékében álló Doppler-testvérek igyekezetére a pesti hangversenyélet megalapozását illetően. Jelen tanulmány nem a kiemelt fontosságú eseményekre, hanem a Nemzeti Színház mindennapjaira koncentrál. Az intézmény levéltári forrásainak és a pest-budai zenei sajtó felhasználásával további nemzeti színházi zenészek tevékenységére tekint rá, kitérve az operai műhelymunkában betöltött szerepükre, valamint korabeli és későbbi megítélésükre.

Tárgyszavak: Nemzeti Színház, operajátszás, zenekar, zenészek, ego dokumentumt.

HORVÁTH PÁL 2009 és 2013 között párhuzamosan végzett zenetudományi és karmesteri tanulmányokat a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen. 2014 januárjától megbízási szerződéssel, 2016-tól tudományos segédmunkatársként dolgozik a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán. Kutatásai főként a 19. századi magyar nyelvű zenés színjátszás köré csoportosulnak.

ABSTRACT

PÁL HORVÁTH (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

The Orchestra and Musicians of the National Theatre in Pest

The organization of the National Theatre's professional opera company and orchestra began in January 1838 with the engagement of Ferenc Erkel and Rosalie Klein Schodel. In that year, according to the period payrolls, the staff included 21 actors, 10 actresses, 12 male choir singers, 12 female choir singers, and 35 instrumentalists. The conductor of the theatre's orchestra and the internationally renowned prima donna have already been the subject of Hungarian musicology, but much less is known about the other musicians. Mária Eckhardt's study "Liszt és a Doppler-testvérek szerepe a Filharmóniai Társaság alapításában" [The role of Liszt and the Doppler brothers in the founding of the Philharmonic Society] is an important starting point, which sheds light on the efforts of the Doppler brothers, who were themselves employees of the National Theatre, to establish the concert life in Pest. The present paper focuses on the everyday life at the National Theatre rather than on the major events that took place there. Making use of the institution's archival sources and the Pest-Buda musical press, it examines the activities of other musicians employed at the National Theatre, including their role in the opera workshop and their contemporary and later perceptions.

Keywords: National Theatre, operatic industry, orchestra, musicians, ego documents.

PÁL HORVÁTH studied musicology and conducting at the Liszt Academy of Music in Budapest between 2009 and 2013. Since January 2014, he has been on the staff of the Department of Hungarian Music History at the HUN-REN RCH Institute for Musicology, working as a research assistant since 2016. His research focuses mainly on nineteenth-century Hungarian musical theatre.

Mit hegedült Reményi? Krémeset és cukrosat?
A pesti Nemzeti Színházban adott 1860-as évi
koncertsorozat margójára

Bevezetés

Reményi Ede az 1848–1849-es eseményeket követően közel 11 év után, 1860 januárjában tért haza Magyarországra és 1860. január 30-án tartotta meg első pesti hangversenyét a Nemzeti Színházban.¹ Érkezésének beharangozását és jól megfontolt marketingjét saját maga intézte és mondta tollba, mivel nem elégedett meg az itthoni – hazafiaknak egyébként mindig melegszívű – hírveréssel (a pesti Nemzeti Színházat idézve: „ahogyan szülő vár a gyermekére”, úgy készültek érkezésére),² hanem még indulása előtt, 1859 végén írt Londonból levélben a magyar politikai, irodalmi, és divatlapoknak,³ közöttük a *Pesti Naplónak* is:

- 1 Hazaérkezésének körülményeiről lásd Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ministerium des Äußern Informationsbüro BM-Akten 1853, 1854 és 1858. Reményinek a dokumentumok közt megtalálható magyar útlevele, amelyet az 1848–1849-es eseményeket követő kiutazásakor vettek el tőle. A pesti Nemzeti Színházban tartott koncertről lásd a pesti Nemzeti Színház 1860. január 30-i színlapját, Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár.
- 2 A Nemzeti Színház igazgatóságának 1858-ra datált, Reményi Edéhez címzett levelének gépiratos másolata alapján, amelyet Rexa Dezső készített. Az autográf levél tudtommal nincs meg, csupán a gépiratos másolat maradt fent. Ez igaz valamennyi levélre, amelyet Reményi Ede 1858 és 1860 között váltott a pesti Nemzeti Színház vezetésével (egyébként az 1860-as hazatérés és hangversenysorozat kapcsán). A forrás lelőhelye az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára. Leltári szám: 52.1380.2. Ide vonatkozó részlet: „Legyen meggyőződve, hogy az igazgatóság, a mennyire csak a színház érdekével egyeztethető, mindent el fog követni, hogy e hangversenyek érdekességét és számát egyiránt növelje, nem csak azért mert elhírhedett művész, hanem egyszersmind hazánkfia, kire örömet leszünk büszkéek (inter parentesim) mi magyarok ezzel leginkább kedveskedvén hírneves embereinknek.”
- 3 *Nefelejts* 1/41 (1860. január 8.), 491.; *Nővilág* 4/2 (1860. január 8.), 29–30.; *Vasárnapi Ujság* 7/2 (1860. január 8.), 22.

„Tisztelt szerkesztő ur! Végre lélekzek. [...] újra megláthatom édes honomat! Hogy örül a lelkem, azt nem is tartom szükségesnek mondani; de annyit mégis mondhatok [...], hogy megérkeztemkor széles jó kedvemben olyan bus nótát fogok hegedűmön huzni, hogy ha földieim szívei annak hallatára meg nem repednek, az enyim biz’ Isten, aligha szakadásnak nem induland [...]!”⁴

Az osztrák hatóság által elvett és megőrzött útlevele szerint pontosítva a hegedűművész az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emigrációs hullámával, nem sokkal a világosi fegyverletétel után, 1849 augusztusa és októbere között hagyta el Magyarországot éppen Bécsen keresztül. Ezt követően eleinte önszántából, később azonban az osztrák államhatóságokkal összeakadva kényszerült külföldi tartózkodásra egészen 1860 januárjáig. Reményi szavai tehát mindazoknak örömujjongásként hatottak, akik ismerték 1853 óta folytatott kálváriáját az osztrák államhatósággal, tudtak 1854-es kiutasításáról német földről Londonba, és hallották keserves búslakodását a hazától való távollét miatt.⁵ Legutoljára 1859 szeptemberében írta Lisznyay Kálmánnak: „énnekem pedig itt kint kell vesznem – tengődnöm – de amint mondanám – szó se legyen – [csak] a hegedűn.”⁶ Megint mások világosan láthatták, hogy néhány mondattal Reményi – aki az 1848–1849-es események alatt húzta a magyaros talpalávalót és nótákat, majd külföldön is megannyiszor eldühöngte és elandalogta

4 A teljes idézet: „Tisztelt szerkesztő ur! Végre lélekzek. Majdnem tizenegy esztendei távollét után újra megláthatom édes honomat! Hogy örül a lelkem, azt nem is tartom szükségesnek mondani; de annyit mégis mondhatok és akarok mondani, hogy megérkeztemkor széles jó kedvemben olyan bus nótát fogok hegedűmön huzni, hogy ha földieim szívei annak hallatára meg nem repednek, az enyim biz’ Isten, aligha szakadásnak nem induland, pedig kár volna! Kérem tisztelt szerkesztő urat, legyen szives ezen soraimat kedvelt lapjában közölni és fogadja hazafiúi tiszteletemet. Kelt Londonban, 1859-i december 26. Reményi Ede m. k., az angol királynő solo hegedűse [...] Kéretnek a t. szerkesztő urak a levelet lapjaikba átvenni.” Vö. *Pesti Napló* 11/2966 (1860. január 1.), o. n.

5 BOKOR Lilla Dóra: „Egy bőrröndnyi emlék Reményi Edéről: »ki szelet vet, vihart arat?«: Liszt hatása Reményi politikai tevékenységére az emigrációban”, in DOMOKOS Zsuzsa (szerk.), CSELÉNYI Máté (szerk. munkatársa): *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata Magyarország művelődéstörténetének tükrében* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem), 137–149. https://liszt-museum.hu/data/articles/125/1256/article-125640/zak_tanulmany_2023_bld.pdf (utolsó letöltés: 2023. 12. 05.).

6 Reményi Ede 1859-es kiadatlan kéziratoss levele Lisznyay Kálmánhoz címezve, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, LEVELESTAR-24932-r98278. Reményi hasonlóan keserűen nyilatkozik helyzetéről az 1858. október 16-ára datált, gróf Ráday Gedeonhoz szóló kiadatlan levelében: „Ergo, engemet sok hímezés, hámozás, és halasztások után megint a követséghez hívtak – és avval a kellemetlen hírrel leptek meg, hogy passust nem adhatnak – és hogy az otthoni kormány erre őket nem hatalmazta fel őket [sic!] – egy szóval, nem adhatnak. Ergo 3-4 hónapi petíciósának csak ily szép sikere volna? Brávo!” Vö. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára, leltári szám: 52.1380.7. Rexa Dezső másolata.

a korszak nemzeti dallamait, például a hamburgi, New York-i, párizsi, Jersey-szigeti és londoni emigrációnak –,⁷ már hazaérkezését tematizálta, minthogy repertoárjában ezidőben nemcsak hazafias, de klasszikusnak számító művek is akadtak (pl. Bach Chaconne-ja).⁸ A sajtó magán célra történő felhasználásával Reményinek kiváló alkalmá nyílt arra, hogy az itthoni fogadtatás neki kedvező hangvételt megalapozza, hogy a lehetséges közönség érdeklődését felkeltse, a Pesten adandó koncertek műsorpolitikáját előrevetítse és az általa jól ismert magyar lelki világot és nemzeti kulturális légkört a maga javára használja fel. Reményi első, 1860. január 30-i koncertjét követően ígéretéhez híven a magyar szívek, s a szavak is megindultak; mi több a Nemzeti Színházban adott hangversenyének végén a közönség ünnepélyesen felállt és néma csendben, „föveglevéve” hallgatta a Rákóczi-indulót.⁹ Bajba is került Reményi a magyar hatóságokkal, sőt 1860–1861-es körútja során – például Temesváron és Lugoson – a vidéki cenzúrával is, amely általában kifogásolta és előre bekérte a koncertprogramokat, abban változást kérve és erőszakolva. Még az is elfordult, hogy elhalasztották a koncertet, és egy esetben Reményit arra kötelezték, hogy 12 óra alatt hagyja el a környéket.¹⁰ Tény azonban, hogy mind Pesten, mind vidéken

7 REMÉNYI Ferenc: „Reményi Ede hegedűművész életrajza”, közr. RAKOS Miklós, *Zenekar* 14/6 (2007), 27–33.; 15/1 (2008), 23–29.; 15/2 (2008), 30–35.; 15/3 (2008), 31–36.; 15/4 (2008), 24–30.; 15/5 (2008), 39–44.; 15/6 (2008), 30–35.; 16/1 (2009), 36–41.; 16/2 (2009), 31–36.; 16/3 (2009), 36–41.; 16/4 (2009), 31–36.; 16/5 (2009), 32–38. Továbbiakban: REMÉNYI–RAKOS *Reményi Ede*.

8 A hazafias repertoárról gróf Teleki Sándor írt saját visszaemlékezéseiben: „Ott künn a hontalanságban zenélnek, de nem muzsikálnak, játsznak kótából, de nem húzzák sem szív sem láb alá, meg van írva előre, azt felolvassák [...] – Reményi egy ízben nálam lakott, repültette fecskéjét, húzta hogy: azt mondják, nem adnak engem galambomnak [...]”. Vö. TELEKI Sándor: *Egyről-másról, 2. Újabb emlékeim* (Budapest, Révai testvérek kiadása, 1882.), 64., 70–71. A Bach Chaconne repertoáron tartásáról szóló forrásokat lásd *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität* 1854/17 (1854. január 19.), o. n.; *Neue Berliner Musikzeitung* 7/44 (1853. december 28.), 350., *Niederrheinische Musik-Zeitung für Kunstfreunde und Künstler* 2/10 (1854. március 11.), 76–78. A Reményi által az 1850-es években játszott repertoárból azért ezt a zeneművet emeltem ki, mert éppen ezt a szerzeményt fogja id. Ábrányi Kornél hiányolni Reményi magyarországi koncertműsorairól és dicsérni Joachim József 1861-es pesti hazalátogatása alkalmával adott első hangversenyén: „Joachim, hangversenyei programját kizárólag a legclassikusabb zeneművekből szokta alkotni; mert ő bevégezett technikájával, valamint minden critica felett álló előadási modorával, tehetségével, egyedül az örök művészi szép s tökély magyarázója. Hogy hasson, nincs szüksége a virtuozitás halálugrásaira, s a csábító érzékiség eszközeire. Tartini sonatájával, vagy Bach Sebestyénnek magány hegedűre irtt Chaconne-jával nagyobb hatást s érdeket költ mint mások holmi madársziszegésekkel vagy farsangi bohóságokkal. Ő a nemes izlés terjesztője, kinek nem célja koszoru-kazlakat rakni minden áron, de hirdetni a művészet hatalmát magok a hallhatlan művészi remekművek által.” Vö. *Zenészeti Lapok* 1/24 (1861. március 13.), 187–189.

9 *Pesti Napló* 11/2991 (1860. február 1.), o. n., valamint *Nővilág* 4/6 (1860. február 5.), 96.

10 *Nefejejs* 1/45 (1860. február 5.), 539.: „Reményi Ede hangversenyeinek folytatása a nemzeti színpadon mint a »M. S.« írja – rendőrhatalósággal eltiltatott.” *Politikai Ujdonságok* 6/20 (1860. május

szinte csak Reményit lehetett hallani, s ha nyilvánosan el is tiltották, hát játszott magánkörben tovább.¹¹ A lapok is csak órála írtak, hiába, hogy id. Ábrányi Kornél részéről előbb a *Pesti Napló*-ban, majd a *Zenészet*i Lapok hasábjain „folyt az ő sokféle túlkapásai elleni harc”.¹² A Reményit illető kritikák két, jöllehet, egyenlőtlenül képviselt táborra oszlottak, felfedve az ő művészetének szépségeit és szeplőit is, amelyek érdekes képet adnak a magyar műviszonyokat, koncertéletet, a művész által és művész felé támasztott elvárásokat, a műértői és műkedvelői szempontokat, valamint az 1860-as évek, már politikai enyhülést hozó, de még éppen kiegyezés előtti időszakát illetően. Mindezen szempontok kifejtésére engedtessek meg nekem egy rövid sajtószemle Reményi repertoárjának szűkös rekonstrukciójával és személyes levelezések, visszaemlékezések bevonásával.

Reményi 1860-as pesti hangversenysorozata

Reményi 1860-as pesti koncertszezona rögtön megérkezését követően, január 30-án kezdődött a pesti Nemzeti Színházban.¹³ A hét koncertből álló hangversenysorozat mintegy két hónapon át tartott. Ezek közül a március 11-i, jótékonysági hangversenyen

17.), 313.: „(Reményi Ede hírneves művész hazánkfia) írja a »Delejtü« nem kapott engedélyt, hogy Temesvárt is részesítse művészetének élvezetében »minthogy a drágaság és a szükség e tartományban igen nagy.«” *Nefelejts* 2/25 (1860. szeptember 16.), 298.: „Reményi Edéről írják a »P. N.«-nak, hogy Lúgoson hangversenyt azért nem tarthatott, mert eredetileg kitűzött programjától még a hatóság felszólítására sem akart eltérni, s készebb volt a hirdetett hangversenytől az utolsó pillanatban visszalépni, s a már váltott jegyekért begyűlt pénzeket a közönségnek visszaszolgáltatni. Innen a művész Temesvárra ment, hová őt a krassói nemesség nagy része követé. Itt is csak az utolsó tíz perczben vált el, ha vájjon fölléphet-e Reményi, ha a ráerőszakolni megkísértett program-változásba bele nem egyezik. Az ügy a közönség óhajta szerint dűlt el. Azonban Szt. István napján jött a parancs, melynek következtében kénytelen volt a Bánság egész területét 12 óra lefolyása alatt elhagyni.”

11 *Nefelejts* 1/48 (1860. február 26.), 575.: „Reményi Ede folyvást körünkben időz, s most már mint hallik kilátás van további hangversenyeihez is.” Egyébiránt az ő hangversenyei eddig sem pihentek. Reményi igazán magyar művész; egypár jó szóért odaadja minden kincseit. Mondd neki hadd halljam ezt vagy azt a nótát: s azonnal megered nála a legszebb, legtisztább hangok gyöngypatakja, s a valódi érzés gyémántja csak úgy metszi keresztül szívedet... Háza vagy »tanyája«, mint ő szokta mondani, soha sincs vendég vagy szerinte »jó emberek« nélkül; a hol az ő »Bill«-jének accompaniment-je mellett billje: a szívesség és vendégszeretet.— Ezenkívül a farsangi napokban s még a böjt elején is alig van est, hogy kisebb- nagyobb körökbe ne hínák, hol hegedűje ritkán pihen.”

12 id. ÁBRÁNYI Kornél: *Jellemképek a magyar zenevilágból* (Budapest, Lampel, [1900]) (= *Magyar Könyvtár. A Magyar és Világirodalom Kiváló Munkáinak Tára*), 27. <https://mek.oszk.hu/15500/15511/15511.pdf> (utolsó letöltés: 2023. 12. 05.). Továbbiakban: id. ÁBRÁNYI *Jellemképek*.

13 A pesti Nemzeti Színház 1860. január 30-i színlapja, Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tár.

Hangverseny időpontja	Helyszíne
1860. január 30.	Pest, Nemzeti Színház
1860. február 29.	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 2.	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 7.	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 9.	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 11. (közreműködő)	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 14. („búcsú-hangverseny)	Pest, Nemzeti Színház
1860. március 16. (koncerttel egybekötött búcsúlakoma)	[vlsz. Reményi lakása]
1860. március 25. (közreműködő)	Pest, Nemzeti Múzeum
legkésőbb 1860. március 27.	vidéki körút
legkésőbb 1860 májusának vége	visszatér Pest-Budára
1860. június 1.	Pest, Nemzeti Színház
legkésőbb 1860. június 3.	folytatódik a vidéki körút
legkésőbb 1860 októberének közepe	visszatér Pest-Budára
1860. október 21.	Pest, Nemzeti Színház
legkésőbb 1860. november 2.	folytatódik a vidéki körút

1. táblázat. Reményi Ede emigrációja utáni első hangversenysorozata Pest-Budán 1860-ban

– a Nemzeti Színháznak tett (levélben jegyzett, de talán szerződésbe is foglalt) ígéretének megfelelően – Reményi közreműködőként vett részt a horvátországi szűkölködők javára. Utolsó hangversenyére március 14-én került sor, amikor is a művész (egy későbbi, házikoncerttel egybekötött búcsúlakoma és egy sebtében elvállalt jótékony közreműködés után) elindult vidéki koncertkörútjára. Ezt követően pusztán két alkalommal, 1860 júniusában és októberében tért vissza a pest-budai színpadra.¹⁴

A koncertek javarészt telt házasak voltak, a jegyek az első hangversenyen rendkívüli, majdnem kétszeres árszabással, a többi hat koncerten fölemelt árakkal mentek, mely kapcsán egy kritikus epésen megjegyezte, hogy az első hangverseny előtti „kérek kölcsön két pengőt” című vígjáték bizony a pénztárnál is lezajlott.¹⁵ A művész és a Nemzeti Színház bevételét növelte, míg a közönséget csakugyan terhelte, hogy az év eleji és év végi koncertek közül három rendkívüli előadásként ment (ezek: az

14 A pesti Nemzeti Színház 1860. június 1-jei és október 21-i színlapja alapján, Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tár.

15 A január 30-i első hangverseny kapcsán merült fel a történet, amelyet (a többi Nemzeti Színházban adott koncerthez hasonlóan rövid egy felvonásos színdarab, avagy ez esetben) a „Kérek két pengőt kölcsön” c. vígjáték előzött meg. Az anekdota forrása: *Nefelejts* 1/45 (1860. február 5.), 538. További adatok: a pesti Nemzeti Színház színlapjai, Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tár.

1860. január 30-i „bemutató koncert”, a március 14-i „búcsúkoncert” és az 1860. június 1-i hangverseny), minek okán még a bérelt helyekre és páholyokra is meg kellett váltani az aznapi jegyet.

Koncert	Jelleg	Jegyár
1860. január 30.	Általános bérletszünet és VI-ik rendkívüli előadás	[Rendkívül] fölemelt. „Földszinti és első emeleti páholy 12 ft. Másodemeleti páholy 10 ft. Erkélyszék 3 ft. Földszinti zártszék 2 ft. Földszinti bemenet és Másodemeleti zártszék 1 ft. 40 kr. Másodemeleti bemenet 80 kr. Karzat 30 kr. földsz. gyermekjegy 70 kr. Másodem. gyermekjegy 40 kr.”
1860. február 29.	43. Bérletszünet	Fölemelt. „Föld szinti vagy első emeleti páholy 10 ft. 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft. 40 kr. Erkélyszék 2 ft. 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft. 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft. 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.”
1860. március 2.	44. Bérletszünet	Fölemelt. „Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft. 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft. 40 kr. Erkélyszék 2 ft. 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft. 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft. 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.”
1860. március 7.	45. Bérletszünet	Fölemelt. „Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft. 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft. 40 kr. Erkélyszék 2 ft. 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft. 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft. 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.”

Koncert	Jelleg	Jegyár
1860. március 9.	Bérlet	Fölemelt. „Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft. 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft. 40 kr. Erkélyszék 2 ft. 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft. 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft. 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermejkjegy földszintre 50 kr. Gyermejkjegy a második emeletre 30 kr.”
1860. március 11.	Általános bérletszünet	Megmaradt jegyek: „Földszinti bemenet 70 kr. Másodemeleti bemenet 42 kr. Karzat 18 kr. Gyermejkjegy a földszintre 35 kr. Gyermejkjegy a második emeletre 21 kr.”
1860. március 14.	Általános bérletszünet és VII-dik rendkívüli előadás	Fölemelt. „Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft. 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft. 40 kr. Erkélyszék 2 ft. 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft. 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft. 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermejkjegy földszintre 50 kr. Gyermejkjegy a második emeletre 30 kr.”
1860. június 1.	Általános bérletszünet és I-ső rendkívüli előadás	Rendes helyárák. „Földszinti, vagy első emeleti páholy 7 ft. Másodemeleti páholy 6 ft. Erkélyszék 2 ft. Földszinti zártszék 1 ft. 10 kr. Földszinti bemenet 70 kr. Gyermejkjegy földszintra 40 kr. Másodemeleti zártszék 1-ső sorban 1 ft. Másodemeleti zártszék 2-dik sorban 70 kr. Másodemeleti bemenet 40 kr. Gyermejkjegy második emeletre 20 kr. Karzati bemenet 20 kr.”
1860. október 21.	Általános bérletszünet	Rendes helyárák.

2. táblázat. Reményi Ede 1860-as nemzeti színházi koncertjei belépőjegyeinek ártáblázata¹⁶

A hallgatóság azonban nagy lelkesedéssel és általában ünnepélyes hangulatban, nemzeti színbe és ruhába öltözve jelent meg, nemzeti szín szalagokat, csokrokat és bokrétákat dobálva a művészeknek. A Reményi-közönség, ahogyan arról a kritika írt, nemcsak műértőkből és műkedvelőkből állt össze, hanem az addigi műkerülők is mind koncertlátogatókká lettek, majdan a vidéki hangversenyeken az addigi megyeházakból és közösségi termekből a helyi lakosok hangversenytermeket rögtönöztek, olykor zongorát hozatva,¹⁷ míg máskor e fontos kísérőhangszer hiányában hallgatva Reményit szólóban vagy a helyi cigánybandák társaságában – minek okán a *Zenészeti Lapok* szerkesztősége aggodalmát fogalmazta meg, hogy Reményi a régi Bihari-féle időszakot hozza vissza.¹⁸ A koncertek látogatottságára nézve a Nemzeti Színház igazgatósága is kezdetben szkeptikus volt, nem ígérve meg Reményinek három koncertnél többet, minthogy a hegedűművész „a helyi viszonyokkal ismeretlen” és nem tudja „hogyan hosszabb időre nyúló hangversenyeknél a közönség érdekeltsége lazább”.¹⁹ A siker azonban nem hagyott alább. Reményi művészete a színpadról átvándorolt a farangi bálókba, onnan tovább a magánszalonokba, végül Reményi saját lakására; mert „egy pár szóért ő máris minden zenei kincseit odaadta”.²⁰ Végül vidéki körútjára nézve Rózsaági Antal nyilatkozta:

„Művész hazánkfia most vidékre szándékozik, hol tárt karokkal várják, [...]. Tökéletesen hiszszük, hogy Reményi hangversenyei, még, ha »academia« név alatt adja is azokat, mégis oly látogatottak lesznek, hogy nem veendi észre, ha egy-két jelentékenyebb egyén hiányoznék is [...]”.²¹

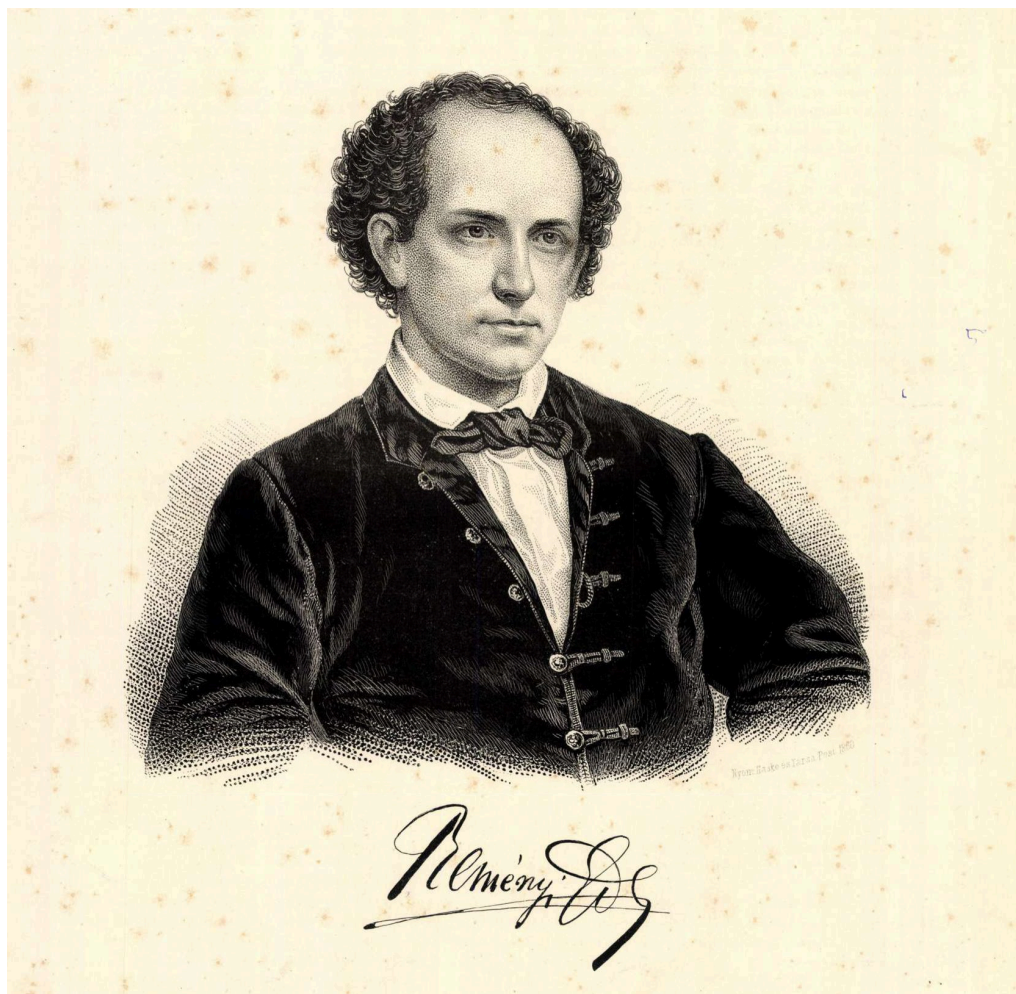
17 Reményi Ede és Reményi József levele Szász Károly püspökhöz a Szentmiklósi hangverseny ügyében, eredeti kéziratos formában, 1860. október 22-ére datálva. Lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, LEVELESTAR-24938-r98284.

18 Lásd többek közt MOSONYI Mihály: „Reményi Ede urhoz”, *Zenészeti Lapok* 1/27 (1861. április 3.), 209–212. Továbbiakban: MOSONYI Reményi Ede urhoz.

19 A pesti Nemzeti Színház igazgatóságának levele Reményi Edéhez 1859. december 14-ére datálva. A kiadatlan levél Rexa Dezső által készített másolata, amely az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Kézirattárában található. Leltári szám: 52.1380.8: „Először is ön, mint honától oly régóta távol levő s így az itteni helyi viszonyokkal ismeretlen 6 hangverseny előleges hirdetését ohajtja; én viszont nem tartom tanácsosnak s egyelőre csak hármat kívánok hirdetni, melyek, mint reményilem, tele házak előtt és felemelt árrakkal adatván, a közönség részére kedves meglepetés lesz ismét hármat hirdetni, így folytatva még a közönség részvéte tart s közös érdekünkre nézve kívánatosnak bizonyul. Tapasztalásból tudjuk ugyanis, hogy hosszabb időre nyúló hangversenyeknél a közönség érdekeltsége lazább szokott lenni, mint akkor, ha kevesebb számú előadás ígértetik.”

20 *Nefelejts* 1/48 (1860. február 26.), 575.

21 *Dívatcsarnok* 8/12 (1860. március 20.), 93–94.

1. kép. Reményi Ede a Barabás Miklós-féle ábrázolásban,
Dívatcsarnok 8/19 (1860. május 8.), o. n.

A pozitív fogadtatás alapvetően háromtényezős volt: 1) egy külföldön világhírré emelkedett, a francia és angol újságok által magasztalt, a német sajtó által megbecsült, magyar hazafi tért haza; 2) Reményi, aki a szabadságharcban szerepet vállalt, a hősi múltat és zenét idézte fel és az új kezdetet képviselte; 3) Reményi művészetét elsődlegesen népi–nemzeti dallamainkra alapozta, azokat hol eredeti megfogalmazásukban és énekkel felváltva, hol ábrándokká vagy bravúr-darabokká alakítva, máskor a versenymű műfajában újrafogalmazva játszotta. Az 1861-es országos nagy naptárból idézem:

„Üdvözlégység újra közöttünk hazánk művész fia! lánglelked, tiszta magyar szíved eredeti szép dalainkból a magyar zenészet számára műdarabokat teremthetend! melyet bájos szépségeinél fogva örömmel tanuland be a világ bármely művelt nemzete!”²²

Az ellenkritika ugyanakkor felrótta Reményinek, hogy bár tehetsége és technikai tudása kétségtelen, művészi felfogása, modora és műválasztása hagy maga után kívánni valókat, mondván:

„Mielőtt Reményi Ede urat meg lehetne tökéletesen bírálni, első szükség volna, hogy egy más repertoire-ral lépjen a közönség elé, mert krémekkel, csukrosokkal és desert-el az ember nem lakhatik jól [...]”²³

Ez utóbbi két megjegyzés azért is érdekes, mert Reményi hangversenyeit 1860-ban Pesten filharmóniai jelleggel tervezte meg, erről azonban sem a pozitív, sem a negatív kritika nem értekezett. Adódik tehát a kérdés: mi volt pontosan Reményi repertoárja? Melyek voltak az általa játszott magyaros művek, s melyek számíthattak inkább klasszikusnak? Milyen volt az aránya ezeknek műsorprogramjaiban, s volt-e különbség a külföldön és belföldön játszott repertoárjában?

Reményi koncertrepertoárjának rövid áttekintése 1846–1860/61 között

Reményi Ede 1846 decemberében lépett fel először Pesten, mint a bécsi konzervatórium frissen végzett növendéke. Pártfogója volt Petrichevich Horváth Lázár, a *Honderű* szerkesztője, és a Gyűlde nevezetű politikai kör, akiken keresztül hozzávetőlegesen hat alkalommal hangversenyezhetett, összetalálkozva id. Ábrányi Kornél-lal és a Nemzeti Színház művészeivel. Így 1846 végén már a pesti Nemzeti Színház színpadán debütált (ekkor még csak közreműködőként), és innentől kezdve az intézmény társulatának tagjaival, például Hollósy Kornéliával, Laborfalvi Rózával és Egressy Gáborral lépett fel. 1847-ben még három hangversenyen szerepelt, majd a Gyűldén keresztül megismert gróf Széchenyi István pénzügyi segítségével Párizsba

22 GIRÓKUTI P. Ferencz (szerk.): *Országos Nagy Képes-Naptár 1861-dik évre* (Budapest, Landerer és Heckenast, 1861), 253–254.

23 *Nefelejts* 1/50 (1860. március 11.), 597. Hasonló megjegyzést tesz Mosonyi Mihály is Reményinek címzett 1861-es cikkében: „[Reményi] a megválasztott darabokra nézve föltűnő fukarságot tanúsított. Nem vette figyelembe, hogy egy igazi magyar lakoma: vaj, sardinák, rostbeuf s theából össze nem állítható. A magyarnak nem igen izlenek az idegen konyhán készült étek, s mindegyiknek nem nélkülözheti a megszokott valódi magyar zamatu s tűzü borokat.” Vö. MOSONYI *Reményi Ede urhoz*.

ment, ahol gróf Apponyi György estélyein bemutatkozva kapcsolatba került és le szerződött a londoni „Her Majesty’s Theater”-rel. Reményi ebben az időszakban nem adott önálló hangversenyt, repertoárján Ernst meg nem nevezett hegedűversenye és Molique *Magyar ábrándja* szerepelt. Ez utóbbi Molique 1845-ös pesti látogatása alatt komponált *Erinnerung an Ungarn* c. fantáziájaként azonosítható be, amely többek közt Csermák Antal a-moll lassúját és a Rákóczi-indulót dolgozta fel.²⁴

Reményi ezután 1848-ban tért haza részt venni az itthoni forrongásokban. Erre az időre vonatkozólag jól ismert tevékenysége, érdemesebb ezért a repertoárt számba venni. Itt a rekonstrukcióra többek közt egy nyilvános és egy magánkörben lezajlott hangverseny, továbbá id. Ábrányi Kornél és Jókai Mór később publikált visszaemlékezései állnak rendelkezésre. Ezek szerint Reményi 1849. május 13-án, Debrecenben adott hangversenyt, miközben Buda váránál még folyt az ostrom és ágyúk dörögtek. A műsoron szerző és név nélküli csendes elégia, a Rákóczi-induló, népdalok és egy *Humoristicus carneval* szerepelt, utóbbi valószínűleg későbbi sikerszáma, a *Velencei Karnevál* lehetett, kérdéses azonban, hogy azt a Paganini-, Ernst-, Reményi-féle saját feldolgozásában vagy egyéb szerzőségű verziójában játszotta-e (a *Velencei Karnevált* ugyanis számos zeneszerző és előadóművész megkomponálta koncertfantázia vagy parafrázis formájában, többek közt Erkel Ferenc is zongorára). Pár nappal később Kazinczy Gábor estjén egy mélabús *Ave Maria* és egy eredeti patogó hangzott el, továbbá Ábrányi emlékezése szerint:

„a [nagy-kállói] megyeház nagytermében hegedűjével [Reményi] egymásután húzta a siró-rívó és az ugrós magyar nótákat.”²⁵

Jókai Mór a forradalmi időszakban vezetett naplójában ezeket az alábbi módon pontosította:

24 REMÉNYI–RAKOS *Reményi Ede, Zenekar* 14/6 (2007), 27–33. Lásd még LESTYÁN Sándor: *Repülj fecském... Reményi Ede regényes élete* (Budapest, Renaissance Kiadó, 1942). Lásd továbbá *Nemzeti Ujság* 41/402 (1846. december 13.), 786.; *Honderü* 4/25 (1846. december 11.), 496.; *Pesti Hírlap* 6/801 (1846. december 24.), 415.; *Pesti Divatlap* 1847/1 (1847. január 3.), 28.; *Nemzeti Ujság* 42/432 (1847. február 5.), 84.; *Honderü* 5/8 (1847. február 23.), 159.; *Nemzeti Ujság* 42/446 (1847. március 2.), 140.; *Pesti Divatlap* 1847/10 (1847. március 7.), 317.; *Honderü* 5/12 (1847. március 23.), 242.; *Életképek* 6/2 (1848. január 9.), 64.

25 id. ÁBRÁNYI *Jellemképek*, 26. <https://mek.oszk.hu/15500/15511/15511.pdf> (utolsó letöltés: 2023. 12. 05.).

„Vacsora után egy fiatal művész [...] vette elő nyirettyűjét, s hatalmas varázshangokon húzta el az akkor legkedveltebb népdalokat: »Talpra magyar!« »Ég a kunyhó, ropog a nád,« — aztán meg azt, melynek az a refrainje, hogy »Éljen a magyar.«”²⁶

Reményi a világosi fegyverletétel után emigrált, és többször átutazva Nyugat-Európán, végül az osztrák államhatósággal összetűzésbe kerülve 1854-ben Londonba száműzetett, ahol 1860-as hazatéréséig működött az angol királynő szólóhegedűse (avagy saját írása szerint, cigányprímása) címmel.²⁷ Ebben az időszakban többek közt gróf Teleki Sándor emlékezett meg róla:

„Reményi egy ízben nálam lakott, repültette fecskéjét, húzta hogy: Azt mondják, nem adnak engem galambomnak. Égett a kunyhó, ropogott a nád. Beálltunk Tarnóczára bojtárnak. Káka tövén költ a rucza. Virágos kenderünk ázott a tóban. Sugár magas volt a toronynak teteje.”²⁸

A klasszikusabb művekre az 1849-es hamburgi, 1850-es New York-i, 1852-es párizsi és Liège-i, az 1853-as és 1854-es wiesbadeni, az 1854-es jénai, majd későbbi londoni és skót koncertek utaltak. Ezek szerint Reményi játszott: a hegedűversenyek közül Vieuxtemps op. 10 no. 1-es E-dúr hegedűversenyét,²⁹ Molique egyik hegedűversenyét,³⁰

26 JÓKAI Mór: „Életem legszomorubb napjai”, *Vasárnapi Ujság* 8/6 (1861. február 10.), 62–63.

27 Az emigráció során útba ejtett helyszínek pontos és részletes leírásáért lásd REMÉNYI–RAKOS *Reményi Ede*. c. életrajzának 1–2. részét az alábbi helyeken: *Zenekar* 14/6 (2007), 27–33.; 15/1 (2008), 23–29. Lásd továbbá Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ministerium des Äußern Informationsbüro BM-Akten 1853, 1854 és 1858. A cigányprímás elnevezést illetően lásd Reményi Ede 1858. július 22-i, a Nemzeti Színház titkárának írt kiadatlan levelében, Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Kézirattárában Rexa Dezső másolata, leltári szám: 52.1380.4. Ide: „Az időt illetőleg Decembert választom – akkor az Angol Királynénak ugy sincs szüksége a Primás Czigányára [...]” Ez az 1858-as decemberi időpont egyébként nem valószínű, Reményi legkorábban csak 1860 januárjában tér haza.

28 TELEKI Sándor: *Egyről-másról, 2. Ujabb emlékeim* (Budapest, Révai testvérek kiadása, 1882), 64., 70–71.

29 Lásd a *Revue et Gazette Musicale de Paris* híradását Reményi párizsi koncertjéről: „M. Ede. Reményi, violoniste hongrois, donnera son concert le jeudi 11 mars 1852, à deux heures de l’après midi, dans la salle de l’association des artistes musicisens, bazar et boulevard Bonne-Nouvelle. Il exécutera plusieurs morceaux de sa composition, l’adagio et rondo du premier concerto de Vieuxtemps, et le Temps di bourré, de S. Bach.” [Reményi Ede úr, magyar hegedűművész, 1852. március 11-én délután 2 órakor tartja hangversenyét a zeneművészek termében, a Bonne-Nouvelle boulevardon. Számos saját darabját fogja előadni, Vieuxtemps első hegedűversenyének adagióját és rondóját, és S. Bach Temps di bourré-ját.]. Vö. *Revue et Gazette Musicale de Paris* 19/10 (1852. március 7.), 79.

30 REMÉNYI Ferenc: „Reményi Ede hegedűművész életrajza”, közr. RAKOS Miklós, *Zenekar* 14/6 (2007), 30.

Johann Sebastian Bach szólópartitáiból a Ciaconna-t és a Tempo di Bourré-t,³¹ a szonáták közül Beethoven op. 23 no. 4-es a-moll hegedűszonátáját,³² Beethoven op. 30 no. 7-es c-moll hegedűszonátáját,³³ valószínűleg Brahms azóta elveszett, Reményi számára írt hegedűszonátáját,³⁴ és a koncertfantáziák műfajából az Ernst-féle *Velenczei Karnevált*,³⁵ a Reményi-feldolgozás-féle *Velenczei Karnevált*,³⁶ a Paganini témára írt Reményi-féle *Boszorkánytáncot*,³⁷ s valószínűleg számos 1860-ban Pestre hozott, Chopintól származó zongoradarab hegedűátíratát.³⁸

Reményi 1860-as hazatérését 1858-ban határozta el, mikor az itthoni lapok többszöri hazahívása Londonban figyelmét felkeltette.³⁹ Általában igaz volt rá, hogy kínosan ügyelt írott recepciójára, s nem félt tollat ragadni a közvélemény alakítása érdekében. Ekképpen 1858-ban levéllel reagált az újságok azon felszólítására, hogy ideje volna hazajönnie és művészetét a magyar közönségnek is bemutatnia; illetve 1859-ben maga is vitairatot jelentetett meg a lapokban Liszt „cigánykönyve” védelmében, mely írás önnön elgondolásait tolmácsolja külön a magyar és külön a cigány zenei színezetek ügyében; továbbá 1860-ban nyilvánosan publikálta vitáit id. Ábrányi Kornéllal és a *Zenészeti Lapokkal*. A következő gondolatot az elsőként említett, 1858 júniusi levél sajtómegjelenéséből idézem:

„Azt én nem tudom, hogy a magyarok várnak-e engemet. [...]. Én már rég akartam hazamenni, de sok mindenféle akadály jött közbe.”⁴⁰

31 *Revue et Gazette Musicale de Paris* 19/10 (1852. március 7.), 79.; *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität* 1854/17 (1854. január 19.), o. n.; *Neue Berliner Musikzeitung* 7/ 44 (1853. december 28.), 350. *Niederrheinische Musik-Zeitung für Kunstfreunde und Künstler* 2/10 (1854. március 11.), 76–78.

32 *Niederrheinische Musik-Zeitung für Kunstfreunde und Künstler* 2/10 (1854. március 11.), 76–78.

33 LESTYÁN *Repülj fecském*, 35.

34 Uo., 35.

35 *Neue Berliner Musikzeitung* 7/44 (1853. december 28.), 350.; *Signale für die musikalische Welt* 12/10 (1854. március), 75–76.; *Süddeutsche Musik-Zeitung* 3/10 (1854. március 6.), 39–40.

36 *Pesti Napló* 6/1507 (1855. március 20.), o. n.

37 Ua.

38 A pesti Nemzeti Színház színlapjai. Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár.

39 *Hölgyfutár* 9/138 (1858. június 19.), 552.: „Tisztelt szerkesztő úr! Azt én nem tudom, hogy a magyarok várnak-e engemet, de azt tudom, hogy én örömömben térdre fogok esni, ha imádott hazámat megint fogom láthatni, és hálát fogok adni istenemnek: a szép magyar nyelvet földim ajkairól megint hallhatva. — Én már rég akartam hazamenni, de sok mindenféle akadály jött közbe. Ezen akadályok most többé nem léteznek és én várva várom az őszt, mert akkor teljes szándékom Pesten lenni. [...] London, június 1-én 1858. Reményi Ede, az angol királyné soló hegedűse.”

40 Ua.

Ezzel egy időben levelet írt a Nemzeti Színház akkori igazgatójának, gróf Ráday Gedeonnak, hogy októberben Magyarországra ékezik, s ha a színház – amelynek művészeit még 1846–1847-ben ismerte meg –, hajlandó volna vele szerződni, úgy ő is készen áll néhány hangversennyel.⁴¹ Hogy Reményi miből gondolta, hazaérkezése végre akadálytalan, az rejtély. Talán a napilapok felhívásai engedték egyfajta politikai enyhülésre következtetni. Reményit azonban az osztrák államhatóság még ősszel elkezdte átvilágítani, s miután a mindenkori adminisztráció útvesztőjéből előkerítették a már említett régi, 1849. augusztus 22-én kelt magyar, továbbá az ezzel kikért 1849. október 5-i bécsi útlevelét, a hatóságoknak világossá vált, hogy Reményi anno 6 hónapos műutazással engedtetett ki a határon, melyről sosem tért vissza, ezáltal útlevelét a hatóság bevonta. Ezen kívül Reményi 1853–1854 környékén Kossuth ügynökének adta ki magát, s így továbbra sem volt kívánt belépése Ausztriába vagy Magyarországra. Az utazási engedélyt az osztrák államhatóság megtagadta, és tudatában a tervezett pesti fellépésnek Reményinek az útlevélnkiadást mind a londoni, párizsi, brüsszeli, hágai, berni, firenzei, valamint német szövetségi államok képviseletein megtiltotta, amely tiltást csak Liszt közbelépésére 1859 végén oldották fel. Reményi erre reagálva hazatérését másfél évre elhalasztotta, panaszáról a következőket írta:

„Ergo, engemet sok hímzés, hámozás, és halasztások után megint a követséghez hivatnak – és avval a kellemetlen hírrel leptek meg, hogy passust nem adhatnak [...] – Ergo 3-4 hónapi petítozásnak csak ily szép sikere volna? Bravo! [...] [pedig] bármí passus is szolgáltatnatnék ki nékem – majd ha honn leszek, igazolni kész vagyok magamat – mit sem félek.”⁴²

Maga helyett azonban Reményinek valamit küldenie kellett, és így került kiadásra egy „eredeti magyar” és „nemzeti tánczdal”, amelyet Londonban a londoni születésű gróf Wass Emmának dedikált windsori emlékül, talán egy ottani koncertre visszautalva.

Rátérve azonban a kérdésre, hogy hogyan folytak a konkrét előkészületek a pesti koncertekre, a válasz az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirat-tárában található, gépelt formában az útókorra átmentett levelek tartalmában. (Az

41 Reményi Ede levele gróf Ráday Gedeonnak, kelt. 1858. június 29-én. A levelet Rexa Dezső másolatában ismerjük, lásd Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára, leltári szám: 52.1380.1.

42 Lásd Reményi Ede 1858. október 16-i, gróf Ráday Gedeonhoz írt kiadatlan levelében, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattárában. Rexa Dezső másolata. Leltári szám: 52.1380.7.

eredeti autográfok azóta elvesztek.) A levelek alapján Reményi Ede és a Nemzeti Színház igazgatója, valamint az ő képviselőjében eljáró Szigligeti Ede és Csepregi Lajos titkár az alábbiakban állapodtak meg. Reményi hat koncertet kért, de csak háromra kapott ígéretet, mert a színház bizonytalan volt az érdeklődés mértékében, annyit írva: „ameddig a közönség részvétele tart, az igazgatóság kész mindaddig a hangversenyeket folytatni.”⁴³ Reményi ugyanakkor felajánlotta, hogy látogatottság szerint jótékonyági hangversenyeket is ad, s a színház további feltételként monopóliumot kért Reményi koncertjeire nézve, hogy velük állva szerződésben a lekötött hangversenyek végéig Reményi más színpadra hivatalosan ne léphessen.⁴⁴ (Ez a feltétel teljesült is és Reményi az utolsó, 1860. március 14-i búcsúkoncertig csak a Nemzeti Színházban és magánkörben hangversenyzett.) Az anyagiakat illetően a Nemzeti Színház nem tudott tiszteletdíjat adni, ezért Reményi a bemeneteli árakból befolyó összeg felét kérte magának, jóllehet, ha nem volna ez büszkeség kérdése, bizony „egy jó tál töltött káposztáért is eljönne”.⁴⁵ A bemeneti árak fölemelését ebben az ügyben Reményi a színházra bízta, mely intézmény bevallása szerint kétszeresen készült felhúzni az árakat (matematikailag ugyanakkor valóban drágábbak lettek a helyek, de nem kétszeresen), hat koncertből négyre általános bérletszünetet rendelt el, s kettő koncertet, a bemutatkozót és a búcsúzó rendkívüli bérletszünettel, minden egyes jegyet újból kifizettetve tartott meg.⁴⁶ A jegyek pedig el is keltek. Érdeke-
sebb részlet, hogy Reményi kifejezetten kérte, hogy az ő hangversenyei előtt semmi,

43 A Nemzeti Színház igazgatóságának 1859. december 14-i levele Reményi Edéhez, a kiadatlan levél Rexa Dezső által készített másolata, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirat-tára, leltári szám: 52.1380.8.

44 Csepregi Lajos 1860. január 10-i Reményi Edének címzett levelének gépiratos másolata, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattár, leltári szám: 52.1380.10.

45 A Nemzeti Színház igazgatóságának 1858-as (pontosabb datálás nélküli) Reményi Edéhez címzett levelének Rexa Dezső által készített gépiratos másolata, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára, leltári szám: 52.1380.2. Lásd továbbá Reményi Ede 1858. július 22-i, a Nemzeti Színháznak címzett levelének gépiratos másolatát, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára, leltári szám: 52.1380.4. Ide: „Itt van vége az officiális stylusnak. – én már meg untam, és reményelem, hogy önök is – ha tehát a fellyebb említett pontok nem tettszenének, megsugom nem hivatalosan (mi annyit teszen, hogy ellenembe ezen nyilatkozatom hivatalosan fel ne használtassék – mert létezését akkoron nagyobb emberek és diplomaták példájára el fog-nám tagadni) – hogy egy jó tál káposztáért (töltött káposztát értek) és a Magyarok Istenének nagyobb dicséretére elhuzom én úgy hogy hegedült arról Szent Dávid, hogy valaki utánozhasson. –”

46 Ua. Lásd továbbá a Nemzeti Színház igazgatóságának fent idézett 1859. december 14-i levelét, illetve a Nemzeti Színház 1860. január 30-i színlapját, Országos Széchényi Könyvtár Színháztör-téneti Tár.

vagy csak „függönyfelvonásnyi” darab legyen, a koncert-jelleget megőrizve.⁴⁷ A műsort filharmóniai jelleggel tervezte meg,⁴⁸ s ebben a színház zenekarának és művészeinek hozzájárulását kérte, a próbákra vonatkozólag csak legyintve, mert: „a Nemzeti Színház zenekara oly jeles és annak karmestere oly kitűnő, hogy bár akár-mellyik legcomplicáltabb Concertemre is egy próba elegendő lesz.”⁴⁹ A műsorok magyaros összeállítását tekintve pedig nem ő maga döntött, hanem tanácsot kért az igazgatóság részéről, kiknek válasza a következő volt:

„Ami Önnek azon kérdését illeti, hogy egy magyar műdarab nem lesz-e kevés? a méltóságos Gróf úr azt véli, hogy ha kegyed hangversenyeiben például 4 számot akar előadni, abból kettő magyar legyen; ugy kívánván azt mindinkább nyilvánuló nemzetiségi szellem. Igen szép lenne, ha valamellyik magyar szerzeményével kezdené meg a hangversenyét.”⁵⁰

Így lehet, hogy minden hangverseny két szakaszban, neves operai nyitányok felhangzásával (gyakorta magyar operákból vagy népszínművekből), s egy-egy nagyobb hegedűversennyel vagy hegedűdarabbal ment (ezek többnyire klasszikusak voltak); majd „töltelékként” egy-két Chopin-féle karakterdarab, továbbá koncertfantáziák vagy operai parafrázisok és magyaros művek, korabeli népszerű népies dalok voltak soron, a közreműködők szintén magyar verseket szavaltak és népi-nemzeti dallamokat énekeltek, végül Reményi megint valamiféle koncertfantáziával, például a közönségsikerré vált *Velencei karnevállal* zárt. Hogy az összeállítás a magyaros művek javára dőlt el, az kétségtelen. Hogy ezek a magyaros művek a szabadságharc alatt játszott darabok voltak, ez is egyértelmű. Bizonyos, hogy Reményi ismerte a magyar zeneművészet újdonságait is, hiszen közeli barátságot ápolt Liszt Ferencsel és tiszteletét fejezte ki Erkel Ferenc munkássága iránt, ugyanakkor mint emigráló művész, aki gyakorta „nosztalgizált” hegedűjátékával a kivándorolt magyaroknak, repertoáron tartotta és jól ismerte hatását a népi-nemzeti dallamainak. Az itthoni sajtó is csak ezekről a magyaros zeneművekről beszélt vagy vitázott,

47 Lásd Reményi Ede fent említett 1858. július 22-i levelében: „Miután az én fellépésem igen természetszerűleg legfőb érdekét fogja tenni az illető estéknek, igen ohajtanám, hogy vagy semmi darab ne adattassék, vagy legfeéllyebb [sic!] csak olyan rövid, mint »lever de rideau« szolgályn és hogy ennél fogva a kérdéses estéknek egészen Hangverseny jelleme legyen.”

48 Uo., ide: „Megjegyzem ugyan is, hogy saját szerzeményeim és másokét felhasználva, szándékom a hangversenyeknek a mennyire csak lehetséges Philharmonikai jelleget adni.”

49 Reményi Ede 1858. október 5-én datált és a Nemzeti Színházhoz (itt név szerint Szigligeti Edének) címzett levelének Rexa Dezső által készített gépiratos másolata, Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet Kézirattára, leltári szám: 52.1380.6.

50 Lásd Csepregi Lajos 1860. január 10-i fent idézett levelét.

és a kis százalékban képviselt ellenkritikán kívül mindenki ignorálta a Reményi által játszott klasszikus és külföldi műveket. Mindez arra enged következtetni, hogy mind a szakma, mind a műkedvelő közönség Reményitől elsődlegesen a magyaros színezetű kompozíciókat hallgatta kitüntetett figyelemmel, s alapvetően nem úgy a teljes koncertek összeállításán, mint a magyaros művek mibenlétén volt a hangsúly. Egyértelmű, hogy mind Reményi, mind a nagyközönség elsődlegesen az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc alatt közkedvelt, az 1860-as évekre elavult és a zeneművészet fejlődését kevésbé tükröző kompozíciókat részesítette előnyben, ez azonban nem feltétlenül Reményi és a nagyobb nyilvánosság ízlésfícamával magyarázható, mint inkább a „hősies múltba” való kapaszkodással és a nosztalgizálásra való vággyal, amelynek következtében Reményit a hatóságok árgus szemmel figyelték, gyakran zargatták vagy korlátozták, hatványozottabban vidéken, mint Pest-Budán.

FÜGGELÉK**Reményi Ede emigráció utáni első pest-budai hangverseny-sorozatának nemzeti színházi színlapjai**

1. Reményi Ede első hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. január 30.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
2. Reményi Ede második hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. február 29.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
3. Reményi Ede harmadik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 2.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
4. Reményi Ede negyedik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 7.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
5. Reményi Ede ötödik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 9.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
6. Reményi Ede hatodik hangversenye (közreműködőként),
Nemzeti Színház, 1860. március 11.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár
7. Reményi Ede hetedik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 14.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

Altalános 378 Bérletszünet.

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Pest, hétfőn, január 30-án, 1860.

VI-ik RENDKIVÜLI ELŐADASUL :

Reményi Ede urnak,

az angol királynő magán-hegedűsének ELSŐ

HANGVERSENYE

2 szakaszban.
Karnagy : ERKEL FERENCZ.

ELSŐ SZAKASZ.

1. Erkel Ferencz „Ilunyady László” című eredeti operájának nyitánya előadja a nemzeti színház összes zenekara.
2. „Concerto” szerzette Mendelson-Bartho'dy, előadja Reményi Ede ur.
3. „Magyar népdalok” énekli Füredi Mihály.
4. „Magyar ábránd” szerzette és hegedűn előadja Reményi Ede ur.

MÁSODIK SZAKASZ.

5. Weber K. Maria „Oberon” operájának nyitánya, előadja a nemzeti színház összes zenekara.
6. a) „Romance” Chopin 1-ső zongora-versenyéből ; b) „Berceuse” (Bölcsődal) Chopin-tól. Mind a két művet hegedűre átírta és előadja Reményi Ede ur.
7. „Pásztor bangok” Hollósy L.-né számára írta Huber Károly, énekli Hollósy L.-né.
8. „Magyar ábránd.” (2. szám) Szerzette és hegedűn előadja Reményi Ede ur.

Ezt megelőzi:

Kérek két pengőt kölcsön.

Vigjáték 1 felv. Irta Xavier, Duvert és Lausanne. Francziából fordította Egressi B. Rendező: Szigligeti.

S Z E M É L Y E K :

Szerecs, tisztirnok	—	Szerdahelyi.	Leontina, özvegy, Daróczy ánya	—	Szilágyiné.
Daróczy, kilépett huszár főhadnagy, most táblabíró	Szilágyi S.	Hermine, Daróczy neje	—	—	Rómainé.
Wasey Gyula, festő, Szárcsa barátja	Némethi.	Vendégül's a „Tigrisnél”	—	—	Petrik.
Baráti, bárendező és biztos	Komáromy.	Pinczer	—	—	Balázs.
Baráti, pinczer	Hubnai J.	Pinczerek, Tánoszok. Bálvendégek.	Hely: Tigris fogadó Pesten.	—	—

A nemelt helyárák következők, oszt. ért. Földszinti és első emeleti páholy 12 frt. Másodemeleti páholy 10 frt. Erkelhelyek 3 frt. Földszinti zártzék 2 frt. Földszinti bemenet és Másodemeleti zártzék 1 frt. 40 kr. Másodemeleti bemenet 80 kr. Karzat 30 kr. földsz. gyermekjegy 70 kr. Másodem. gyermekjegy 40 kr.

Kezdeté 7 órakor, vége 10-edfélkor.

Jókainé, Bartháné, betegék. Lendvainé, Lendvai szabadsággal elutaztak.

Ez azon 12rendkívüli előadás hatodik, melyeket a hírlathirdetményben az igazgatóság különösen kikötött, melyek alkalmával a t. bérlet uraságok kivétel nélkül, tehát azok is, kik páholyaikat a bérletszünetes előadásokhoz megváltottak, illető bérlet helyeiket csupán a napi helyárák lefizetése mellett használhatják, mire nézve ma reggeltől 10 óráig méltóztatnak rendelkezni ; azontul mások kívánata fogván figyelembe vétetni.

 Ma, napi szabadjegyek nem adatnak és nem használhatók.

Kiadmott Herz Jánosnál, Nádorutca, Marosibányi ház 6. sz. Kiadta : Csepregi titkár.

43. Bérlet

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Pest, szerdán, február 29-én, 1860.

szünet.

Reményi Ede urnak,
az angol királynő magán-hegedűsének **MÁSODIK**
HANGVERSENYE

2 szakaszban.

Karmester: Huber Károly.

Első szakasz.

1. „Nyitány” Huber Károly „A székely leány” című eredeti operájából; előadja a nemzeti színház összes zenekara.
2. „Ábránd” Hugenották dallamai felett. Szerzette és Beale ur zongorakiséréte mellett előadja Reményi Ede ur.
3. „Pusztán születtem” Népdal Petőfitől. Bignio Lajos számára írta Huber Károly; zenekarkísérettel énekl. Bignio L.
4. „Hős magyar” (Eroica) Szerzette és zenekarkísérettel előadja Reményi Ede ur.

Második szakasz.

5. „Auber” „Az ördög része” című operájának nyitánya. előadja a nemzeti színház összes zenekara.
6. a) „Nocturne” (Es dur) Chopintól. He edüre átírta és Beale ur zongora kíséréte mellett előadja Reményi Ede ur.
b) Repülj lecském ablakára
Ezt a kerek pusztát járom én } népdalok
c) Berceuse (Bölesődal) Chopintól, **közkívánatra**
7. „A kesergő leány” Magyar dal Kovács Endrétől; zenekarkísérettel énekl. Markovics Ilka.
8. „Változatok” a „Venezzei Carneval” dallama felett. (O cara mamma mia.) Szerzette és előadja Reményi Ede ur.
Ezt megelőzi.

Kákán csomó.

Vigjáték 1 felvonásban. Írta Barriére, fordította Csepregi Lajos.

Személyek:

Marcelly, ügyvéd	—	Lendvai.	—	Germain, Marcelly inasa	—	—	Toth S.
Fernand, unokaöccse és első segéde	—	Komáromi.	—	Camilla, Marcelly nje	—	—	Lendvainé.
Grégoiret, ügyvéd	—	Szilágyi S.	—	Angele, özvegy, Camilla barátnéja	—	—	Munkácsy Fné.

Beale ur Ehling János tárából vett zürichi zongorán játszik.

A fölemelt helyarok kővekezők:

Föld szinti vagy első emeleti páholy 10 ft 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft 40 kr. Erkelyszék 2 ft 50 kr. Földszinti zártzsek 1 ft 70 kr. Másodemeleti zártzsek 1 ft 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.

Kérstnek a páholybérlet uraságok, kik páholyaikat a bérletszünetes előadásokhoz nem váltották meg, és a zártzsekébérlet uraságok, bérlet helyeik iránt méltóztassanak ma reggeli 10. óráig rendelkezni, azontul másoknak fognak elaladni.

Kezdeté 7 órakor, vége 9 után.

Ma, napi szabadjegyek nem adatsnk és nem használhatók.

Pest, 1860, Nyomatott Horz Jánosnál, Nádorutczán, Marczibanyn ház 6. sz.

Kiadta: Csepregi, titkar.

2. Reményi Ede második hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. február 29.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

44. Bérlet

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Pest, pénteken, mártius 2-án, 1860.

Reményi Ede urnak,
az angol királynő magán-hegedűsének utolsó
HANGVERSENYE

2 szakaszban.
Karmester: HUBER KÁROLY.

Első szakasz.

1. „Nyitány” Rossini Tell Vilmos című operájából; előadja az összes zenekar.
2. „Abránd” (Fantaisie Pirate) Szerzette Ernst H. W. zenekarkísérettel előadja Reményi Ede ur.
3. „Népdalok” zongorakísérettel éneklí Füredi Mihály.
4. „Kettős” Erkel F. Hunyady László című eredeti operája dallamaiból szerzették és előadják: Reményi Ede és Beale Vilmos urak.

Második szakasz.

5. „Nyitány” Auber Fra-Diavolo című operájából; előadja az összes zenekar.
6. a) „Nocturne” (Des-dur) Les murmures de la Seine, Chopintól; először
b) Repülj fecském ablakára
c) Azt a kerek pusztát járom én
d) „Mazurka” Chopintól; először
Hegedűre átirta és Beale ur zongora kísérete mellett előadja Reményi Ede ur.
7. „Aria” Meyerbeer Ördög Robert című operájából; zenekarkísérettel éneklí Huber Ida.
8. Közkívánatra: Változatok a Velencei carneval dallama felett. Szerzette és előadja Reményi Ede ur.

EZT MEGELŐZI:

Becsületszó.

40 arany pályadíjjal jutalmazott eredeti vigjáték 1 felv. Irta Szigeti József. Rendező: Szigligeti.

Személyek:

Szilágyi.	Lendvai.	Lendvaine.	Szerdahelyi.	Lacretia, társalkodónő	Lidi, szobalány	Inas	Szathmári L. né	Némethiné.	Virányi.
-----------	----------	------------	--------------	------------------------	-----------------	------	-----------------	------------	----------

Történik Pesten.

Beale ur Ehling János tárából volt zürichi zongorán játszik.

A fölemelt helyarok következők :

Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft 40 kr. Erkélyszék 2 ft 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.

Kéretnek a páholyberlő t. uraságok, kik páholyaikat a bérletszünetes előadásokhoz nem váltották meg, és a zártszékberlő t. uraságok, bérlett helyeik iránt méltóztassanak ma reggeli 10 óráig rendelkezni; azontul másoknak fognak eladatni.

Kezdeté 7 órakor, vége 9 után.

Holnap, szombaton, mártius 3-án bérletfolyamban :

Stéger Ferencz urnak, a bécsi cs. k. operaszínház első tenoristájának sa németalföldi hangművészeti Academia tiszteleti tagjának huszadik és utolsó előtti föllépteül:

ALVAJÁRÓ Opera 3 felvonásban.

A ki nem bérlett páholy- és zártszék jegyek előre válthatók Ma reggel 9—12, délután 3—5 óra közt.
Pest 1860. Nyomatott Herz Jánosnál. Nádorutca. Marczibányi ház 6. sz.
Kiadta: Csepregi. titkar.

3. Reményi Ede harmadik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 2.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

45. Bérlet

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Pest, szerdán, mártius 7-én, 1860.

szünet.

Reményi Ede urnak,
az angol királynő magán-hegedűsének negyedik

HANGVERSENYE

2 szakaszban.
Karmester: HUBER KÁROLY.

Első szakasz.

1. Weber K. M. „Büvös vadász” című operájának nyitánya; előadja a nemzeti színház összes zenekara.
2. „Concerto” Szerzette Mendelson-Bartholdy, előadja Reményi Ede ur.
3. „Aria” Lorezing „Czár és ács” című operájából, énekli Benza.
4. a) „Mazurka de Fantaisie” Szerzette és először előadja Reményi Ede ur. } Beale ur zongora-
b) „Valse” Chopintól. Hegedűre átírta és először előadja Reményi Ede ur. } kísérete mellett.

Második szakasz.

5. Auber „Fekete domino” című operájának nyitánya; előadja a nemzeti színház összes zenekara.
6. „Népdal-füzér”
a) Te vagy, te vagy barna kis lány.
b) Ha meghalok, csillag lesz majd belőlem. } Beale ur zongorakísérére mellett először előadja Reményi
c) Debreczeni nóta, és két esárdás. } Ede ur.
7. „Ez a világ a milyen nagy” Népdal. Irta Egressy Béni; énekli Hofbauer Zsófia.
8. „Valtozatok” a Velencei carneval dallama felett. (O cara mamma mia!) Szerzette és előadja Reményi Ede ur.

EZT MEGELŐZI:

Tiszaháti libácska.

Vigjáték 1 felv. Bayard után magyar színre alkalmazta Bulyovszkyné. Rendező: Szigligeti.

S z e m é l y e k:

Báró Alpári —	—	—	Udvarhelyi M.	Zabfaly —	—	—	Szerdahelyi.
Baróné —	—	—	Bartháné.	Jakab, a báró szolgálja	—	—	Tóth Soma,
Agnes, unokájuk —	—	—	Munkácsy-F-né.	Történik a Tiszaháton, Alpári mezei jóságán.	—	—	
Berki Oszkár —	—	—	Lendvai.				

A fölemelt helyárak következők:

Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft 40 kr. Erkélyszék 2 ft 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft 70 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.

Kértesnek a páholybérlet uraságok, kik páholyaikat a bérletszünetes előadásokhoz nem váltották meg, és a zártszékberlet t. uraságok, bérlett helyeik iránt méltóztassanak ma reggeli 10 óráig rendelkezni; azontul másoknak fognak eladatni.

Kezdeté 7 órakor, vége 9 után.

Ma, napi szabadjegyek nem adatnak és nem használhatók.

Pest, 1860, Nyomatott Herz Jánosnál, Nádorutca, Marcsibányi ház 6. sz

Kiadta: Csopregi, titkár.

4. Reményi Ede negyedik hangversenye, Nemzeti Színház, 1860. március 7.,
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

Bérlet
NEMZETI SZÍNHÁZ.
Pest, pénteken, mártius 9-én, 1860.
416 273. szám.

A pest-budai hangászegyleti
Zenede javára:
Reményi Ede urnak,
az angol királynő magán-hegedüsének ötödik és utolsó előtti
HANGVERSENYE

2 szakaszban. Karmester: HUBER KÁROLY.

Első szakasz. 1. Mozart „Varázssip” című operájának nyitánya; előadja az összes zenekar.
2. Verseny (Concerto). Szerzette és zenekarkísérettel előadja **Reményi Ede ur.**
3. a) „Borus az ég” Népdal. Zenejét szerzette Zimay László; énekli Ormai.
b) Nyerges teszek almás pej paripámra. Irta Csermelyi S.
4. a) **Eredeti magyar.** Szerzette és először előadja **Reményi Ede ur.**
b) Repülj fecském ablakára.
c) Ezt a kerek pusztát járom én. Közkívánatra. Átírta és Beale ur zongorakísérete mellett előadja **Reményi Ede ur.**

Második szakasz. 5. Verdi „Nabuco” című operájának nyitánya; előadja az összes zenekar.
6. „Abránd” (Fantaisie sur les Huguenots). Szerzette és előadja **Reményi Ede ur.**
7. „Valtozatok” magyar dallamok felett. Szerzette Huber Károly; zenekarkísérettel énekli Hollósi L-né.
8. „Andante e Variazioni di bravura” Szerzette és előadja **Reményi Ede ur.**

EZT MEGELŐZI:

Az én csillagzatom.

Vigjáték 1 felvonásban. Irta Scribe. Franciából fordította Hegedüs. Rendező: Szigligeti.

S z e m é l y e k.

Kerbenec ur, gyáros	— Szilágyi S.	Hortensia, Kerbenec leánya	— Prielle Cornelia
Darcnis Eduárd, unokaöccse	— Lendvai.	Josseline, kertész leánya	— Szilágyiné,
Pampol, szomszéd	— Szerdahelyi.	Történik Bretagneban.	

A fölemelt helyárak következők:

Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft 40 kr. Erkélyszék 2 ft 50 kr. Földszinti zártszék 1 ft 20 kr. Másodemeleti zártszék 1 ft 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekek földszintre 50 kr. Gyermekek egy a második emeletre 30 kr.

KEZDETE 7 ÓRAKOR, VÉGE 9 UTÁN.

Reményi Ede ur, az őt illető jövedelmi résztjátékony czeleura engedi át.
H. Inap, szombaton, mártius 10-én bérletszűnettel:

Doppler Károly javára Uj szereposztással először:
Bál-éj. Opera 5 felv. Irta Auber.

Pest, 1860, Nyomatott Herz Jánosnál, Náderutca, Marezibányi ház 6. sz. Kiadta: Csepregi, titkar.

Általános **NEMZETI SZÍNHÁZ.** Bérletszünet.
 Pest, vasárnap, március 11-kén 1860.
 Déli 12¹/₂ órákor.

**A horvátországi
 szütkölködők javára :
 Szavalati, ének- és zenészeti
 NAGY ELŐADÁS**

2 SZAKASZBAN. Karnagy : ERKEL FERENCZ.

ELSŐ SZAKASZ :

1. „Nyitány“ Erkel Ferencz „Hunyadi László“ című eredeti operájából; előadja a nemzeti színház
 öszves zenekara.
2. „Szép Ilonka“ Vörösmarty Mihálytól. Szavalja **Jokainé Róza** asszony.
3. a) „Au bord d' une source“ (Années de pèlerinages) (Előadja **Boscovitz M. Frigyes** ur.
 b) „Magyar induló“ Szerzette Boscovitz Manó Frigyes
4. „A koldus“ Ballada. Szerzette és énekli **Füredi Mihály** ur.
5. „Pesti emlék“ Magyar ábránd gondolkára. Szerzette Szuk Lipót; zenekarkísérettel előadja **Szuk
 Róza** k. a.
6. „Négyes, karral“ Erkel F. „Báthory Mária“ című operájából; zenekarkísérettel előadják: **Ellinger J.
 Füredi Mihály, Kószeghy Károly és Kaczevinczy J.** urak és a nemzeti színház öszves férfi
 énekkara.

2 SZAKASZ :

7. „Nyitány“ Doppler Ferencz „Ilka“ című eredeti operájából; előadja a nemzeti színházi öszves zenekar.
8. „Az utolsó alamizsna“ Költemény Petőfitől; szavalja **Munkácsy-Felekiné Flóra** asszony.
9. a) „Repülj fecském ablakára“) Atirta és Beale ur zongorakísérete mellett előadja
 b) „Ezt a kerek pusztát járom én“) **Reményi Ede** ur.
 c) „Változatok“ a „Velenzei carneval“ dallama felett; szerzette és előadja **Reményi Ede** ur.
10. „Szeget szeggel“ (Petőfitől; szavalja **Szerdahelyi Kálmán** ur.
 „Ezrével terem a fán a meggy“)
11. a) „Furulyás dal“ Petőfitől. Zenéjét szerzette Gróf Festetics Leo; énekli **Hollóssy-L.-né.**
 b) „Ábránd dal“ Költemény Losonezy Lászlótól. Zenéjét szerzé és Hollóssy L.-né asszonynak ajánlá
 Zimay László; zenekarkísérettel énekli **Hollóssy-L.-né.**
12. „Kardal“ Thern Károly „Tihany ostroma“ című eredeti operájából; énekli a nemzeti színházi ösz-
 ves férfi énekkar.

A fenn megnevezett t. cz. művésznők és művészek, valamint a nemzeti színház ének- és zenekara, a jótékony cél iránti
 tekintetből szíveségből működnek.

Helyarok : A páholyok, erkély- és zártzökeek elkelték. Földszinti bemenet 70 kr. Másodemeteti bemenet 42 kr. Karzat
 18 kr. Gyermekek 35 kr. Gyermekek egy második emeletre 21 kr.

Pest, 1860. Nyomatott Herz Jánosnál, Nádorutca, Marozibányi ház 6. sz. Kiadta: Csepregi, titkár.

 422

Általános
NEMZETI

Bérletszűnet.
SZÍNHÁZ.

Pest, szerdán, mártus 14-én, 1860.

VII-dik rendkívüli előadásul :
Reményi Ede urnak,
 az angol királynő magán-hegedűsének
BUCSÚ-HANGVERSENYE

2 SZAKASZBAN. Karmester **HUBER KÁROLY.**

Első szakasz. 1. Erkel Ferencz „Báthory Mária” című eredeti operájának nyitánya; előadja a nemzeti színház öszves zenekara.
 2. „Verseny” (Concerto). Szerzette és zenekarkísérettel, közkívánatra, másodsor előadja **Reményi Ede** ur.
 3. „Népdal” Egressy Benitől. Zenekarkísérettel énekl Ellinger J.
 4. „Népdal-fűzér”
 a) Telen nyáron pusztán az én lakásom.
 b) Jegenyefa tetejében.
 c) Vékony deszka-kerítés.
 Csárdás.

Beale ur zongorakiséréte mellett előadja **Reményi Ede** ur.

Második szakasz. 5. „Nyitány” Doppler „Kéthuszár” című eredeti operájából; előadja a nemzeti színház öszves zenekara.
 6. a) „Romance” Chopin 1-ső zongora-versenyéből; átirta és Beale ur zongorakiséréte mellett előadja **Reményi Ede** ur.
 b) „Mazourka de fantasia” Szerzette és Beale ur zongorakiséréte mellett előadja **Reményi Ede** ur.
 7. „Pusztán születtem” Petőfitől. Bignio Lajos számára irta Huber Károly; énekl Bignio Lajos.
 8. Közkívánatra: „Változatok” a Velencei carneval dallama felett. (O cara mamma mia). Szerzette és előadja **Reményi Ede** ur.

Ezt megelőzi: Ujjonnan színre hozva először :
Fiatal keresztanya.

Lucyné, fiatal özvegy	—	Prielle Corn.	Cecilia, Mordy huga	—	Rónainé.
Eduard, keresztfia	—	Lendvai.	Jean, Lucyné keresztfia és haszonbérleje	—	Szerdahelyi.
Mordy ur, tanácsnok	—	Szilágyi S.	Történik Lucyné jószágán.		

Kezdeté 7 órakor, vége 10-edfélkor.

A jötemelt helyarak következők: Földszinti vagy első emeleti páholy 10 ft 50 kr. Másodemeleti páholy 8 ft 40 kr. Erkelyszék 2 ft 50 kr. Földszinti zártzék 1 ft 70 kr. Másodemeleti zártzék 1 ft 20 kr. Földszinti bemenet 1 ft. Másodemeleti bemenet 60 kr. Karzat 30 kr. Gyermekjegy földszintre 50 kr. Gyermekjegy a második emeletre 30 kr.

Ez azon 12 rendkívüli előadás hetediké, melyeket a bérlethirdetményben az igazgatóság különösen kikötött, melyek alkalmával a t. bérleto uraságok kivétel nélkül, tehát azok is, kik páholyaikat a bérletszűnetes előadásokhoz megváltották, illető bérlett helyeiket csupán a napi helyárok lefizetése mellett használhatják, mire nézve ma reggeli 10 óráig méltóztassanak rendelkezni; azontul mások kívánata fogván figyelembe vétetni.

Ma, napi szabadjegyek nem adatnak és nem használhatók.

Pest, 1860, Nyomatott Herz Jánosnál, Nádorutca, Marczibányi ház 6. sz.
 Kiadta: Csepregi, titkár.

ABSZTRAKT

BOKOR LILLA DÓRA (Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont)

Mit hegedült Reményi? Krémeset és cukrosat?

A pesti Nemzeti Színházban adott 1860-as koncertsorozat margójára

A Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont tulajdonában levő Reményi-hagyaték feldolgozása jelenleg is tart. A dokumentumok jelentős százalékát teszik ki a 19. századi periodikákból származó hírlapkvivágatok, amelyeket lelkes családtagok, barátok és rajongók gyűjtöttek össze alkalmanként, véletlenszerűen. Feltehetőleg erre, valamint ehhez hasonló hagyatéokra, ezen keresztül pedig a korabeli sajtóra támaszkodtak Reményi eddig megjelent biográfiái is – mind a Reményi Ferenc-féle Reményi Ede életrajz (Rakos Miklós közreadásában), mind a korábbi, pl. Lestyán Sándor-féle életregény –, melyek így magunkon viselik a hagyatéki gyűjtemény következtelenségeit. A nem reprezentatív és nem a teljesség igényével végzett forrásfeldolgozás pedig gyakran hiányokat vagy téves értelmezéseket eredményezett. Jelen tanulmány a hegedűművész pályájának egy érzékeny momentumára fókuszál. Reményi Ede az 1848–1849-es eseményeket követően közel 11 év után, 1860-ban tért haza. Megérkezését magyar politikai, irodalmi és divatlapokban közzétett, saját maga által szövegezett felhívásokban reklámozta. A magyar születésű, ugyanakkor világhírré emelkedett hegedűvirtuóz 1860-ban kezdődő itthoni diadalútját azonban vegyesen értékelték a magyar politikai, irodalmi és divatlapok, elsődlegesen műsorválasztását és zeneesztétikai ízlését kritizálva, mondván: „crémekkel, czukrosokkal és desert-el az ember nem lakhatik jól”. Hogy mi is volt ez a *desert*, mi volt a Reményi-koncertek műsora, és milyen műsorpolitikai szempontokat tartott szem előtt a hegedűvirtuóz? Ezekre keresi a választ a tanulmány a Reményi-hagyaték gyűjtését az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis, valamint az Arcanum Digitális Tudománytár teljességre törekvő digitalizált folyóirat állományával kiegészítve. A több tízezer Reményi Edére vonatkozó találatból immár nagyobb eséllyel rekonstruálhatjuk a hegedűművész hazai recepcióját, konkrét repertoárját és koncertműsorai mögött rejlő háttérmunkáját, többek közt 1860-as, magyar földre való visszatérésének eseménytörténetét.

Tárgyszavak: Reményi Ede, pesti Nemzeti Színház, koncertrepertoár, sajtószemle, recepciótörténet.

BOKOR LILLA DÓRA a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem részét képező Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont tudományos segédmunkatársa. Muzikológus szakirányú diplomáját 2020-ban szerezte meg a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen, ahol a tanári szakot is elvégezte 2021-ben. Kutatási területe Liszt Ferenc élete, művészete és kapcsolatrendszere, a 19. század nyugat-európai és magyar zeneművészete, valamint Liszt Ferenc neves kortársai, akik a nemzetközi és magyar nemzeti romantika kiemelkedő alakjai.

ABSTRACT

LILLA DÓRA BOKOR (Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre)

What Was Reményi Playing on the Violin? Was It Cream Pie or Sweet Pastry?

Side Notes to His Concert Series of 1860 at the National Theatre in Pest

The processing of the Reményi legacy at the Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre is currently in progress. A significant percentage of the documents consists of nineteenth-century newspaper clippings, randomly and occasionally collected by enthusiastic family members, friends, and fans. Ede Reményi's biographies published so far – both the one by Ferenc Reményi (edited by Miklós Rakos) and the earlier biographical novel by Sándor Lestyán – were presumably based on this legacy or similar legacies and, through them, on contemporary press reports. These biographies bear the inconsistencies inherent in the documents collected in the legacy. In addition, the non-representative and non-comprehensive processing of sources often resulted in gaps or misinterpretations. The present study focuses on a sensitive moment in the violinist's career. Ede Reményi returned to Hungary in 1860, after nearly 11 years following the events of 1848–1849. He advertised his arrival in self-formulated appeals in Hungarian political, literary and fashion magazines. However, the Hungarian-born violin virtuoso, who had risen to world fame by then, received mixed reviews in the Hungarian political, literary and fashion press, which criticized his choice of programs and taste in musical aesthetic: “one cannot eat one's fill with cream pie, sweet pastry, and dessert.” What exactly was this ‘dessert,’ what was the program of Reményi's concerts, and what were the violin virtuoso's programming considerations? The study seeks the answers to these questions, expanding the study of the Reményi legacy with the examination of data originating from two comprehensive digital press collections (Electronic Periodical Archives and Database, Arcanum Digital Library). From the tens of thousands of hits on Edé Reményi, we are now able to reconstruct with greater accuracy the violinist's reception in Hungary, his specific repertoire, and the background work behind his concert performances, including the events of his return to Hungary in 1860.

Keywords: *Ede Reményi, National Theatre of Pest, concert repertoire, press reviews, reception history.*

LILLA DÓRA BOKOR is a musicologist and research assistant at the Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre, part of the Liszt Ferenc Academy of Music. She graduated from the Liszt Ferenc Academy of Music in 2020 and received her degree in teaching from the same institution in 2021. Her main areas of research are the life, music, and connection network of Ferenc Liszt, the Hungarian and European music history of the nineteenth century, and the contemporaries of Liszt who took part in the shaping of the narrative of nineteenth-century national and international musical Romanticism.

BÉKÉSSY LILI VERONIKA

„Zeng az ének, s fogy a beafsteak.”
Az Auróra-kör Lloyd-palotában rendezett zeneestélyeiről
1857-ben

A 19. századi pest-budai zenei mindennapok mikrohistóriai szempontú vizsgálata újabb távlatokat nyitott az egyes színterek, események, valamint a nyilvános koncertélet működésének elemzésében, és új adatokkal járult hozzá a zenetörténeti jelenségek mélyebb megértéséhez. Az újabb sajtó- és levéltári kutatások nyomán megerősíthetjük és jelentős mértékben árnyalhatjuk a szakirodalom azon megállapításait, miszerint a városi zeneélet repertoárjának rétegeit meghatározta és kontextusba helyezte a zenei esemény lokációja, az esemény közönsége és a fellépők, valamint a szervezők kiléte. Az elmúlt évek alapkutatási munkái egyértelműen rávilágítottak az egyes színterek és intézmények közötti kapcsolati hálózatra és a *Kulturtransfer* különböző formáira.¹ A tanulmányban a zenetörténeti szempontból még nem vizsgált Pesti Lloyd Kereskedőtársaság által szervezett zeneestélyek megvalósulásának kontextusát, az események repertoárját és sajtórepcióját elemzem mikrohistóriai megközelítésben. A leggyakrabban „Auróra-kör”, vagy „Lloyd-zeneestélyek” név alatt megrendezett koncertek működésére jelen tanulmány egyetlen év, 1857 zenei eseményein, és ezen események magyar és német nyelvű sajtóján keresztül ad rálátást. A teljességre törekvő, magyar és német nyelvű sajtó zenetörténeti szempontú feldolgozásának elméleti alapjait, a vizsgálat módszertanát és főbb tanulságait a doktori disszertációmban ismertettem részletesen.²

Az Auróra-kör zeneestélyeit vizsgáló jelen tanulmány abból a megállapításból indul ki, hogy az események színtereinek körülményei meghatározták a befogadás feltételeit, az előadás jellegét és közönségét. A társadalom térhasználat a zenei gyakorlatok különböző megnyilvánulási formáival is összefüggött, amely ezáltal az előadott repertoárt, az előadókat, valamint az eseményt magát is sajátos kontextusba

1 BÉKÉSSY Lili Veronika: *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A főváros zenei sajtója 1857-ben*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023).

2 Ua.

helyezte.³ Az előadás színtere, a színtér története, társadalmi rangja, elismertsége egyértelműen növelhette vagy ronthatta egy-egy kompozíció, előadó, vagy zeneszerző recepcióját a kortársak és az utókor szemében.⁴ A színtér, a játszott repertoár és az események aktorai közötti összefüggések vizsgálata által pedig egyértelműen új eredményekre juthatunk, amelyek rávilágítanak a mindennapok kulturális és gazdasági vonatkozásainak, politikájának hálózataira a Lloyd-társaság zenei működésén keresztül.

Klubélet és koncertek a Lloyd-palotában

Az arisztokrácia és a nemesség szerepe átalakult, a mecenatúra egyre inkább polgári jelleget vett fel.⁵ Az arisztokraták leggyakrabban pénzadományokkal segédkeztek, jótékonyági eseményeket szerveztek vagy vettek rajtuk részt. A 19. század polgárosodási folyamatainak köszönhetően egyre több gazdasági, kereskedelmi és kulturális egyesület is létrejött, amelynek tagjai között a társadalom nemesi és polgári elemei is megtalálhatók voltak.⁶ Ennek részeként a már több évszázados hagyományra visszatekintő privát férfiklubok a társasági összejövételeik által Európa-szerte, a 19. században is kulturális és zenei értelemben ízlésformáló közösségeként működtek. Simon McVeigh a 18. század végén, Londonban működő Anacreontic Society működését, annak zenei tevékenységét vizsgálta tanulmányában. E londoni klubok zenetörténeti adatait, így a koncertek műsorát McVeigh szintén a korabeli sajtó és a szakirodalom alapján rekonstruálta.⁷

3 Dietrich ERBEN: „Konzertsaal – Konzerthaus”, in *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/47021> (utolsó letöltés: 2023. december 8.). Lásd továbbá Sven Oliver MÜLLER: *Das Publikum macht die Musik: Musikleben in Berlin, London und Wien im 19. Jahrhundert* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014), valamint FÓNAGY Zoltán: „Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra. A 19. századi hangversenyterem társadalomtörténeti látószögéből”, *Történelmi Szemle* (2012), 577–598.; uő: „Kislány a zongoránál. A zene a középosztály magánéletében a 19. században”, *Korall* 51 (2013), 18–40.

4 Christopher SMALL: *Musicking. The Meanings of Performing and Listening* (Middletown, Wesleyan University Press, 1998), 1–18.

5 DEME László: „From Nation to Class. The Changing Social Role of the Hungarian Nobility”, *International Journal of Politics, Culture, and Society* 1/4 (1988), 568–584.

6 TÓTH Árpád: *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest, L' Harmattan, 2005).

7 Simon McVEIGH: „Trial by Dining Club. The Instrumental Music of Haydn, Clementi and Mozart at London's Anacreontic Society”, in Benett ZON (ed.): *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain. Essays in Honour of Nicholas Temperley* (Farnham, Ashgate, 2012), 105–138.

Tudható, hogy a magyarországi klubélet részben a brit egyesületek nyomán, gróf Széchenyi István kezdeményezésére lendült fel, a pesti Nemzeti Casino megalapításával kezdődően. A Lánchíd pesti hídfőjéhez közel készült el 1826 és 1830 között, Hild József tervei alapján a később Lloyd-palotának is nevezett épület, amelyben a gróf Széchenyi István által alapított Nemzeti Casino is működött (1. kép).⁸ Nem ez volt azonban az egyetlen klub vagy egyesület, amelynek az épület otthont adott. A Filharmóniai Társaság megalapításával egy évben, 1853-ban alakult meg a főváros kereskedelmi életének fellendítése céljából a Pesti Lloyd Társaság. A Lloyd Társaság az említett palotaépület 1. emeletét bérelte. Az épülethez étterem is tartozott, ahol olykor zenészek is felléptek a vendéglátás részeként: 1857. február 10-én, kedden este fél 8-tól például Mutzbauer, Lasky és Honetz urak citera- és énekkoncertjét hallhatta a Lloyd-épület éttermének közönsége.⁹ Ugyanez az épület adott helyet az 1850-es években a Társaság lapja, a legnívósabb magyarországi német nyelvű lap, a *Pester Lloyd* szerkesztőségének is. Az épület dísztermében hangversenyeket és bálakat is rendeztek.¹⁰ A Lloyd-teremben, minden bizonnyal a Társaság szervezésében működő Auróra-kör koncertjein étkezési lehetőséget is biztosítottak, az események pedig akár éjfélig is eltartottak.¹¹ A feltehetően kötetlenebb légkörben megrendezett estekről a *Hölgyfutár* a következőket írta:

„Az aurora-estélyek a Lloyd termében még mindig pontossággal megtartatnak. Ezek igen kellemes estélyek; itt nem háborgatja senki az embert a művészet élvezésében, beszélgetésekkel, megjegyzésekkel, vagy utándúdolással, mint ezt a színházban tenni szokták; mert itt a ki a művészetbe nem, hát a jó izü étkezésbe van elmerülve, lévén terített asztalok mellé letelepedve a hallgatóság.”¹²

A *Hölgyfutár* egy hónappal később is hasonlóképpen írta le az esteket: „Ez estélyekben a költészet és próza még mindig karonfogva jelenik meg, t. i. zeng az ének, s fogy a beafsteake.”¹³ Deutsch Antal, a Lloyd Társaság történetéről szóló 1903-ban kiadott kötetében a következőképpen írt erről:

„A helyiségek részére a kereskedelmi épület első emeletét bérelték ki. Akkoriban ez volt Pestnek legszebb helyisége, dísztermében addig a Nemzeti kaszinó volt elhelyezve.

8 WATZATKA Ágnes: *Budapesti séták Liszt Ferencsel* (Budapest, Helikon, 2011), 107–108.

9 *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* 8/32 (1857. február 10.), 5.

10 DEUTSCH Antal: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903* (Budapest, Pesti Lloyd, 1903), 57.

11 *Pester Lloyd* 4/21 (1857. január 27.), 3.

12 *Hölgyfutár* 8/223 (1857. október 1.), 981.

13 *Hölgyfutár* 8/256 (1857. november 9.), 1116.

1. kép. Lloyd-palota a Széchenyi István (Ferenc József) térről, a koronázási dombról nézve. Budapest, 1873–1879. Fortepan 82135.

Később — 1860-ban — mikor a mágánások tanácskozásait időközönként még ebben a teremben tartották, az akkori idők egy szellemes figyelője azt írta: »A Lloyd kiszorította az urak kaszinóját és a főrendi tábla a kereskedőktől kért termet kölcsön.« Sok táncmulatságot és hangversenyt rendeztek ezekben a helyiségekben; a báró Prónay Gábor vezetése alatt álló Nemzeti zenede évente vendége volt a társulatnak. Az így befolyt bevételeket jótékony célra fordították. Tartottak tudományos előadásokat is, melyek nagy látogatottságnak örvendtek.¹⁴

A Lloyd-társaság zenei tevékenységéről, a társaság zeneéletben betöltött szerepéről nem jelent meg eddig tanulmány, maga a tény azonban ismert volt a kutatásban, hogy a társaság épületében zenei vagy zenés események kerültek megrendezésre. Ennek kapcsán tanulságos kiindulópont a Lloyd Társaság évkönyveinek vizsgálata, az

14 DEUTSCH *Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903*, 57.

alapszabályok és a házirend tanulmányozása, amelyben találunk erre vonatkozó utalásokat.

A társaság tagjainak szigorú viselkedési kódexet írtak elő. Tag csak az lehetett, aki rendelkezett pest-budai ingatlannal, tehát az egyes tagoknak vagyoni és státuszbeli feltételeknek kellett megfelelni. A csatlakozáshoz szükséges volt továbbá az első aláírás utáni 3 évre előírt tagdíj megfizetése. Az alapítás évéből, 1853-ból fennmaradt évkönyvben található alapszabály 4.§.-a tisztázza a tagjelöltség feltételeit:

„A pesti Lloyd tagja lehet minden illendő magaviseletű s feddhetlen jellemű férfi. Azon tagok, kik az alapszabályok jóváhagyásáig aláírtak, többé semmi kérdés alá nem jöhetnek. Egy újabb tag fölvételére megkiváncsoltatik, hogy az négy választmányi tag által az igazgatóságnak ajánltassék, – melly is ezen esetre annak a belépést tüstént megengedheti, s minden ilyen fölvételt a legközelebbi választmányi ülésben jegyzőkönyvbe iktattat.”¹⁵

Szabályozták a társaság által előfizetett lapok és könyvek,¹⁶ valamint a helyiségek használatát is, utóbbit az alapszabály 24. 1.§.-a ismertette:

„A pesti Lloyd helyiségei, annak tagjai, s az ezek által alapszabályszerűleg bevezetett idegenek számára, esti 11. óráig nyitva állanak, s rendszeren ez időtájban bezáratnak. Azonban, ha ez órában még vendégek jelen vannak, akkor kivételképp az illető szobákban a világítás még meghagyatik, de a többiben megszüntetik. Mindazáltal legfőlebb 12. órakor a helyiségek minden körülmények közt – kivéve midőn tánczvigalmak tartatnak – bezárandók.”¹⁷

A tagok mellett más vendégek is beléphettek a klubhelyiségekbe. Az exkluzív Dunaparti környezet minden bizonnyal emelte az itt megrendezett események, táncvigalmak, bálók, koncertek fényét. Deutsch Antal, a Pesti Lloyd Társaság történetét összefoglaló munkájában egyértelműen kiemelte a társaság kezdetektől intenzív kultúraszervező tevékenységét, amelyről a következőképpen írt:

15 WEISZKIRCHER Károly / Karl WEISSKIRCHER: *A pesti Lloyd évkönyve 1853-ra / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1853* (Pest, Pesti Lloyd, 1853), 4.

16 Erre az alapszabály 25.§.-a tér ki: „A könyvek, hirlapok, térképek a egyéb a társaságot illető tárgyak használata, annak helyiségein kívül senkinek meg nem engedtetik.” Vö. ua.

17 Uo., 14.

„Nagy vonzó erőt gyakoroltak a társulat hangversenyei, melyek a legkiválóbb művelőzetet nyújtották. A társulat akkor is értett hozzá, hogy az első művészeket megnyerje; példaként főlemlítjük, hogy Dreyscho[c]k Károly [!]¹⁸, a híres zongoraművész a Lloyd termében is hallatta művészetét és ide jegyezzük egyik hangverseny műsorát az 1855. évből, melyben következő művészek szerepelnek mint közreműködők: Erkel Ferencz, a magyar nemzeti színház első karmestere, Bulyovszky Lila [!], továbbá Benza, Kőszeghi, Füredi, Ellinger és Stoll énekesek, Doppler Ferencz és Károly akkori híres fuvalaművészek.”¹⁹

A Deutsch által is felsorolt művészek, az újabb forráskutatások eredményeivel kiegészítve egyértelműen az 1850-es évek magyarországi művészeti életének legjelesebb szereplői, elsőrangú zenészek voltak. Különösen Erkel Ferenc neve lehet feltűnő, aki eddigi adataink alapján a Nemzeti Színház és a Filharmóniai Társaság koncertjein kívül az 1850-es években szólistaként vagy kamarazenészként ritkán lépett fel nyilvánosan. A Lloyd-épület számos további koncertnek is otthont adott, köztük a 1857-es magyarországi császárlátogatáson I. Ferenc József császár és Erzsébet császárné előtt is fellépő bécsi születésű zongoraművésznő, Rosa Kastner (1835–1880) egy hangversenyének.²⁰ Wagner zeneműkereskedő a mainzi károsultak javára 1857. december 19-én szervezett jótékonyági koncertet a Lloyd-palota dísztermében, ahol az akkor még csak 16 éves pesti születésű zongoraművész, Eduard Stocker (1841–1913),²¹ Robert Volkmann tanítványa is fellépett.²²

Az előadók, legtöbb esetben a hazai és külföldi zeneélet legjelesebb szereplőinek meghívása egyúttal felveti a koncertek szervezői körének kérdését, amely kapcsán ismét az évkönyvek nyújtanak útmutatást. Az 1853-as évre vonatkozóan igencsak tanulságos a névsor, számos, a zenetörténet-írásból is ismerős név szerepel a tagok listáján. A tiszteletbeli tagok között volt gróf Almásy Mór mellett Liszt

18 Alexander Dreyschock (1818–1869) európai hírnő cseh zongoravirtuóz.

19 DEUTSCH *Pesti Lloyd*, 70–71.

20 Kastner koncertjét egyértelműen nem az Auróra-kör szervezte, legalábbis erre utal, hogy a hangverseny kezdete déli 12 óra volt. Kastner azonban bizonyosan fellépett egy Auróra valamegyik estjén is. Vö. *Hölgyfutár* 8/115 (1857. május 20.), 520.

21 Barbara BOISITS: „Stocker, Eduard (1841–1913), Pianist, Musiklehrer und Komponist”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 13., Lfg. 61 (2009), 273–274. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1/S/Stocker_Eduard_1841_1913.xml (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

22 A műsoron Beethoven B-dúr triója és Onslow – a 19. században Európa-szerte népszerű – Szextettje szerepelt. Az előadást a lapokban vegyes kritikával fogadták. Míg a *Pester Lloyd* hiányolta Stockernek a darabok előadásához elégtelen érettségét, a *Budapesti Hírlap* leginkább a jótékony célra meghirdetett koncert összegyűlt bevételét kifogásolta. Vö. *Pester Lloyd* 4/286 (1857. december 15.), 3., valamint *Pester Lloyd* 4/291 (1857. december 20.), 3., és *Budapesti Hírlap* 6/291 (1857. december 20.), 2.

Ferenc közeli barátja, báró Augusz Antal, báró Eötvös József író–jogász–országgyűlési képviselő, gróf Fáy András műpártoló és zenei akadémiákat is rendező zeneszerző–író–politikus, a pesti Nemzeti Színház egykori, valamint akkori igazgatója, Simoncsics János és gróf Festetics Leó, a Nemzeti Színház cenzoraként is tevékenykedő Palugyay Imre, a Zenede igazgatója és elnöke, Mátray Gábor és báró Prónay Gábor, valamint a pest-budai rendőrigazgató, Josef Prottmann. A rendes tagok névsorában felfedezhetjük a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* napilap szerkesztőjét, Gustav Birnbaumot, Emich Gusztáv és Heckenast Gusztáv nyomdászokat, Hupf Ágoston zeneszerzőt, Tüköry Sándort, a rendszeresen reuniókat²³ és zenés összejöveteleket tartó Tüköry-sörcsarnok tulajdonosát, illetve a pesti és budai német színházak akkori igazgatóját, Theodor Wittét. Rendes tagok voltak a háztulajdonos Ullmann- és Zitterbarth-család tagjai is, akiknek bérházaiban szintén szerveztek reuniókat.²⁴ E névsor alapján nem meglepő, hogy a Lloyd Társaságban rendezett zeneestélyeken a pest-budai zeneélet elitje megfordult, ahogyan az sem, hogy a társaság lapja, a *Pester Lloyd* jellemzően elsőként értesült a pest-budai zeneélet híreiről.²⁵ E kör szervezésében valósultak meg tehát az ún. Aurora-estélyek.

Az Aurora-estélyek

Bár külön alapszabályuk nem maradt fenn, sőt, feltehetően nem is volt, télen a Lloyd-teremben, nyaranta pedig a budai Császárfürdőben kerültek megrendezésre az „Auróra-estélyek”.²⁶ Az estélyeket szervező körre a sajtóban „Auróra-társaságként”, „Auróra-körként”, „Aurora-Kränzchen”-ként is hivatkoznak, de az Aurora-kör eseményei minden bizonnyal egyet jelenthettek a „Lloyd-terembeli zeneestélyekkel”, vagy a „Lloyd-Kränzchen”-nel is. Az estélyeket úgy tűnik, hogy heti rendszerességgel, szombatonként tartották, a hölgyek kérésére korábbra hozott, este 8 órai kezdettel.²⁷ Eszerint tehát a kórus tagjainak sorában, valamint az eseményeken résztvevők között hölgyek is lehettek.

23 BÉKÉSSY Lili Veronika: „A mindennapok zenéje – reuniók. Koncerthirdetések az 1857-es pest-budai sajtóban”, in KIM Katalin (szerk.), BÉKÉSSY Lili Veronika (szerk. munkatársa): *Zenatudományi Dolgozatok 2019–2020* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2021), 155–172.

24 WEISZKIRCHER *Pesti lloyd évkönyve 1853-ra*, 31–66.

25 BÉKÉSSY Lili Veronika: *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A főváros zenei sajtója 1857-ben*. PhD disszertáció, témavezető: Kim Katalin (Budapest, Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem, 2023), 217.

26 A *Localblatt* szerint a Lloyd-estélyeket korábban a Tigris-szálló dísztermében tartották meg. Vö. *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* 8/21 (1857. január 27.), 1.

27 *Pester Lloyd* 4/113 (1857. május 17.), 3.; *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* 8/255 (1857. november 7.), 1.; *Pester Lloyd* 4/255 (1857. november 7.), 3.

Arról, hogy az Auróra-kör valóban működött kórustársaságként is, a *Pester Lloyd* egy híréből következtethetünk. A császárlátogatás alkalmából a Zenede által rendezett szerenád²⁸ az ő kórusuk is a 200 fős kart erősítette:

„A helyi konzervatórium által a Fenséges jelenlétének tiszteletére rendezendő szerenádrol szóló tegnapi bejegyzéshez hozzá kell tennünk, hogy a konzervatórium tanulóit a »Lloydkränzchen« és a Nemzeti Színház kórusa, valamint a helyi iskolák 19 tanára fogja támogatni, hogy egy lenyűgöző, 200 hangból álló kórust alkossanak.”²⁹

Az Auróra-kör múltja feltehetően egészen friss lehetett, tagjai pedig már bizonyítottak a pest-budai közönségnek, ahogyan arról a *Hölgyfutár* 1857. január végén hírt adott.

„Egy énekesegyletről az Aurora társulatról akarunk szólni, mely közelebb alakult meg fővárosunkban, s mely énekelőadásait a Lloydteremben fogja bizonyos napokon megtartani. E társulat több tagja már egyszer a múzeum egyik hangversenyében szép sikerrel lépett föl, s így reményünk lehet, hogy annak minél több nyilvános élvezetet fogunk köszönhetni.”³⁰

Egyébiránt a társaság tagjainak részletes listája, a társaság alakulási dátuma és működésének feltételei, továbbá az általuk szervezett estek további részletei több esetben bizonytalanok. Műsorlap nem maradt fenn, és a sajtóban is korlátozottan számolnak be ezekről az estekről, ennek ellenére egyéb forrás híján 1857-ben számos fellépőt és programot regisztrálhatunk a magyar és német nyelvű sajtó alapján a mikrohisztóriai megközelítés segítségével.

28 BÉKÉSSY Lili Veronika: „Az 1857-es magyarországi császárlátogatás zenei reprezentációja”, in KIM Katalin (szerk.), BÉKÉSSY Lili Veronika – GUSZTIN Rudolf – HORVÁTH Pál (szerk. munkatársai): *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2019), 199–230.

29 „Unsere gestrige Notiz über die zu Ehren der Allerhöchsten Anwesenheit vom hiesigen Konservatorium zu veranstaltende Serenade haben wir dahin zu ergänzen, daß die Zöglinge des Konservatoriums im Vortrage der genannten Musikpielen durch den Chor des »Lloydkränzchen« und des Nationaltheaters, so wie durch 19 Unterlehrer hiesiger Schulen unterstützt, zu einem imposanten Sängerkhore von 200 Stimmen anwachsen werden.” Vö. *Pester Lloyd* 4/81 (1857. április 9.), 3.

30 *Hölgyfutár* 8/21 (1857. január 27.), 85.

Dátum	Szintér	Program	Előadók
1857.01.27.	Lloyd-terem	[?]	Babette Gundy (ének)
		Deklamationsstücke [?]	Ernest-Schwartz k. a.
		[?]	A pesti Német Színház zenekarának zenészei
		[?]	Auróra-társaság kórusa („Chöre der liebenswürdigen Tafelrunde”)
1857.02.14.	Lloyd-terem	Fuchs [?]: <i>Tausendschön</i> – dal	Ernstné Kaiser Jozefa (ének)
		Magyar dal [?]	
		Henri Vieuxtemps: <i>Fantaisie-Caprice</i>	Bidó Amália (hegedű)
		Delphin Alard: Rondo [?]	
		Deklamation [?]	Stéger k. a.
		Anton Kneifel: „Gebet vor der Schlacht”, 12 fűvös hangszerre	[?]
		[?]	Bignio Lajos (ének)
1857.03.07.	Lloyd-terem	[?]	Babette Gundy (ének); Leopold von Meyer (zongora); Bogya Róza (ének); Karl Nossek (hegedű); Auróra-társaság kórusa („Mitglied der Sängertafelrunde”)
		Franz Rafael: Tenor-solo [?]	A. Frei (ének)
1857.03.28.	Lloyd-terem	„Beethoven-est” Prológus	Theodor Witte
		Ludwig van Beethoven: <i>Leonóra</i> -nyitány nyolc kézre	[két hölgy és két úr?]
		Ludwig van Beethoven: <i>Fidelio</i> – Nagy ária	Babette Gundy (ének)
		Ludwig van Beethoven: <i>Fidelio</i> – Rabok kórusa	Auróra-társaság kórusa
		Ludwig van Beethoven: <i>Adelaide</i> , op. 46	Ellinger József (ének)
1857.04.19.	Lloyd-terem	Gaetano Donizetti: <i>Don Pasquale</i> – Duett	Kőszegi Károly és Benza Károly (ének)
		Gioacchino Rossini: <i>Tolvaj szarka</i> – Buffo ária	Benza Károly (ének)
		Czuczor Gergely: <i>A falusi kis leány</i> – Szavaltat	Munkácsi Flóra (ének)

Dátum	Szintér	Program	Előadók
1857.05.16.	Lloyd-terem	Dalok [?]	Johann Baptist Pischek (ének)
		Gioacchino Rossini: <i>Sevillai borbély</i> – Rosina entrée-ja	Babette Gundy (ének)
		Magyar dal [?]	
		Ludwig van Beethoven: <i>Adelaide</i> , op. 46	Miksics k. a. (ének)
		Dal [?]	
		Saphir költeményei	Wallner asszony
		[ének]	Horti úr; Georg Gundy (ének)
		[szavaltat?]	Beermann úr
		[zongora]	Jósika báró; Willibald Deutsch; Breisach úr
		[tánc]	
1857.10.01. előtt	Lloyd-terem	[zongoraművek]	Leopold Dörfel (zongora)
		[ének]	Fehérvári Mari (ének)
1857.12.02. előtt	Lloyd-terem	dal [?]	Hofbauer k.a. (alt)
		[Franz Schubert?]: <i>Erlkönig</i> – zongorakíséretes szavaltat	Haase (szavaltat); Gotthard Wöhler (zongora)
		[?]: <i>Éjjeli ábránd</i>	Leopold von Meyer (zongora)
		Arany János: <i>Ágnes asszony</i>	Bulyovszkyné Szilágyi Lilla (szavaltat)
		két német és egy magyar dal	Ellinger József (ének)
		operarészlet	Goldschmidt József (ének)
		[?]	Eduard Rappoldi (hegedű)
1857.12.07. előtt	Lloyd-terem	[?]: Trió zongorára, csellóra és klarinétára	Johann Nepomuk Dunkl; két műkedvelő (cselló, klarinét)
		Friedrich Wilhelm Kücken: Dal [?] [?]: Dal	Kőszegi Károly (ének)
		Operarészlet [?] Huber Károly: Magyar dal [?]	Huber Ida (ének)
		két tréfás költemény	Ascher úr (szavaltat)
		A szólók között a Thern Károly által vezényelt Auróra-kör zenélt.	

1. táblázat. Az Auróra-kör koncertjeinek rekonstruált programja az 1857-es magyar és német nyelvű sajtó alapján

A különleges Beethoven-esten túl a koncertek repertoárjára a vegyes programszerkesztés volt jellemző, de látható, hogy nagyobb arányban vokális műsorszámok voltak jelen a repertoáron, emellett kamaraformációk fordulnak még elő. Feltehető, hogy a program az Auróra-kör kötetlennek tűnő jellege folytán nagyrészt esetlegesen állhatott össze, aszerint, hogy éppen ki volt jelen, és ki kívánt fellépni. A kör egyik aktív szervezője feltehetően Thern Károly zeneszerző, a Nemzeti Zenede egyik tanára lehetett, aki korábban, az 1840-es években a pesti Nemzeti Színház karnagya volt. Az Auróra-körben betöltött szervezői szerepére és karvezetői tevékenységére következtethetünk legalábbis abból az információból, hogy a társaság december 7-i fellépésén ő vezényelte az Auróra-kör zenészeit.

Amennyiben végignézzük a koncertek előadóinak névsorán, láthatjuk, hogy az Auróra-kör estélyein és összejövetelein többször megfordultak a Pest-Budára látogató külföldi vendégművészek, énekesek és hangszeres előadók egyaránt. Ilyen volt például Leopold Dörfel londoni zongoraművész (1857. október 1-e előtt), a cseh Karl Nossek hegedűművész (1857. március 7.), Leopold von Meyer zongoraművész (1857. december 2-a előtt), vagy Johann Baptist Pischek (1857. május 16.) bariton fellépése. Mindemellett a pesti Nemzeti és a pesti és budai Német Színházak énekes és hangszeres művészei is rendszeres fellépői voltak az esteknek. Jellemző, hogy a hangszeres előadók egy alapvetően vokális előadói kör programjába illeszkedtek. A részletek feltárása érdekében a következőkben két koncert, az 1857. március 28-i Beethoven-est, valamint az április 19-én megrendezett Auróra-estély műsorára és sajtórecepciójára térünk ki.

Beethoven-est, 1857. március 28.

Az Auróra-kör 1857. március 28-i hangversennyel Ludwig van Beethoven halálának emlékezett, annak 30. évfordulóján. A játszott repertoárról a *Hölgyfutár* mellett a *Pester Lloyd* számolt be részletesen: Beethoven fekete lepellel leborított mellszobra mellett a pesti Német Színház igazgatója, Theodor Witte mondott beszédet. Ezt követően csak Beethoven-kompozíciókat adtak elő: a *Leonóra*-nyitányt nyolckezes változatban (két férfi és két nő), elhangoztak részletek a *Fidelió*ból az Auróra-kör kara, valamint Babette Gundy, a Német Színház művésze előadásában, az *Adelaide* dalt pedig Ellinger József, a pesti Nemzeti Színház művésze énekelte.³¹

31 *Pester Lloyd* 4/69 (1857.03.25.), 3.; *Hölgyfutár* 8/69 (1857.03.26.), 308.

A *Hölgyfutár* újságírója „Euterpé legnagyobb földi gyermekének” tartotta a három évtizeddel azelőtt meghalt Beethovent, a *Pester Lloyd* újságírója pedig génusz-ként hivatkozott a zeneszerzőre.³² Minden bizonnyal az est ünnepélyes jellege folytán maradt fenn több cikk is az eseményről. Az est ünnepélyes jellegére való tekintettel a művészek ingyen vállalták a fellépést.³³ A *Budapesti Hírlap* tudósítójának megjegyzése egyúttal a társaság koncertezési gyakorlatára is rávilágít: „Reméljük, hogy ez alkalommal az ünnep kegyeletdús jelleménél fogva a szokásos vacsora a műelőadások befejezése után következendik.”³⁴ Mindebből a korabeli koncertezési gyakorlatra is következtethetünk, azaz az étkezés és a zenehallgatás ezeken az eseményeken mindenképpen egyszerre, egy időben zajlott, akár Beethoven-művek előadása esetében is, amelyre már a korabeli sajtóban is mesterművekként hivatkoztak.

Auróra-est, 1857. április 19.

Az április 19-én megrendezett Lloyd-estélyről összesen két orgánus számolt be, a *Hölgyfutár* és a *Pester Lloyd*. A rendelkezésre álló anyag alapján a műsornak csak a töredékét sikerült beazonosítani. A Nemzeti Színház művészeit kiemelő *Hölgyfutár* a legérdekesebb műsorszámokként két operarészletet nevezett meg: eszerint Donizetti *Don Pasquale* operájának duettje, valamint a Rossini *Tolvaj szarkájának* buffo áriája hangzott el, előbbi Kőszegi Károly és Benza Károly, utóbbi Benza Károly előadásában.³⁵ A *Hölgyfutár* továbbá Munkácsi Flóra szavalatát is dicsérte, amelyet már több alkalommal hallhatott tőle a közönség: Czuczor Gergely *A falusi kis leány Pesten* című versét „művészi naivsággal, és nagy tetszés mellett” adta elő.³⁶

A *Pester Lloyd* beszámolója szerint az április 19-i estély a megszokottakhoz képest kevésbé volt látogatott, de legalább a terem szabadabb mozgást és nagyobb kényelmet biztosított az előadás élvezetéhez. Az újságíró is kiemelte, miszerint „ezúttal főként a Nemzeti Színház tagjai voltak azok, akiknek a közönség az est kellemes szórakozását köszönhetette.” A *Lloyd* ugyanazokat a műsorszámokat emelte ki cikkében, mint az egy nappal később megjelent *Hölgyfutár* újságírója, külön kitérve Munkácsi Flóra szavalatára, amelyet a következőképpen jellemzett: „A fiatal művésznő, aki úgy tudta megragadni a nép meghitt hangnemét, mint senki más, ismét pikáns árnyalatokkal és a naiv kecsesség meglepő vonásaival ruházta fel deklamációját.”³⁷

32 *Pester Lloyd* 4/69 (1857. március 25.), 3.; *Hölgyfutár* 8/69 (1857. március 26.), 308.

33 *Budapesti Hírlap* 6/68 (1857. március 24.), 2.

34 *Budapesti Hírlap* 6/70 (1857. március 27.) 2.

35 Az énekesek és az énekelt részletek beazonosítása további alapkutatásokat igényel.

36 *Hölgyfutár* 8/91 (1857. április 22.), 407.

37 *Pester Lloyd* 4/90 (1857. április 21.), 3.

* * *

A zenei mindennapok történetének mikrohistóriai szempontú vizsgálata eddig sosem ismert részletekkel gazdagította a 19. század közepének magyarországi zenekultúrájáról alkotott elképzelésünket. Nem feltétlenül a magyar és német nyelvű sajtó alapján feldolgozott apróadatok rengetegének helyessége, sokkal inkább a tendenciák felrajzolása lehet a reális célunk. Ezáltal láthatunk rá ugyanis azokra a zenetörténeti csomópontokra, amelyeket vizsgálunk érdemes. A tanulmány ennek egy példáját, a Lloyd-palotában megrendezett Aurora-kör zeneestéyleit vizsgálta, egyetlen év, 1857 eseményeinek vonatkozásában.

Az alapvetően kereskedelmi célból létrejövő Lloyd Társaság egyértelműen összeköthető a pest-budai nyilvános zeneélettel mint annak tevékeny és fontos szervezője. A társaság tagjai az intézményesülő zeneélet kulcspozícióit is elfoglalták: színházi, oktatási intézmények, lapkiadók és nyomdák vezetői, bérház és egyéb vállalkozástulajdonosok, illetve politikusok voltak. Az általuk életre hívott Lloyd-zeneestéylek előadói legtöbbször elsőosztályú zenészek, külföldi vendégelőadók, valamint a hazai zenei intézmények legjelesebb tagjainak számítottak. Bár az estek szervezésének mikéntjéről, a fellépések további részleteiről egyelőre nem tudunk többet, a repertoár és a fellépők listája töredékesen rekonstruálható a magyar és német nyelvű sajtóbeszámolóknak köszönhetően. E beszámolóknak köszönhetően a koncertezés gyakorlatára is ráláthatunk: az étkezés és a zenélés kultúrájának egyidejűségére, részben kötetlenségére.

A korabeli magyar és német nyelvű sajtó, valamint a további primer források összehasonlító elemzése alapján a repertoár, a színterek és az előadók vizsgálatán túl érdemes lesz a jövőben új szempontok alapján vizsgálnunk a 19. század közepének nyilvános pest-budai koncertéletét, részben a Lloyd Kereskedőtársaság példájára alapozva. Ennek mentén a nem-zenei egyesületek és társaságok zenetörténeti jelentőségét is fontos lesz hangsúlyoznunk, amely részben a 19. századi polgárosodó zenei mecenatúra jellemző példája is lehet.

ABSZTRAKT

BÉKÉSSY LILI VERONIKA (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

„Zeng az ének, s fogy a beafsteake.” Az Auróra-kör Lloyd-palotában rendezett zeneestélyeiről

Az elmúlt években Pest-Buda zeneéletének mikrohistóriai módszerrel történő vizsgálata számos új zenei jelenségre irányította rá a figyelmet. Ennek köszönhetően az Auróra-kör működését az új magyar és német nyelvű sajtó szisztematikus feldolgozása alapján vázolhatjuk csak fel. Az Auróra-kör feltehetően 1856-ban alakulhatott, tagjai pedig már bizonyítottak a pest-budai közönségnek, ahogyan arról a *Hölgyfutár* 1857. január végén hírt adott. Egy későbbi számában a *Hölgyfutár* a következőképpen írta le az esteket: „Ez estélyekben a költészet és próza még mindig karonfogva jelenik meg, t. i. zeng az ének, s fogy a beafsteake.”

Bár külön egyesületi alapszabályuk nem maradt fenn, sőt, feltehetően nem is volt, télen a Lloyd-palota termében, nyaranta pedig a Császárfürdőben kerültek megrendezésre az ún. „Auróra-estélyek”. Az estélyeket úgy tűnik, heti rendszerességgel, szombatonként tartották, melynek hozzátétőleges műsorát egyéb primer forrás hiányában a korabeli sajtó alapján rekonstruálhatjuk. A *Budapesti Hírlap* által „társas vacsorákként” jellemzett estek műsorán Beethoven, Vieuxtemps, Rossini, Donizetti, vagy többek közt Huber Károly művei is elhangoztak, valamint külföldről érkező, Pesten fellépő vendégelőadók is felléptek.

Az előadásban mikrohistóriai nézőpontból mutatom be az Auróra-kör 1857-es tevékenységét a korabeli magyar és német nyelvű sajtó szisztematikus feldolgozására alapozva, a Lloyd-palota rendezvényeit lokális kontextusba helyezve

Tárgyszavak: Budapest, Pest-Buda, nyilvánosság, koncert, koncertélet, egyesület, Lloyd, intézmény, repertoár, sajtó, 19. század.

BÉKÉSSY LILI VERONIKA jelenleg a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának tudományos segédmunkatársa. Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A főváros zenei sajtója 1857-ben című, Kim Katalin által vezetett és 2023-ban elkészült doktori disszertációjában a magyar és német nyelvű sajtót zenetörténeti szempontból dolgozta fel, és mikrotörténeti szempontból vizsgálta a mindennapok és az ünnepek zeneéletének összefüggéseit. Részt vesz az Osztály kiadványsorozatainak, tudományos publikációinak és adatbázisainak előkészítésében. Kutatási eredményeit hazai és nemzetközi konferenciákon, valamint hazai és nemzetközi publikációkban mutatja be.

ABSTRACT

LILI VERONIKA BÉKÉSSY (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

“The song is resounding and the beefsteak sells well.” On the Musical Events Organized by the Auróra Circle at the Lloyd Palace

In recent years, the micro-historical study of the musical life of Pest-Buda has brought to light a number of new musical phenomena. Due to this development, we can present the activities of the Auróra Circle based on a systematic analysis of the contemporary Hungarian and German press, in spite of the absence of the primary sources. The Auróra Circle was established probably in 1856, and the Pest-Buda public soon remarked the activity of its members, as reported in the weekly paper *Hölgyfutár* at the end of January 1857. In a later issue, the paper described the evenings as follows: “In these soirées, poetry and prose still appear arm-in-arm, i.e. the song is resounding and the beefsteak sells well.” Although no statutes of the association have survived – and presumably, none existed – the so-called “Auróra Soirées” were held in the hall of the Lloyd Palace in winter and in the Kaiserbad in summer. We can only partially reconstruct the approximate program of the events that were held probably on a weekly basis, on Saturdays. The evenings, described by the *Budapesti Hírlap* as “social dinners,” featured works by Beethoven, Vieuxtemps, Rossini, Donizetti, and Károly Huber, as well as guest performers from abroad. This paper presents the activities of the Auróra Circle in the year 1857 from a micro-historical perspective, based on a systematic analysis of the Hungarian and German press of the time, and placing the events in the local context of the Lloyd Palace.

Keywords: *Budapest, Pest-Buda, publicity, concert, concert life, association, Lloyd, institution, repertoire, press, 19th century.*

LILI VERONIKA BÉKÉSSY currently works as a research assistant at the Department of Hungarian Music History of the HUN-REN RCH Institute for Musicology. Her PhD thesis *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A főváros zenei sajtója 1857-ben* [Musical everyday life and musical representation in Pest-Buda. The music press of the Hungarian capital in the year 1857], supervised by Katalin Kim and completed in 2023, processes the Hungarian and German-language press from a music historical point of view and examines the connections between the music of both the everyday life and festive occasions from a micro-historical perspective. She is involved in the preparation of the Department’s publication series, scientific publications, and databases. She presents her research results at national and international conferences and in national and international publications.

SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN

Az 1880-as évek Budapestjének hangja Madárlátta kenyérdarabocskja egy londoni Liszt-matinéről¹

Egy képzeletbeli történeti hangversenyre invitálom most Önöket, a 19. századi Magyar Királyi Zeneakadémia egyik Liszt-matinéjára, egy olyan baráti összejövetelre, mely a valóságban ugyan nem játszódott le, de ugyanezen szerzők más műveivel és személyes részvételével minden bizonnyal lejátszódhatott volna. Mondjuk 1882 őszén vagy 1883 tavaszán, egy olyan alkalommal, amikor Liszt Ferenc meghívására barátai és ifjabb tanártársai elhozták legszebb dalaikat. A színhely a Sugár úti Zeneakadémia palotája, s a közönség soraiban – ahogy más Liszt-hangversenyeken is szokta – jelenlétével megtiszteli az eseményt Mr. Gozling konzul,² az 1880-as évek Budapestre akkreditált angol diplomatája.

A képzeletbeli hangverseny, amelynek műsorát itt most felidézzük, a házigazda Liszt Ferenc remekléseivel kezdődik – a Heine versére írt *Loreley*-jel, azt követően a „Marlingi harangok”-kal (*Ihr Glocken von Marling*) és „A három cigány”-nyal (*Die drei Zigeuner*) – majd a fiatalabb tanártárs, Volkmann Róbert három dala következik. Őt követően Mihalovich Ödön, Liszt magyarországi famulusa, a Zeneakadémia igazgatótanácsának tagja, „Téli éj” (*Winternacht*) című dalával mutatkozik be, majd Koessler János, a Zeneakadémiára csak nem rég szerződött zeneszerző, orgona- és

-
- 1 2001. május 14-én a Londoni Magyar Házban tartott Liszt-matiné eredeti magyar bevezető szövege, amely magyar és angol nyelven megjelent Eckhardt Mária szerkesztésében a Magyar Liszt Ferenc Társaság információs kiadványában. Lásd Szőnyiné Szerző Katalin: „Az 1880-as évek Budapestjének hangja. Bevezetés egy Liszt-matinéhez”, *Liszt Magyar Szemmel. The Hungarian View of Liszt* 31 (2018. április), 10–13. A londoni hangverseny előadóművészei Szabóki Tünde (mezzoszoprán), Fekete Attila (tenor) és Virág Emese (zongora) voltak.
 - 2 Mr. Gozling 1882-ben csatlakozott Liszt legszűkebb baráti köréhez. Vö. LEGÁNY Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1986), 174. A Balaton történetével kapcsolatos korabeli forrásokban főkonzulként említik és nevét Andley Goslingnak írják. Vö. KOVÁCS Emőke: „135 éve alakult meg a Balatoni Vitorlázó Egylet”, *LikeBalaton* (2019. 02. 04.) <https://likebalaton.hu/telepules/balaton/hireink/135-eve-alakult-meg-a-balatoni-vitorlazo-egylet> (utolsó letöltés: 2023. december 4.).

karénektanár három dalával zárul az első rész. Szünet következik. A hangverseny második részében ismét a házigazda Liszt Ferenc dalterméséből halljuk az 1847-ben komponált három Petrarca-szonettet, a reménytelen szerelem vívódó sorozatát. – A záróciklus hét dala egy másik beteljesületlen szerelem romantikus érzésvilágát tárja elénk. Mihalovich Ödön (1842–1929) az 1880-as évek elején ismerte meg Bayreuthban a még mindig vonzó, 50-es éveie elején járó költőasszonyt, Mathilde Wesendonckot, Wagner *Trisztán és Izoldájának* műzsáját. Mathilde és a 14 évvel fiatalabb magyar zeneszerző között művészbarátság, vonzalom szövődött, melybe a férfi részéről, mint Mathildénak írt levelei is bizonyítják, a baráti rokonszenven kívül rajongó szerelem is vegyült. Mathilde közbenjárására 1882-ben Drezdában műsorra tűzik Mihalovich első operáját, a dánok nemzeti költőjének, Adam Oehlenschlägernek a szüzséjére írt *Hagbarth és Signe* című zenedrámáját. Mintegy köszönetképpen, Mihalovich megzenésítette Mathilde hét költeményét, a *Sieben Gedichtét*. (A magyar zeneszerző Wesendonck dalai 1891-ben jelennek majd meg nyomtatásban.)

A hangversenyünkre érkező képzeletbeli egykori vendégeknek legkevésbé Liszt Ferencet, az európai koncerttermek ünnepezt virtuózát, a század egyik legnagyobb zeneszerzőjét, a magyar zenei élet nagymesterét kell bemutatni. Liszt 1869 óta – Weimarral és Rómával megosztva – az év egyharmad részét a magyar fővárosban tölti, általában adventtől áprilisig. 1875 novemberétől, mint a Zeneakadémia elnökét, hivatalos állami tisztség is a hazájához köti. Nagy szerepe van abban, hogy az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után a világvárossá felnövő Budapest a művelt zenei világ egyik központjává válhatott. Szalonja a hazai politikai és szellemi élet kiválóságainak találkozóhelye, s ahol barátai meghívására megfordul (évenkénti rendszerességgel például az Angolkisasszonyok Pesti Leánynevelő intézetében) vagy rendszeresen megjelenik (mint újabb adataink szerint mintegy 220 alkalommal a Pesti Vigadóban) ott zongoraművészként, dirigensként, baráti jelenlétének kisugárzásával az eseményt minden alkalommal ünneppé avatja.

Volkmann Róbert (1815–1883) szintén jól ismert, jellegzetes alakja a budapesti zenei életnek. A Zeneakadémia nagytekintélyű zeneszerzés tanára – szászországi németként – 1841 óta él a magyar fővárosban, 1842–1844 között ő a császárváros vezető zenei lapjának, a *Wiener Allgemeine Musikzeitung*nak az egyik pesti tudósítója, a magyar zenei reformtörekvések buzgó közvetítője. Jó barátja Erkel Ferencnek, a magyar nemzeti operaműfaj megteremtőjének, de minden rokonszenve ellenére sem törekszik magyar asszimilációra, beolvadásra. A maga különállását, szuverén művészi küldetését mindig fenntartja magának, a pesti legendák szerint „nem is akar más lenni, csak Volkmann”. Csupán négy évvel fiatalabb, mint Liszt Ferenc, de kettejük közül valahogy mégis Volkmann az „öregebb”, a konzervatív zenei szellem képviselő-

je. Händel témájára írt zongoravariációi, *III. Richard* nyitánya megbecsülést szereztek számára, ahol megszólaltak, három vonósszerenádja Angliától Oroszországig kedvelt korabeli műsorszám. Korabeli divatos német költők verseire komponált dalai várhatóan új arcát mutatják meg: egy befelé forduló csendes, érzékeny művész portréját.

Mihalovich a magyar zeneszerzők közéggenerációjának képviselője, aki 1865 óta van jelen az európai és magyar zenei életben. Liszt Ferenc, mint embert is, kollégát is igen nagyra becsüli: ennek jeleként a négykezes zongoraművekben őt választja pesti partnerének, meghallgatja terveit, művei kiadásáért, ha tud, közbenjár. Az újromantikus iskola legtehetségesebb magyarországi képviselőjét látja benne. De Mihalovichot számon tartják külföldön is: a képzeletbeli hangversenyünkre ellátogató angol főkonzul, Mr. Gozling például felfigyelhetett a Byron nyomán felvázolt *Prometheus* szimfonikus költeményre, vagy a Shakespeare *Athéni Timon*jához vagy *Rómeó és Júliá*jához írt nyitányokra. És már kiszivárgott, hogy Mihalovich műhelyében – Wagner operareformja nyomán – az Artúr-mondakör egyik epizódjára, Alfred Tennyson Király-idyllek című művének egyik fejezetére formálódik a következő Mihalovich-opera terve, az *Eliána*. Ezek mind a Liszt–Wagner kör műhelyéből kinőtt, Lipcsét, Münchent is megjárt zeneszerző angliai tájékozódásának a pregnáns jelei. Tennyson műve láthatóan igen népszerű Európában – Magyarországon Szász Károly fordításában 1859-ben jelent meg először –, mert Koessler képzeletbeli hangversenyünk műsorán szereplő egyik dalának is Eliána, az ő névadásában „Elaine” a főszereplője.

Koessler János (1853–1926) dalainak felidézésével a „fiatalok” nemzedéke, a harmincasok képviselője kap műsorunkon hangot, aki komoly német zenei iskolázottság után a kölni Városi Színház karnagyi posztját hagyta ott, hogy Liszt meghívására 1882-től a magyar zenei felsőoktatás professzora legyen. 1886 nyaráig, Liszt haláláig, még négy tanéven át életre szóló mintát kap Liszt emberi és művész-tanári közelségétől. 1883-ban Koesslert bízzák meg a Volkmann halálával megüresedett zeneszerzéstani munkakör betöltésével, s azon túl három évtizeden át Koessler lesz a budapesti Zeneakadémia fő erőssége, az új magyar zeneszerző-nemzedék felnevelője. Johannes Brahms barátjaként és híveként a konzervatív német romantika esztétikai világképének, zenei nyelvének közvetítője. Ebből ered majd összes konfliktusa, „idegensége”. A növendék személyiségének tiszteletben tartásával mégis magyar zeneszerzőket nevel, egy Bartókot és Kodályt, Dohnányit és Weiner Leót, vagy a magyar operett nagymestereit, Kálmán Imrét és Jacobi Viktort.

Ennyi „jövőbepillantás” után térjünk vissza Liszt egykori képzelt matinéjához. Szembetűnhet, hogy a dalok témaválasztásában nem a nemzeti–hazafias gondolat-

kör dominál, hanem az „örök témák”, a szerelem, halál, férfi–nő viszony, vagy az európai mondavilág valamelyik jellegzetes motívumkincse. Sajátosan „magyar” hangjával csak egy Liszt-dal válik ki a repertoárból. Ez a Nikolaus Lenau versére komponált *Die drei Zigeuner* [A három cigány]. A dal 1860-ban keletkezett, mintegy illusztrációként Liszt 1859-ben megjelent híres „cigánykönyve” margójára (*Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*)³. A Liszt-dal hősei a pusztán vándorló nomád cigányzenészek, akik Liszt hite szerint a zene őseréjét szimbolizáló romlatlan természet képviselői. A Lenau-vers nem mondja ki, csak Liszt-dala árulja el, hogy a három cigány valójában a magyar puszták vándora. A dal közepén megszólaló heroikus téma magyar verbunkos zene, mely a cigányzenészek interpretálásában válik egyedülállóan varázslatos énekelt rapszodiává, Liszt *Magyar rapszodiáinak* társává, a független, öntörvényű szabad élet zenei szimbólumává.

Az egykori „Liszt-matiné” szereplői, a Liszt környezetében munkálkodó zeneszerzők életműve napjainkig Csipkerózsika álmát aludta. Egy-egy évforduló alkalmát leszámítva, Volkmann, Mihalovich vagy Koessler művei teljesen kiestek az európai és magyar hangversenyélet fő áramából. Méltatlan elfelejtettségük történelmi helyzetükből adódik. Közvetítők voltak, akik az európai hagyományok értő átadásával művészi iskolák, műhelyek és generációk között vertek hidat. Egy későbbi esztétikai nézőpontból épp kultúráközvetítő szerepük vált hibájukká. Nem kapcsolódtak úgymond a magyar nemzeti romantika fő ágához, a verbunkosra, népies műdalra épülő zenei kezdeményezésekhez, de nem találtak rá – pontosabban nem ők találtak rá – a 20. század hangváltásának forrására, a magyar parasztzenére, mely Bartók és Kodály nemzedékének fő felfedezése lesz majd. Mostanában kezdjük látni, hogy Liszt körében Mihalovichék életműve mégis szerves részévé vált a magyar és az európai zenetörténet fő vonalának. Felfedezésük – mindannyian hisszük – valódi értékek felfedezéséhez vezet majd. E gondolatok jegyében kérem, hallgassák meg Párkainé Eckhardt Mária köszöntéseként az egykori londoni matiné egyik műsorszámát, Mihalovich „Téli éj” (*Winternacht*) c. dalát Fekete Attila és Virág Emese előadásában.⁴

3 Franz LISZT: *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (Paris, Librairie Nouvelle – A. Bourdilliat, 1859). Magyar fordításban lásd LISZT Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* (Pest, Heckenast Gusztáv, 1861).

4 Ödön MIHALOVICH: *Hét dal / Sieben Lieder No. 6*. Nikolaus Lenau szövegére (1873), in Ödön MIHALOVICH: *Songs*. Előadók: Emese VIRÁG, Andrea MELÁTH, Attila FEKETE (BUDAPEST, Hungaroton Classic Digital Stereo HCD 32043, 2001).

ABSZTRAKT

SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN

Az 1880-as évek Budapestjének hangja**Madárlátta kenyérdarabocskja egy londoni Liszt-matinéről**

A Londoni Magyar Házban 2001 májusában megtartott londoni Liszt-matiné magyarul még soha el nem hangzott zenetörténeti bevezetésével köszöntjük Párkainé Eckhardt Máriát, a hazai Liszt-kutatás nagyművét. A hangverseny műsorát Virág Emese zongoraművész és Mihalovich-kutató állította össze az 1880-as évek legszebb hazai dalterméséből. A német későromantika magyar hajtásaként megszólaló remekművek, Liszt mellett Mihalovich, Koessler, Volkmann dalai az örök témák, az európai mondavilág, a szerelem, élet, halál motívumkincséből villantottak fel szánerdarabokat. Mindegyik a maga módján felfedezés volt a londoni hallgatóságnak. A bevezetésből a magyar zenei élet angol személyes kötődéseiről, az Angolkisasszonyok Pesti Leánynevelő Intézetének, az angol főkonzul Liszt iránti barátságának szerepéről is hallhattunk részleteket. Ezeken a titkos diplomáciai és kulturális szálakon érkezhettek hazánkba Shakespeare, Byron, Tennyson, az Arthur-mondakör ihlető gondolatvilága, vagy Händel zenéjének termékenyítő hatása a 19. századvég magyar zenei romantikájába.

Tárgyszavak: az 1880-as évek magyar dalköltészete, Liszt, Mihalovich, Volkmann, Koessler dalai, angol diplomáciai és kulturális hatások a magyar zenei életben

SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN (Sopron, 1949): Szabolcsi Bence-díjas zenetörténész, a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, 1989–2008 között a magyar nemzeti könyvtár Zeneműtárának tudományos főmunkatársa, 15 éven át vezetője. Fő témái: 18–20. századi magyar zenetörténet, Johannes Brahms hungarizmusai.

ABSTRACT

KATALIN SZERZŐ (Music Collection of the National Széchényi Library)

The Sound of Budapest in the 1880s. Fragmentary Recollection of a Liszt Matinée in London

The author wishes to salute Mária Eckhardt, the grand dame of Hungarian Liszt research, with her introduction to a Liszt Matinée held at the Hungarian House in London in May 2001 (this text has never been read in Hungarian before). Back then, pianist and Mihalovich-researcher Emese Virág compiled the program of the matinée concert from the finest Hungarian lieder of the 1880s. The masterpieces by Mihalovich, Koessler, Volkmann, and Liszt were the Hungarian offshoot of German late Romanticism; the selected character pieces revealed motives from the eternal themes of European mythology, of love, life, and death. Each in its own way was a revelation to the London audience. The introduction contains details concerning the English connections of Hungarian music life, the role of the Girls' Boarding School of Mary Ward's nuns in Pest, and the English Consul General's friendship for Liszt. It was through these secret diplomatic and cultural connections that the inspirational ideas of Shakespeare, Byron, Tennyson, and the legend of King Arthur arrived to Hungary, or the fertilizing influence of Handel's music reached the Hungarian musical Romanticism of the late nineteenth century.

***Keywords:** Hungarian lieder of the 1880s, lieder by Liszt, Mihalovich, Volkmann, Koessler, British diplomatic and cultural influences on Hungarian music.*

KATALIN SZERZŐ is a music historian, winner of the Szabolcsi Bence Prize, and an ordinary member of the Hungarian Academy of Arts. 1989–2008, she was chief researcher at the Music Collection of the National Széchényi Library, where she was also head of the department for 15 years. Her main research subjects are Hungarian music history of the eighteenth-twentieth centuries, the Hungarian stylistic elements of Johannes Brahms.

GUSZTIN RUDOLF

Herr Álmos, Herr Schupfer és egyéb polémiák a fővárosi dalegyletek körül

A hazai dalármozgalommal foglalkozó irodalom egyöntetűen állítja, miszerint Magyarországon az első énekegyletek az ország nyugati németajkú városaiban alakultak meg.¹ Ennek két kézenfekvő oka lehetett: egyrészt a német ajkú polgárság könnyebben adoptálta a német városok *Liedertafel*-kultúráját (mint ismerős kulturális elem), másrészt a nyugat-magyarországi városok fejlettebb 18. századi zenei hagyományokkal és megfelelő, az osztrák-dél-német térséghez hasonló zenei infrastruktúrával bírtak, így hamarabb tudták importálni az idegen kulturális elemeket. Ezek a tényezők az indulásnál alapvetően meghatározták az első hazai dalegyletek identitását (beleértve ezek elnevezését, tagságát, nyelvét), valamint a dalármozgalom repertoárját.

Az identitás kérdése: név és nemzeti irányultság

A dalármozgalom történetének nehezen átírható narratívája szerint – mely máig tartja magát – a mozgalom szerveződése a nemzeti kulturális nemzetépítés folyamatába illeszkedik.² Korábbi tanulmányomban ezt a következőképpen foglaltam össze:

- 1 „Művelődéstörténeti tény, hogy a dalosegyesületek őshazája a németajku föld. Mint idős Ábrányi Kornél írja egyik zenetörténeti munkájában: specifikus német találmány ez még a 18-ik század végéről. Olyan egyszerű az: rámutatnom a térképre, s szemmel láthatólag bizonyitanom, hogy ennek a szellemnek a levezető csatornája Magyarországra csakis a túl a dunai kulturpontok: Pozsony, Sopron, Pécs voltak. Ezekbe a városokba ömlött akkortájt a német iparos-elem, a »kulturában utazók« légijója.” HAKSCH Lajos: *A negyvenéves pécsi dalárda története (1862–1902)* (Pécs: Taizs József, 1902), 1.
- 2 Lásd Lajosi Krisztina „Collapsing Stages and Standing Ovations. Hungarian Choral Societies and Sociability in the Nineteenth Century” című 2015-ös tanulmányát, mely szintén ezt a narratívát erősíti meg. Lásd például: „Choral societies organized societal life, shaped and cultivated national consciousness, and increased the demand for original Hungarian choral compositions.” 211. A tanulmány tele van szöve ezzel a narratívával. LAJOSI, Krisztina: „Collapsing Stages and Standing Ovations. Hungarian Choral Societies and Sociability in the Nineteenth Century”,

„Fontos egyrészt megjegyezni, hogy több dalártörténeti összefoglaló (akár Ábrányi nagy írásai, akár Haksch kötete) a 19. század végén és 20. század elején született, amely a nemzeti kérdés tekintetében egy felfokozott, robbanásveszélyes korszak volt. Így akár az is elképzelhető, hogy a dalárdák fogantatásánál jelen lévő nemzeti felhangot eltúlozzák, a kor igényét visszamenőlegesen rávetítik. Mivel a 20. sz. elején – ismerve a politikai, azon belül a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos légkört – feltehetően az volt a szerencsés, ha a dalárda magyarosságát hangsúlyozzák, ezért ezt nagyították fel az eredettörténet megírásakor. Pedig – és itt következik az árnyalás – számos dalárda alakult meg pragmatikus okokból, így pl. egyházi kórusok alakultak át világi kórusokká (talán ezzel több társadalmi réteg és embercsoport válhatott taggá, a repertoár is szélesedhetett és a célközönség is tágulhatott, lásd pl. a soproni Dalfüzért), vagy éppen iskolai bálra összeállt férfikórus döntött a további, szervezett éneklés mellett (Brassó), de ide lehetne citálni a Thill Nándor vezette pest-budai dalárda vagy a Wimmer-vezette 1846-os Pécsi Dalárdát is, amelynek erős egyházi kötődése volt. Nem egyértelmű tehát a magyaroskodás mint vezérlőcsillag.”³

Érdemes röviden idéznünk a dalárdáról szóló *Brockhaus–Riemann zenei lexikon* magyar nyelvű kiadásának szócikkét: „A politikai elnyomatás idején – Németországban éppúgy, mint nálunk –, a dalárda egyik jelentős gyűjtőpontja volt a hazafias egyesülésnek és nemzeti demonstrációnak.”⁴ Hasonló keretbe helyezi a mozgalmat már *A Pallas Nagy Lexikona* is, amely következőképpen fogalmaz: „A D.-i [ti. dalegyesületi] intézmény intenzívebb meghonosulása hazánkban az 50-es évekre esik, hol az elnyomott nemzet értelmisége ugyszólván rá volt utalva, mint a nemzeti érzület ápolásának egyedüli aziliumára.”⁵

Egyre valószínűbb, hogy ez a megközelítés leegyszerűsíti a valóságot, ám kétségtelen, hogy a nemzetiségi kérdés valóban jelen volt, még ha az ország különböző részein különböző mértékben, és különböző időszakokban – a nemzeti aspirációkat

in Krisztina LAJOSI – Andreas STYNEN (eds.): *Choral Societies and Nationalism in Europe* (Brill, 2015), 206–224.

3 GUSZTIN Rudolf: *A Pécsi Dalárda repertoárja 1862–1865 között* (BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, Magyar Zenetörténet Online, 2022), 6. Vö. A dalármozgalmak repertoárja az első évtizedben a soproni Dalfüzér, a Pécsi Dalárda és a fővárosi dalegyletek tükrében c. tanulmányom kezdőmondatával. Megjegyzendő, némi önkritikával, hogy korábbi tanulmányaimban még én is hangsúlyoztam ezt a narratívát, mely később finomodott írásaimban. Megjegyzendő továbbá, hogy míg a hazai dalármozgalmak kezdeteinek nacionalista jellege árnyalt, a daláregyesületé egyértelmű. A két kifejezés nem keverendő össze.

4 „dalárda”, *Brockhaus Riemann zenei lexikon* I. (A–F). Szerk. Carl DAHLHAUS – Hans Heinrich EGGBRECHT (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 439.

5 „dalegyesület”, *A Pallas Nagy Lexikona* IV (Budapest: Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1893), 861.

a Hungarus tudat, vagy a későbbi nyelvi-kulturális értelmezés keretei között adoptálva célként. Különösen élénk vitákat generált a kérdés a németes kultúrájú fővárosban, amely ráadásul országos figyelem középpontjában állt. A *Bolond Miska* „Garaboncás Diák” álnéven publikáló szerzője Horn Gyula könyvének recenziója apropóján a következő csípős megjegyzésben foglalta össze a problémát:

„Horn Gyula szerint Magyarország bír mindenekelőtt néhány várossal, sok faluval és háromszázhatvanötezer pusztával, amiből igen világos, hogy ezt a pusztát országot be kell népesíteni hohenzollern- sigmaringeni és reisschleissgreitzi lakosokkal. [...] Magyarországnak hasznos közintézetek is vannak, például a »Sänger-Horst« Budán, a »Lieder-Kranz« Pesten, a lövölde Kassán, s Tüköry sörcsarnoka.”⁶

Cinikus megjegyzése a német közintézményekre megállja helyét, hiszen Pest és Buda (és Óbuda) tele volt német ajkú polgárokkal, német egyletekkel, sőt a 19. század első felében még a német színház és sajtó dominált; a város a század közepe táján kezdett magyarrá átalakulni. A *Bolond Miskában* 1864-ben a következőket olvashatjuk helyzetleírásként:

„A »Komló« tulajdonosa tehát maga is jobban szeretné, ha vendéglőjében magyarul énekelnének s e végből 600 forintot ígér havonként egy kis daltársulatnak, mely nem a Herr Álmossal csinál vicceket, hanem a Herr Schupferekre. Nem tudni egyébiránt: sikerül-e a daltársulat megalakítása, mert a művészetben is van garasos arisztokracia, mely eljátszik bárminő pajtában, de egy díszes vendéglő tribünjéig leereszkedni nem akar.”⁷

Ekkoriban a fővárosi dalegyletek nem a magyarságukról voltak nevezeteseek, mint arra az 1864. évi pécsi országos dalártalálkozó is rámutat. Az augusztusi pécsi országos dalártalálkozót követően ott, a helyszínen a dalárdák megbeszélést tartottak, melyen felmerült egy következő évi dalártalálkozó megszervezése, s melyre házigazda felajánlást vártak. Mivel senki sem volt feljogosítva, hogy meghívást intézzon, némi hallgatás után a győri képviselő az ország fővárosát, Pestet javasolta a következő országos dalártalálkozó helyszínéül, ami heves vitát generált. Ábrányi beszámolója szerint

6 „Horn Gyula könyve”, *Bolond Miska* 1864.08.21. (5/34), 134.

7 *Bolond Miska* 1864.03.13. (5/11), 43. Rovat címe: „Bolond Miskaságok”

„azonnal elszabadult láncáról az ördög! Az ellenvetések, a város részéről tanusított feltűnő részvétlenség feletti recriminációk s a kebelében jelenleg fenálló s nem igen magyar szellemben működő dalegyletek iránt való bizalmatlansági szavazatok egész sora következett. Különösen a »pesti unio« érzékeny megtámadások céltáblája lőn, melyet egy pesti reáltanodai tanár s egyszersmind unióbeli tagnak minden ékesszólása, s kelletlen buzgalma sem volt képes annak a pécsi országos dalárünnep iránt csakugyan tanusított példátlan közönyösségét s így zászlóhordási képtelenségét is tisztára mosni.⁸

Végül azonban a budaiak – Ábrányi szavaival élve – feltehetően számot vetettek magukkal, hazafiúi érzelmeikkel, és ennek alapján vállalták a meghívást (1. kép). Ábrányi azt javasolja, hogy a dalárda a Sängerhort nevet változtassa magyarrá, vegyen zászlójára magyart, mert a pécsi találkozó vívmányaként a csakis egy magyar nevű és szellemű egyület körül sorakozhatnak fel a dalegyletek.

Nem mindenki támogatta ugyanakkor a magyar dalegyletek létrejöttét, amint az alábbi megjegyzés (ha úgy tetszik: kiszólás) is tanúsítja:

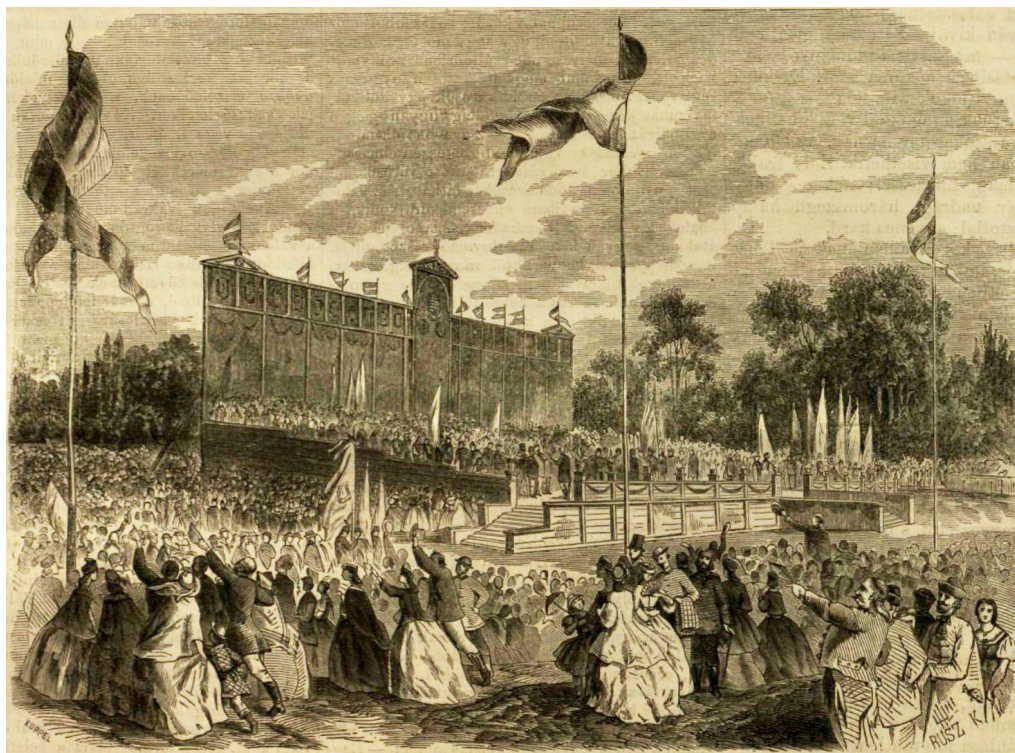
„Az »Ost. Ztg« azt írja, hogy minek ohajtanak a pestiek magyar daltársulatokat, mikor van már ilyen német. Hát a bécsiek minek ohajtják a valzert, mikor már van a világon quadrille.”⁹

A fővárosi dalárdák történetében e ponton a kétféle nemzetfelfogás ütközik. Ábrányi mind szervező tevékenysége, mind a *Zenészeti Lapok* által véleményformáló erővel bírt és nyomás alá helyezte a pest-budai dalárdákat.¹⁰ A Sängerhort / Budai Dalárda névváltozásának érzékeny történetét ebből a távlatból éppen ezért érdemes több irányból értékelnünk. A magyar nyelvű sajtó természetesen üdvözölte a névváltozást. Az *Ország tükre* következőképp számol be erről:

8 ÁBRÁNYI Kornél: „A pécsi országos első dalárünnepély”, *Zenészeti Lapok* 1864. szeptember 8. (4/50), 395.

9 Bolond Miska 1865.07.10. (5/28), 111.

10 Ábrányi nem csak a hazai dalármozgalmra, de általában a magyarországi zenei életre is nagy hatással volt. Lásd BÉKÉSSY Lili Veronika: „...hazánkfia, becses lapotok pártfogását kéri.” id. Ábrányi Kornél kapcsolati hálózata (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022), 1–3. és 6. <https://doi.org/10.23714/mzo.021>. Ezt a mindenütt jelenvalóságot és hatalmat figurázza ki a *Borsszem Jankó* is, lásd Tóth Emese: „General Bumbum.” A Borsszem Jankó Ábrányi-portréje (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022) <https://doi.org/10.23714/mzo.024>.

1. kép. „A dalárünnepély a városligetben aug. 20.” Keleti Gusztáv rajza.

Megjelent: *Vasárnapi Ujság* 1865. Szeptember 3. (12/36), 448.

Forrás: OSZK DKA <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=047472>

„(Az ó-budai dalárda) eddigi „Sängerhort” nevét leteszi, s szép hangzású magyar nevet választ magának. Azonkívül magyar műsorozatot s zászlót készített magyar jeligével, mely zászló fölszentelését a jövő évre tervezik, azon alkalomra, midőn Budán a második országos dalünnepélyt fogják megtartani.”¹¹

A *Zenészeti Lapok* (talán épp Ábrányi tetszését kifejezve) is „Ennek valóban már itt is volt az ideje!” felkiáltással kommentálta a névváltozást,¹² és megjegyezte: egy

11 *Ország Tükre* 1864.10.01. (28), 334. Vö. *Zenészeti Lapok* 1864. szeptember 22. (4/52), 414. „Mint értesülünk, a nevezett dalárda legközelebbi teendői közzé sorozandja a »Sängerhort« elnevezés letételét s helyette egy magyar cím felvételét, továbbá: ezután műsorozatát megmagyarosítani, azt mentől több magyar kardallal ellátni s díszes, magyar jeligével ellátott egyleti zászlót készíteni, melynek ünnepélyes felszentelését a jövő évben Budán tartandó országos dalünnepély alkalmára tartandja fel. Üdvözljük a derék előretörő együletet nemes buzgalmában. Ohajtjuk, hogy állásához méltólag egyik zászlósa legyen a magyar művészetnek!” 414k.

12 „A budai »Sängerhort« legközelebb tartott közgyűlésében elhatározta eddigi címét megváltoztatni s »budai dalárda[«], nevet felvenni. Ennek valóban már itt is volt az ideje” 1865. január 5. (5/14), 112.

„Sängerhort”-nak –melyet nyugodtan értelmezhetünk úgy, hogy: egy németes dalegyletnek – nincsen jövője a nemzeties dalegyletek mellett.¹³ Az *Ország Tükre* 1865 nyarán szintén, „egészséges és jótékony hatású válság”-ként aposztrofálja az esetet. A döntés ugyanis megbontotta a dalárda közösségét: a nemzeties irány miatt 12 sängerhortista kilépett (ebből később 5 visszalépett). Az *Ország tükre* az alábbi módon számol be róla:

„A budai dalárdában – mint halljuk – egy kis egészséges és jótékony hatású válság állott be. – olvashatjuk az Ország tükrében – E válságot az egylet túlnyomó többségének nemzetiesebb irány végett támasztott s jogosult követelése, s ez irányban hozott határozatai okozták. Az egylet már régóta nem az, a mi kezdetben volt. Főleg az nem tesszik az előbbi »Sängerhort« vitézlöinek, hogy az egylet elhatározó, mikép magyar é, [sic!] német dalokat minden műsorába egyenlő számmal vesz föl; az augustusi zene-dei ünnepélyben magyar magán-kardallal [sic!] lép elő, (más föltétel alatt az egylet alig is fogadta volna el az ünnepélybeni részvételre), s dalárjelvényébe a magyar nemzeti színeket veszi föl, zászlóján pedig egy betű más felirat sem lesz, csak magyar. Szóval az igényeknek tesz eleget, melyeket egy, az ország fővárosában szervezett túlnyomó többségben magyarokból álló egylettől követelni kell, és lehet.

E minden tekintetben jogosult, sőt nézetünk szerint a német zeneirodalom iránt még kiváló tiszteletet és előszeretetet, s az egylet német ajku tagjai iránt pedig nagy méltányosságot tanúsító eljárást a »Sängerhorti[s]ták« többé el nem türhetőnek vélik; a német nemzetiség elnyomatásáról beszélnek; sajnálják hogy az egylet a »Beamter-Verein« és »Deut[-]cher-Verein« jelleget levetette ; s az »Eintracht« kétes becsű pártfogásától mindig jobban fölszabadítja magát. [...] csekély számukat nagy hűhóval és zajjal pótolva, mintegy 10-12-ten (többnyre német hivatalnokok) az egylethől kilépnek, s a régi »Sagerhortot« [sic!] újra alakítani szándékozunk. Sok szerencsét és jó időt hozzá! A megmaradtak e kilépések által egyöntetűségben, egyetértésben, nemzeties szellemben kétségkívül nyerni fognak...¹⁴

A budai dalárdáéhoz hasonló változások mentek végbe a pest-budai dalárdában is: amikor 1864 őszén Thill Nándor visszalép, Zimay Lászlót választják új karigazgatónak. (A változást a *Zenészeti Lapok* azonnal dicséri: hogy „[e]zen szép tehetségű, sok buzgalom, s emellett egészen magyar érzelmű s irányu zenészerzőnél [...] jobb választást nem tehetett volna a dalárda.”¹⁵ Később a lap az egylet egyre növekvő

13 *Zenészeti Lapok* 1865.07.27. (5/43), 343. „Zenészeti ujdonságok” rovat.

14 *Ország Tükre* 1865. július 20. 29. sz., 328.

15 *Zenészeti Lapok* 1864.11.24. (5/8), 64. „Zenészeti ujdonságok” rovat.

népszerűségét részben a nemzeties iránnyal magyarázta.¹⁶⁾ És a magyar nemzeti irány erősödése megy végbe – a *Zenészeti Lapok* örömmel regisztrálja – a főváros harmadik dalárdájánál, a Pesti Uniónál is.

Repertoár

A sajtó – és itt elsősorban az egyetlen zenei szaklapra gondolok – sokat foglalkozott a honi repertoár kérdésével általában is, és a dalárdákra nézve is. Számtalan bírálatot, kritikus és éles megjegyzést lehet olvasni a műsorösszeállításról, a magyar és idegen szerzemények arányáról, valamint néhány kiszólást a fordítások minőségéről. Legélesebben és legszellemesebben talán a *Bolond Miska* című satirikus lap így ír a magyarság-németség kérdéséről 1865-ben.

„Egy helybeli német újság meg azon ütközik meg, hogy a dalárdák mind csupa magyar dalokat énekeltek; már így nem lesz belőlük semmi, azt mondja. Talán bizony nálunk is a »Wo ist des Deutschen Vaterlan«-dot kellene énekelni; vagy pedig azt a szép hymnusz: Achtundtzwanzig, neunundzwanzig, dreiszig.— Mikor szűnnek meg már önök utálatos germanizációjukkal alkalmatlankodni?”¹⁷⁾

Bár a repertoár átalakulása nem egyik napról a másikra ment, a nevezett évben már valóban érezhető a fővárosi dalegyletek igyekezete, amelyet egyrészt egy 1864. évi pécsi országos találkozó, ill. annak sajtóban megjelenő reflexiója váltott ki, másrészt az 1865. évi dalárünnepélyre való felkészülés okozott (a kettő összefügg).

Jellemző e tekintetben Ábrányi tudósítása az 1864. augusztusi pécsi országos dalárünnepélyről, mely során útban a dalártalálkozóra, a hajóúton a „Sängerhort” (a későbbi Budai dalárda) németül énekelt.¹⁸⁾ Ez önmagában talán még nem is annyira problematikus, ám az ünnepséget közvetlenül követő megbeszélésen – ahogy már idéztem korábban – a fővárosi egyleteket élesen kritizálták, hogy nem elég magyarosak, így nem jogosultak házigazdái lenni egy jövőbeni országos ünnepségnek. Ebben a megvilágításban igencsak felértékelődik annak jelentősége, milyen nyelven is zengedeztek azon a bizonyos hajón.

A Budai Dalárda az 1864/65 fordulóján történt névváltozást követően igencsak igyekezett megvalósítani a sürgetett irányváltást. A Fácánban tartott 1864. október 8-i

16 „Ernyedetlen buzgalma s kiváló magyar szelleménél fogva, a növekedő pártfogást s csatlakozást méltán meg is érdelmi.” 1865. április 6. (5/27), 216.

17 *Bolond Miska* 1865.08.27. (6/35), 139.

18 ÁBRÁNYI Kornél: „A pécsi országos első dalárünnepély”, *Zenészeti Lapok* 1864. szeptember 8. (4/50), 395.

dalestélyén „új jelét adá életrevalóságának s korszerű előhaladásának” miszerint műsorán bőven voltak magyar férfinégyesek és magánrészek. „Azon hivatásnál fogva, mely a budai dalárdának már a jövő évben kijutott [ti. az országos ünnepség rendezése], mást nem is várhatunk s csak üdvözölhetjük a nemzeti irány egyedül célravezető s méltányolandó ösvényén”¹⁹ – írja Ábrányi lapja. A dalárda 16-ik dalestélyéről (1865. június 1.) való beszámolóban pedig felhívja a cikkíró [ismeretlen, de lehet akár Ábrányi is] a figyelmet arra is, hogy a magyar szellem határozottabb feltüntetetésére: aki más nemzetiségi célok szolgálatba is áll, az egyiknek sem fog megfelelni.²⁰

Mindezen fejlődés ellenére – már amennyiben ezt tekintjük fejlődésnek, most már mi magunk is a narratíva részeivé váltunk – a Budai Dalárda 1865. szeptember 30-i dalestélye kapcsán mégis kénytelen volt megjegyezni a *Zenészeti Lapok*:

„A budaiak programja különben a lehető legváltozatosabb volt. Minden izlés és érzületről volt gondoskodva. Hogy a német irodalom majdnem két annyi számmal volt képviselve mint a magyar, s hogy az előadási nyelv is még mindig a »Gleichberechtigung« [egyenjogság] elve szerint szerepel: ez még mindig önként folyik a budai dalárda helyi és személyviszonyaiból. Ezen majd csak az idő fog segíteni, mit békével be kell várni s minek erőltetése – ha meggyőzősdből nem jó – ugy sem vezetne célhoz.”²¹

Konklúzió

E példasor is jól illusztrálja a dalármozgalom kezdeteinek légkörét, ám tekintve, hogy a történeteket elsősorban a korabeli magyar sajtó alapján tekintettük át a kép egyértelműen egyoldalú.

A magyar nyelvű sajtó militánsan érvelt a magyarosodás mellett. Megfigyelésével, éles bírálataival nem csak diskurzust tartott fenn az identitást illetően, hanem egyértelműen kijelölte az általa kívánatosnak tartott utat a fővárosi dalegyletek – de lényegében az országos mozgalom – számára is, mindenekelőtt Ábrányi Kornél és az általa működtetett orgánus, a *Zenészeti Lapok* által. Ábrányi tudatában volt, hogy a lapnak ebből a szempontból meghatározó szerepe van. Célja pedig (ahogy ezt a Magyarország zenetörténete a 19. században c. összefoglalásában és sok más helyen is megfogalmazta) nem volt más, mint a vezető értelmiség és a zenésztársadalom vezetőinek meggyőzése, megnyerése az ügynek. Mai perspektívából azonban érdemes több irányból figyelniük a folyamatokat. Ebben nemcsak a német sajtó elemzésének

19 *Zenészeti Lapok* 1864.10.13. (5/2) 16. „Zenészeti újdonságok” rovat.

20 „A budai dalárda 16-ik dalestélye”, *Zenészeti Lapok* 1865.06.01. (5/35), 277–279.

21 „Dalárda-estélyek”, *Zenészeti Lapok* 1865. október 5. (6/1), 6.

bevonása igazíthat el, hanem a történelmi folyamatok többértésének tudatosítása. A dalármozgalom kezdeteinél a polgári egyesületek sajátos önszerveződésre irányuló kulturális céljai és a Hungarus tudatba gyökerező nemzetfelfogás fonódik egybe, adott esetben ütközik a kulturális-nemzeti ambíciókat követő programmal, amelyet Ábrányi Kornél a dalármozgalom központi orgánumává átalakított *Zenészet*i Lapokon keresztül némiképp türelmetlenül igyekezett átvinni.

ABSZTRAKT

GUSZTIN RUDOLF (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Herr Álmós, Herr Schupfer és egyéb polémiák a fővárosi dalegyletek körül

Facebook és egyéb internetes fórumok híján a 19. században gyakran a sajtó szolgált mintegy nyilvános üzenőfalként a különböző viták terepeként, a korabeli folyóiratok és napilapok így bőséggel közvetítik számunkra, hogy milyen polémiák folytak politikai, gazdasági, művészeti, kulturális kérdések körül. Levéltári dokumentumok hiányában a fővárosi dalegyletek kapcsán egyébként is elsődleges forrássá lép elő a korabeli sajtó, a viták feltérképezéséhez pedig a lehető legjobb kiindulópont. Legyenek ezek akár a *Zenészeti Lapok* hasábjain megjelenő indítványok, levélváltások, az *Ország Tükre* finom megjegyzései vagy a *Bolond Miska* csípős satirikus cikkei, mind valamilyen narratívába illeszkednek és visszavezethetők elvi kérdésfelvetésekhez. A komoly és gunyoros írárok egyik központi vitatémája a dalárdák identitása, névválasztása és repertoárjának nemzeti elköteleződése volt. Előadásomban e gazdag sajtóanyagból válogatva néhány jellegzetes példát mutatok fel annak illusztrálására, hogy mi foglalkoztatta a tudósítokat, szakmabelieket és a közönséget a fővárosi dalegyletek vonatkozásában.

Tárgyszavak: dalármozgalom, nemzeti identitás, magyaros repertoár, fővárosi dalegyletek, 19. századi magyar sajtó.

GUSZTIN RUDOLF 2016-ban végzett a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem zenetudományi szakán. Kutatási területe 19–20. századi magyar zenetörténet. 2016 májusától dolgozik a BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály munkatársaként. Kutatási területe a 19. századi magyarországi dalármozgalom, készülő disszertációjának címe: *Zene és politika a neoabszolutizmus korában. A dalármozgalom indulása (1850–1867).*

ABSTRACT

RUDOLF GUSZTIN (Liszt Ferenc Memorial Museum and Research Centre)

angol cím

ghf

Keywords: choral movement, national identity, Hungarian repertoire, Budapest choral societies, nineteenth-century Hungarian press.

RUDOLF GUSZTIN graduated in 2016 from the Musicology Department of the Liszt Academy of Music (Budapest). His research areas include 19th- and -20th-century Hungarian music history and music theory. Since May 2016, he has been employed first as scientific administrator, later as research assistant at the Department for Hungarian Music History (Institute of Musicology, RCH, HAS). He participates at the preparations and editing activities of the Department's series of critical editions and scientific publications (*Ferenc Erkel's Operas, Műhelytanulmányok a 18. Század Zenetörténetéhez* [Studies for 18th-Century Music History]) as well as at the Department's activity of data processing, cataloguing of basic research for the 18th and 19th centuries. His research area has been enlarged with his planned PhD dissertation on the 19th-century choral-movement in Hungary.

VIZINGER ZSOLT

Harmónia & Hungária

Az első magyar zeneszerző-társaságok története

Magyar Zeneművelők Társasága

„Magyar zene! [...] Hát van ilyen?!” – tette fel a kérdést a nyelvész, levéltáros és újságíró Frecskay János 1880 májusában A Magyar Írók s Művészek Társasága ülésén.¹ A feltehetően Frecskay kezdeményezésére összehívott ülés témája egy magyar zenét művelő társaság alapítása volt.² Az újságíró dagályos nyitóbeszédében elmondta, hogy időszerű lenne végre a „magyar népdalnak páratlan gazdagságát” ápolni, művelni és fejleszteni. Frecskay szerint koszorús zeneköltőnk, Erkel Ferenc „majdnem egymagában” teremtette meg a magyar műzenét; beszédében felszólította az arra hivatottakat (akiktől hiába várt éveken keresztül kezdeményezést), hogy végre támogassák és kövessék a mestert. Az újságíró egy tagdíjakból és adományokból működő polgári társaság ötletét vetette fel, amely zenei pályázatokat írhatna ki, kottakiadás-sal is foglalkozhatna, illetve a magyar zene történetét kutathatná. Frecskay után szóhoz jutott még id. Ábrányi Kornél, Káldy Gyula, Nikolits Sándor és mások. Abban mindenki egyetértett, hogy szükség lenne egy ilyen társaságra, de arról, hogy hogyan is működhetne e társaság, mivel foglalkozzon, hol legyenek a hangsúlyok – rögtön parázs vita alakult ki. Ábrányi javaslatára végül a részletek kidolgozását egy

1 Frecskay szónoklatát szó szerint, a megbeszélés menetét pedig részletesen leírja *A Hon*, lásd [N. N.]: „A magyar zene fejlesztése”, *A Hon* 18/126 (1880. május 20., Reggeli kiadás), 2.

2 A dalármozgalomhoz köthető polgári társaságokhoz lásd GUSZTIN Rudolf: „The Institutionalization of the Choral Movement in Nineteenth-century Hungary”, *Musicologica Austriaca* 4 (2021), 102–120. Uő: „A soproni Dalfüzér / Liederkranz: előzmények, intézményesülés, működés (1847–1867) I. rész”, *Soproni Szemle. Kultúrtörténeti folyóirat* 75 (2021), 277–291. Uő: „A soproni Dalfüzér / Liederkranz: előzmények, intézményesülés, működés (1847–1867). 2. rész”, *Soproni Szemle. Kultúrtörténeti folyóirat* 76 (2022), 6–22. Továbbá lásd a jelen kiadványban BÉKÉSSY Lili „»Zeng az ének, s fogy a beafsteake.« Az Auróra-kör Lloyd-palotában rendezett zeneestélyeiről” című tanulmányát.

bizottságra hagyták. A javaslatot az egybegyűltek éljenzéssel fogadták, a kétórásra nyúló ülést berekesztették.

A sajtó részletesen beszámolt a megbeszélésről, majd az azt követő ülésekről is hírt adott.³ A hangvétel kezdetben még többnyire bizakodó, de a tamaskodó hangok sem hiányoztak. A *Pesti Hírlap* véleménye szerint Frecskay beszéde semmitmondó, Ábrányié borúlátó volt, miközben a jelenlévő zeneszerzők (pl. Székely Imre) nem szóltak egy szót se, a zenei intézetek pedig nem képviselték magukat: „szélmalom harc volt a tegnapi vita” – foglalja össze a véleményét Hegedűs.⁴ Wági Aurél – akit nem hívtak meg a társaság üléseire – szintén ebben az időszakban írt a *Magyarország és a Nagyvilág* hasábjain egy magyar zenetársaság ötletéről.⁵ Wági egyetértett Hegedűs általános kritikájával: először a zenei oktatást kellene rendbe tenni, magyar zenei pályázatokat kiírni a fiatal szerzőknek, és a zenei sajtót kellene magasabb szintre emelni, de legfőképpen a zenei intézmények égető betegségét, a „külföldieskedést” kellene orvosolni.⁶

Egy héttel később Frecskay bemutatta az alapszabály-tervezetét: a Kisfaludy Társasághoz és Petőfi Társasághoz hasonló szervezetet képzelt el, kezdetben félszáz taggal.⁷ A nagyszabású tervben szerepelt koncertek szervezése, zenei pályázatok kiírása és egy havonta megjelenő kiadvány a tagok új zeneműveivel. Az alapító tagok között immár a fiatalabb, ill. a középgeneráció is képviselte magát (pl. Erkel Ferenc fiai, Gobbi Henrik és Bertha Sándor), júliusban pedig a Magyar Királyi Belügyminisztérium elfogadta a Magyar Zeneművelők Társaságának alapszabályát.⁸

Azonban, annak ellenére, hogy az eszme megszületése után viszonylag gyorsan zajlottak az események, a társaság első megalakuló ülésére csak az év végén, 1880 novemberében került sor.⁹ A Bartay Ede ideiglenes elnöklete alatt tartott ülésen tovább bővült a tagok listája fiatal zeneszerzőkkel és zenei írókkal (például Szabó Xavér Ferencsel, Beliczay Gyulával, Langer Viktorral és Ponori Tewrewk Emillel). Jóllehet korábban félszáz taggal terveztek, az új „megerősített alapszabályzatban” harmincra csökkent e szám, végül azt sem sikerült betölteni. A novemberi alakuló

3 Főleg az *A Hon*, *Ellenőr*, *Pesti Hírlap*, *Fővárosi Lapok*, de még a kolozsvári *Magyar Polgár* is figyelemmel kísérte az eseményeket.

4 HEGEDŰS: „A magyar zene érdekében”, *Pesti Hírlap* 2/139 (1880. május 21.), 1–3.

5 WÁGI Aurél: „A magyar zenetársaság”, *Magyarország és a Nagyvilág*, 17/23 (1880. június 6.), 377–378.

6 Az, hogy ez mekkora probléma volt azokban az években jól szemlélteti György Aladár tárcája arról, hogy szinte mindenki német vagy cseh a zenei intézményekben. Lásd GYÖRGY Aladár: „Zenészeink és a nemzetiség”, *A Hon*, 20/103 (1882. április 15., Reggeli kiadás), 1.

7 [N. N.]: „A magyar zenét művelő társaság”, *A Hon*, 18/135 (1880. május 30., Reggeli kiadás), 2.

8 [N. N.]: „Hivatalos rész”, *Budapesti Közlöny*, 14/174 (1880. július 31.), 2.

9 [N. N.]: „A magyar zeneművelő társaság”, *A Hon*, 18/301 (1880. november 16., Reggeli kiadás), 2.

ülésének más kitűzött célja nem is volt, csak az új tagok felvétele és az elnökség megszavazása. A *Hon* értesülései szerint a Társaság végleges elnöki pozícióját nem más, mint Erkel Ferenc fogja betölteni; az alelnök pedig a kormány egyik zeneértő tagja lesz (1. táblázat).

1881. január 6-án tartották a második alakuló ülést. Bartay Edét választották meg végleges elnöknek, Bartalus Istvánt második elnöknek, Allaga Gézát titkárnak, Engeszer Mátyást pénztárnoknak. Két új tagot vettek fel (Erkel Eleket és Bakody Lajost).¹⁰ Februárban, a következő összejevetelen, elhatározták, hogy márciusban már nyilvános ülést tartanak.¹¹ Az elnök felkérte a Magyar Zeneművelők Társaságának tagjait, hogy bemutatásra szánt új zeneműveiket küldjék el neki. Ponori Tewrewk Emil pedig felajánlotta 1873-as akadémiai székfoglaló előadásának, *A magyar zene rhythmusa* második, bővített kiadásának eladásából befolyó összeget a Társaságnak.¹² Erre szükség is lehetett, hiszen a Társaság tevékenységeinek finanszírozását a tagdíjakból fedezték volna, ám a sajtóban közölt taglisták alapján, legfeljebb huszonhét tagból állhatott Társaság, a januári tudósításokból pedig kiderül, hogy a korábban felmerült tizenhat alapítótagból csupán öten fizettek be nagyobb induló összeget.¹³

Minden jel arra mutat, hogy a márciusra tervezett első nyilvános ülés már nem zajlott le. A sajtó legalábbis hallgat. Egy évvel később, 1882 februárjában írta id. Ábrányi Kornél a *Zenészeti Közlöny* ötödik számában, hogy a Társaság tervezésének munkálatai csak addig működtek zavartalanul, mígnem felmerültek a személyi kérdések.¹⁴ Még a „legerősebb erkölcsi nyomás mellett” sem tudtak elegendő tagot összehívni az eredményes működéshez, sőt, azt is megtudhatjuk, hogy „több tekintélyes tag” kilépett. Feltételezhető, hogy valamikor az 1880 novemberi ülés után törhettek felszínre nézeteltérések, mert 1881. január 6-án választották meg a végleges pozíciókat, és akkor már csupán öt alapítótagról esett szó. A *Pesti Hírlap* ebben az időszakban közölt egy meglehetősen szarkasztikus cikket az akkoriban felkapott polgári egyesületekről „Divatos mozgalmak” címmel.¹⁵ Az írás negatív példaként

10 [N. N.]: „A magyar zeneművelő társaságnak”, *A Hon* 19/6 (1881. január 7., Esti kiadás), 2.

11 [N. N.]: „A magyar zeneművelő társaság”, *A Hon* 19/40 (1881. február 10., Reggeli kiadás), 3.

12 PONORI THEWREWK Emil: *A magyar zene rhythmusa* (Budapest, Franklin Társulat, 1881). Ponoriról lásd GROSZ Sára Aksza „»Lisztnek egy barátja« – Ponori Thewrewk Emil” című tanulmányát e kötetben.

13 Bartalus és Bartay 200 forintot, id. Ábrányi, Engeszer és Bogisich 100–100 forintot fizetett be. Az eredeti tervek szerint a rendes tagok éves tagdíja 10 forint volt. Lásd [N. N.]: „A magyar zeneművelő társaságnak”, *A Hon* 19/6 (1881. január 7., Esti kiadás), 2.

14 id. ÁBRÁNYI Kornél: „Magyar zenét művelő szövetkezet”, *Zenészeti Közlöny* 1/5 (1882. február 20.), 33–34.

15 [N. N.]: „Divatos mozgalmak”, *Pesti Hírlap* 3/17 (1881. január 18.), 1–2.

Az 1880. május 20-i első megbeszélésen részt vevő személyek listája	Az 1880. május 30-án közzétett alapító tagok listája	Az 1880. november 16-án közzétett tagok listája	Az 1881. január 6-i ülésről szóló híradásban szereplő személyek
id. Ábrányi Kornél	id. Ábrányi Kornél <i>Allaga Géza</i>	id. Ábrányi Kornél Allaga Géza	id. Ábrányi Kornél (alapító tag) Allaga Géza (titkár)
Bartay Ede	<i>Bartalus István</i>	Bartalus István	<i>Bakody Lajos</i> (rendes tag)
Belovits Imre	Bartay Ede	Bartay Ede	Bartalus István (másodelnök, alapító t.) Bartay Ede (elnök, alapító tag)
	<i>Bertha Sándor</i>	<i>Beliczay Gyula</i> Bertha Sándor	
	<i>Engeszer Mátyás</i>	<i>Bogisich Mihály</i> Engeszer Mátyás	Bogisich Mihály (alapító tag) Engeszer Mátyás (penztárnok, alapító t.) <i>Erkel Elek</i> (rendes tag)
	<i>Erkel Gyula</i> <i>Erkel Sándor</i>	Erkel Gyula Erkel Sándor	
Erney József	<i>Gobbi Henrik</i>	Gobbi Henrik	
Frecskay János			
Harrach József	Harrach József	Harrach József	
Huber Károly	Huber Károly	Huber Károly	
Káldy Gyula	Káldy Gyula	Káldy Gyula <i>Kovarcz Emil</i> <i>Langer Viktor</i>	
Lederer Sándor	<i>Megyeri Károly</i>	Megyeri Károly	
Mihalik Izidor	Nikolits Sándor	Nikolits Sándor	
Nikolits Sándor			
Odry Lehel		<i>Ponori Tewrewk Emil</i>	
Pállik Béla		<i>Szabó X. Ferencz</i> Székely Imre <i>Thern Károly</i>	
Simonffy Kálmán	Székely Imre	Zimay László <i>Zsasskovszky Endre</i> <i>Zsasskovszky József</i>	
Székely Imre			
Visi Imre			
Zimay László	Zimay László		

1. táblázat. A Magyar Zeneművelők Társaságának sajtóban közzétett tagjainak listái 1880 májusa és 1881 januárja között (dőlten szedve a korábbi állapothoz képest új személyek).

hozza fel a Magyar Zeneművelők Társaságát; a meg nem alakulás két okát is meg tudhatjuk: dilettantizmus és pénzhiány.¹⁶ Az úgynevezett „divatos mozgalom” általános leírása pedig csaknem szó szerint összevethető a Társaság történetével:

„Tízember összeszedődik és elnevezi magát »kezdeményező értekezletnek«. A cél mindig valami nagyszerű. [...] A kezdeményező értekezlet kiküld egy szervező bizottságot, ez egy tanulmányozó albizottságot ereszt, egy idő múlva összehívják az alakuló közgyűlést; megválasztják a dús számú tisztikart (mentül több alelnökkel) és a száz tagú választmányt, (a közgyűlés 30 főre rúg) azután kiküldik a végrehajtó bizottságot; s azaz »aus die mulatság« soha annak több életjelét nem látja az ember.”¹⁷

Valóban úgy tűnhet, hogy a Magyar Zeneművelők Társasága eleve bukásra ítéltetett. Először is mint láttuk egy kívülálló, a zenéhez és zeneélethez nem értő újságíró (Freckay János) ötlete nyomán indult el a szervezkedés, majd rögtön nézeteltérések alakultak ki a tagok közt a működésről, és még az elinduláshoz sem gyűlt össze elegendő alaptőke. Ez mind tény s való, ám egy dologban nem volt igaza a *Pesti Hírlap* ismeretlen szerzőjének: a „divatos mozgalmak” „nagyszerű célja” mindig valami olyan, amihez az alapítótagek nem értenek: „Még soha se olvastam arról hírt, hogy csizmadiák a csizmák jobb és olcsóbb előállítás módján tanácskoztak volna” – olvashatjuk a cikkben. Ám a zeneművelők társaságában a maguk területével foglalkoztak: a magyar zene megismertetésével, előadásával és kiadásával. A *Hon* újságírójának, Freckay Jánosnak a jelentőségét és befolyását pedig nem szabad túlbecsülnünk, a neve csak az első két, 1880 májusi összejövetel beszámolóiban szerepelt, a Társaság elindulásakor ő talán már nem is vett részt a megalakulásban.

16 „Ha például az írók és művészek [...] Freckay Jancsit megbízzák a »magyar zene reformjával«, mialatt a maguk körében annyira nem tudnak menni, hogy egy-egy húszterítékes vacsorát összehozzanak: ez igen dicséretes törekvés ugyan, hanem irgalmatlanul nevetséges helyzet.” *Vö. uo.*, 2.

17 Ua.

„Harmónia” Magyar Zeneművészek Zeneműkiadó Részvénytársulata¹⁸

Névtelen szerző, talán maga Frecskay tudósít 1881. október elején *A Hon* hasábjain arról, hogy megszűnt a Magyar Zeneművelő Társasága, majd azonnal hozzáteszi: az „életrevalóság hiányában sínylő társaság kimúlásán nincs mit sajnálkoznunk”.¹⁹ Ám voltak, akik folytatták a munkát és a lényegét megőrizve, de azt némileg tovább gondolva megalapították a „Harmónia” Magyar Zeneművészek Zeneműkiadó Részvénytársulatát. A Harmónia értesítéséből kiderül, hogy a társaság fő tevékenységei a zeneműkiadáson és hangversenyszervezésen túl a zeneműkereskedés, és a zongorák, nemes vonós hangszerek bizományba vétele. Az értesítést Bartay Ede, Huber Károly, Bartalus István, Székely Imre, Gobbi Alajos, Hubay Jenő és Aggházy Károly írta alá – a Magyar Zeneművelők Társaságának alapítótagjain túl feltűnik a fiatal Hubay és Aggházy, illetve hiányzik többek között id. Ábrányi, Zimay és Engeszer. A következő két hétben *A Hon* hetente többször tudósított az újabb aláírókról: október 19-re elhelyezett mind a háromszáz részvény (Erkel Ferenc is vásárolt részvényt), négy nappal később pedig megtartották az alakuló közgyűlést, ahol bemutatták a részvénytársaság alapszabály-tervezetét, előlegesen megválasztották az igazgatóságot, felügyelőbizottságot és bíráló tanácsot. Külön kiemelik a tudósítások, hogy az alapszabály-tervezetet Székely Imre indítványára egy huszonegy tagú bizottságnak adták át. Egy héttel később a bizottság elfogadta az alapszabályt és október 30-án, a következő alakuló közgyűlésen véglegesítették az alapszabályt és a pozíciókat (2. és 3. táblázat).

Ugyanezen a napon két írás jelent meg a társaság nevében. Az egyiket az épp aznap huszonhat éves Aggházy Károly írta „Mi akar lenni a »Harmónia«, a magyar zeneművészek részvénytársulata?” címmel, és *A Hon*-ban jelent meg.²⁰ Aggházy nem említi név szerint a Harmónia elődjét, a Magyar Zeneművelő Társaságot, csak a sorok között utal rá, amikor azt írja, hogy a „Harmónia eszméje [...] alakra nézve új” – azaz részvénytársaság. A Harmónia célja annak az ördögi körnek a megtörése, ami Aggházy szerint lehetetlenné teszi a komolyabb magyar zeneművészet kifejlődését. Azaz: 1) a magyar zeneműveket nem publikálják a kiadók, ezért 2) a közönség nem veszi komolyan azokat, tehát 3) elő sem adják – és mivel elő sem adják, ezért

18 A Harmónia neve a korabeli írásokban következetesen franciás idézőjelekkel jelent meg ilyen formán: »Harmónia« magyar zeneművészek részvénytársulata. Úgy sejtem, hogy ez a Párizsból hazatérő Hubay és Aggházy döntése lehetett. A jó üzleti érzékkel megáldott fiatalembereknek sikerült *brandet* építeniük: mások is a franciás idézőjeleket használták, ha a Harmóniáról írtak. Sőt, utóbb Székely Imre új társasága is franciás módon írta a nevét: »Hungária« Magyar Zeneművelők Szövetsége.

19 [N. N.]: „Magyar zeneművelő társaság”, *A Hon* 19/274 (1881. október 6., Reggeli kiadás), 3.

20 AGGHÁZY Károly: „Mi akar lenni a »Harmónia«, a magyar zeneművészek részvénytársulata?”, *A Hon* 19/298 (1881. október 30., Reggeli kiadás), melléklet.

Az 1881. október 6-án közzétett felhívás aláírói a közzétett sorrendben	Az 1881. december 11-én a Központi Értesítőben publikált cégadatok névlistája abc sorrendben	Az 1881. Október 30-i megalakuló ülés után publikált tagok listája abc sorrendben
Bartay Ede (Nemzeti Zenede, igazgató) Huber Károly (Nemzeti Zenede, tanár; Orsz. Dalárszövetség, karnagy) Bartalus István Székely Imre Gobbi Alajos Hubay Jenő Aggházy Károly	Cégvezetők: Eisler Lajos Erney József Dr. Hubay Károly Igazgatóság: Aggházy Károly Gobbi Mátyás Eisler Lajos Erney József Dr. Hubay Károly Huber Károly	Elnök: Bartay Ede Igazgatóság: Aggházy Károly Allaga Géza Gobbi Mátyás Eisler Lajos Erney József Dr. Hubay Károly Huber Károly Felügyelőbizottság: Károlyi György Dr. Reinicz Adolf Dr. Walle Ferenc Bíráló tanács: Aggházy Károly Allaga Géza Bartay János Beliczay Gyula Gobbi Alajos Erkel Gyula Erney József Huber Károly Khayll Antal Kiss Péter Morgenstern Sándor Pauli Richárd Pissinger Alajos Dr. Popper Armin Simonfy Kálmán Szabados Károly Székely Imre Tomka István Vajdaffy Béla Végh János

2. táblázat. A „Harmónia” Magyar Zeneművészek Zeneműkiadó Részvénytársulat sajtóban közzétett tagjainak listája. A nevek után zárójelben lévő információ a sajtóból származik.

4) a kiadók sem publikálják azokat. „Az istennek eddig elhagyatottabb teremtése nem volt, mint a magyar zeneköltő” – foglalja össze a szerző. Mi a megoldás? Egy önerőből működő, szerény, de lelkes hazafi társaság, amely főképp zeneszerzőkből áll: Ők döntenek el, hogy mit adjanak ki, és ők is élvezik a munkájuk gyümölcsét.²¹ A részvénytársasági cégforma, és a szerteágazó tevékenységi körök pedig biztosítják az önerőből működő társaság életképességét.

A mindössze huszonhárom éves Hubay Jenő egy sokkal hosszabb és merészebb írást közölt a *Fővárosi Lapok*ban.²² A hegedűművész a „külföldre járó lapjainkból” értesült a Magyar Zeneművelők Társaságának alapítása körüli huzavonáról, ám, mint írja, azonnal kételkedett a sikerben. Hubay szerint a magyar zeneművészet terén olyan gyökerek a bajok, hogy azokra nem megoldás egy kis polgári egyesület. Egy „életerős központot kell teremteni Budapesten”, hogy hazatérhessen a számtalan világhírű magyar zeneművész. Hubay szerint az első lépés ehhez nem más, mint egy magyar zenei kiadó, hiszen az oktatás nálunk „elég”, de aminek utána kellene következnie, az „semmi”. Az akkor már három éve Párizsban élő hegedűvirtuóz követendő példaként a francia zenei életet hozza fel. Írásának több mint a harmadát kitevő bekezdésekből megtudhatjuk, hogy egy fiatal francia zeneszerzőnek mennyivel jobb a helyzete. A Harmónia Budapesten ezen fog segíteni: pályadíjakkal ösztönzi a magyar tehetségeket és kiadatja, ill. előadatja műveiket, akár anyagi veszteség árán is. A *Fővárosi Lapok* főszerkesztője, Vadnai Károly egy megjegyzést fűzött Hubay szövegéhez: „A mi zenészeti viszonyaink máig sem kedvezők még, de rég kedvezőbbekké válhattak volna, ha a hivatott zenészek egészen nekifeküdtek volna a zenei tanulmányoknak, oly komolyan, mint azok a látszólag röpké szárnyú franciák.”²³

A részvénytársaság tettekkészségét jól példázza gyors reagálásuk Munkácsy Mihály 1882-es pesti látogatására: Hubay és Aggházy már Bécsben megkereste Munkácsyt, a pesti Hungária Szálló dísztermében pedig február 22-én díszhangversenyt rendeztek a festő tiszteletére.²⁴ A koncerten elhangzott Aggházy *Munkácsy nó-*

21 Aggházy Károly borúlátó képe 1881-ben a magyar zeneműkiadásról elgondolkodtató, hiszen már a 18. század végén elindult a kottakiadás hazánkban. Székely Imre (és id. Ábrányi Kornél) műveit már az 1840-es évektől publikálták. Lásd MONA Ilona (összeállította): *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1989), 13., 69. és 119–121. Aggházy szélsőséges nyelvezetét talán magyarázza, az hogy a Harmónia, illetve a Harmónia vezetője, dr. Hubay Károly gyakran támadta a Rózsavölgyi és Társa kiadót a következő években a megkérdőjelezhető kiadói magatartásuk és praktikáik miatt.

22 HUBAY Jenő: „Harmónia. (Magyar zeneművészek részvény-társulata.)”, *Fővárosi Lapok* 18/248 (1881. október 30.), 1469–1470.

23 Uo., 1469.

24 Liszt Ferenc, Aggházy Károly, Lányi [Langsfeld] Ernő, Szentirmay Elemér [Németh János], Hubay Jenő és apja Huber Károly, valamint Erkel Ferenc műveit adták elő.

1881. október 9-én közölt lista <i>A Honban</i>	1881. október 11-én közölt lista <i>A Honban</i>	1881. október 11-én közölt lista <i>A Honban</i>
Allaga Géza Beliczay Gyula Ebner Lajos (festőművész) Erkel Gyula Erkel Ferenc Emyey [?] (Nemzeti Zenede, tanár) Láng Fülöp (operaénekes) Nikolits Sándor Schauer Ferenc (zeneszerző) Szabados Károly (Nemzeti Színház, tag) Végh János (Orsz. Zeneakadémia, alelnöke)	Aggházy Gyula (festőművész) Avar Alajos (zenetanár) Bertha Sándor (zeneszerző) Czakó János (tanár) Dr. Kerékgyártó Elek (tanár) Dr. Szubovics Manó Erney József (Nemzeti Zenede, tanár) Harrach József (zenetanár) Kiss Péter (Nemzeti Zenede, tanár) Német János Pauli Richárd (Nemzeti Színház, tag) Schütere Dezső (Nemzeti Zenede, tanár) Szentirmay Elemér (zeneszerző) Ságh József (zenetanár) Telbisz Jenő (zenetanár) Tomka István (Nemzeti Zenede, tanár) Vajdady Béla (zenetanár) Ziegler János (zenetanár)	Bahnert V. (Nemzeti Zenede, tanár) Egri Adolf (képzőí-tanár, Igló) Frankhauser Károly (Nemzeti Színház, tagja) Friedman Lipót (zenész) Hegyesi Lajos (gordonkaművész) Karsai Albert (földbirtokos) Kauders Manó (zenetanár) Khayll Antal (zongoratanár) Kálmán Lipót (zenetanár) Náday Ferencné (Nemzet Színház, tag) Ormódy Vilmos (I. Magyar Ált. Biztosító-társulat, Igazgatója) Schosberger Nándor Siller Ferenc (zongoratanár) Simonffy Kálmán (kataszteri igazgató) Spitzer Manó (festőművész, München) Ullmann Károly Pál (I. Magyar Ált. Biztosító-társulat, Igazgatója) Zichy Géza gróf (Nemzeti Zenede, elnök)

3. táblázat. A „Harmónia” Magyar Zeneművészek Zeneműkiadó Részvénytársulat sajtóban közzétett részvényeseinek listája. A nevek után zárójelben lévő információ a sajtóból származik.

tája című csárdását és Liszt Munkácsynak ajánlott *16. Magyar rapszódiaját* néhány héttel később kiadták. A Harmónia életképesnek bizonyult mint hangversenyszervező, kiadó, zenemű- és hangszerkereskedés – egészen a 20. század közepéig működött. Tehát beváltották az ígéretüket, segítették a magyar zeneszerzőket kottakiadásokkal és kisebb–nagyobb koncertek szervezésével. Ám úgy tűnik, hogy a zajos siker- és pénzorientált működési módjukkal nem mindenki értett egyet: ahogyan egy évvel korábban a Magyar Zeneművelők Társaságánál láttuk, ezúttal is néhány tag kivált.

„Hungária” Magyar Zeneművelők Szövetkezete

1882 februárjában tudósít a sajtó az újonnan megalakult Magyar Zeneművelők Szövetkezetéről. Az alapító tagok névsora jóval rövidebb: id. Ábrányi Kornél, Allaga Géza, Siposs Antal, Székely Imre, Zimay László, Megyery Károly és Engeszer Mátyás. A felvázolt tevékenységi körök nem változtak: hangversenyszervezés, kottakiadás, pályázatok kiírása stb. Ők is meghirdették a saját, első díszhangversenyüket és Munkácsyt is meghívták – de hiába, a mester akkor már külföldön tartózkodott. A fővárosi Vigadó kistermében tartott koncerten a hirdetés szerint „minden darab új és eredeti magyar” – amely így, ebben a formában nem teljesen igaz. Székely Imre vonósnegyese biztosan nem volt új mű, ugyanis már 1874-ben bemutatták Pesten *Magyar vonósnegyes* címmel.²⁵ A sors ironiája, hogy a hangverseny előtt a vonósnegyes négykezes zongoraátíratát a Harmónia adta ki.²⁶ A koncert teljes bevételét jótékony célra fordították: az Országos Kisdédóvó Egyesület kapta meg a néhol 750, máshol 500 forintként megjelölt összeget. Egyértelműen pozitív kritikát egyedül Allaga Géza *Magyar serenade* című műve kapott,²⁷ egyébként a sajtó jobbára óvatossággal tudósításokat írt az eseményről, néhol szóvá téve a bemutatott művek egyenetlen minőségét. Ez alól csupán a *Pesti Napló* képez kivételt.²⁸ A lap névtelen recenzense először röviden leírja a Magyar Zeneművelő Társaság történetét, melyről ezúton is megtudhatjuk, hogy „szétment, mielőtt végleg megalakulhatott volna”, a koncertről magáról pedig megjegyzi, hogy valójában nem volt nagy közönsége, s hogy Székely Imrét „a régebben oly nagy hírnévnek örvendő virtuózt [...] babérkoszorúval is megtisztelték”. Székelyt máshol zongoramesternek nevezi – zeneszerzőnek nem. Néhány héttel később, a folyóirat egy hosszas tárcában emlékezett meg a lefolyt hangversenyévről. A „Hungária” Magyar Zeneművelők Szövetkezetének koncertjéről is írnak röviden: szerény kezdetnek értékelik, és arra kéri a szövetkezetet, hogy a „kiválóbb zeneszerzőinket” is vonják be.²⁹ Ezek után talán nem meglepő,

25 [N. N.]: „Különfélék”, *A Hon* 12/65 (1874. március 19., Reggeli kiadás), 3., illetve [N. N.]: „Székely Imrének múlt keddi hangversenyéről”, *Budapesti Közlöny* 8/64 (1882. március 9.), 516–517.

26 [N. N.]: „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 19/56 (1882. március 9.), 360.

27 Néhány nappal korábban Liszt lakásán, Erkel Ferenc társaságában hangzott el a mű; az eseményről a sajtó is beszámolt. A hírek szerint mindkét idős mesternek tetszett a cimbalomszeptett, Erkel egyenesen kezdeményezte, hogy a Nemzeti Zenedében vegyék fel az oktatott hangszerek mellé a cimbalmot. Lásd [N. N.]: „Színház, zene, képzőművészet”, *Pesti Hírlap* 4/67 (1882. március 8.), 4.

28 [N. N.]: „A magyar zeneművelők szövetkezete”, *Pesti Napló* 33/70 (1882. március 11., Reggeli kiadás), 5.

29 [-H]: „Zene. (Visszapillantás a lefolyt hangverseny-ivadra.)”, *Pesti Napló* 33/97 (1882. április 8., Reggeli kiadás), 1–2.

hogy a Szövetkezet rövidéletűnek bizonyult: ez volt az első és utolsó hangversenyük. id. Ábrányi Kornél néhány évvel később így emlékezik meg a szövetkezetről:

„[...] hét magyar zeneirő [...] egyesült s többféle válfaju eredeti magyar zeneművek bemutatásával fényesen sikerült hangversenyt rendezett jótékony célra, mely 500 forint tiszta jövedelmet eredményezett. De azután megcsappanván a munkakedv s az egyetértés olajága sem virítván nagyon dúsan a társaság körében: lassanként a magyar zene e rózsás fellege is szétfoszlott.”³⁰

Áprilisban a *Zenészeti Közlöny* írja, hogy március 24-én tartott ülésen Ábrányiék elhatározták, hogy a végleges nevük „Hungária” Magyar Zeneművelők Szövetkezete lesz, továbbá elkészült az alapszabály-tervezet, amit elküldtek a kormánynak elfogadásra.³¹ Ám ennek nyomát vagy eredményét már nem találtam. A kormány hivatalos lapjaiban, a *Központi Értesítő*ben vagy *Budapesti Közlöny*ben nincs hír a szövetkezetről. Az utolsó sajtóhír a Zeneművelőkről sokat mondó: április közepén Tisza Kálmánné elnöklete alatt megtartotta Az Országos Kisdedóvó Egyesület a választmányi ülését, ahol többek között eldöntötték, hogy a „»Hungária« zene-egyesületnek” visszautalnak 100 forintot.³² Ezzel lezárult a zeneszerző-egyesületek első korszaka Pesten. Habár a Harmónia még évtizedekig működött – koncertszervezéssel és zeneműkiadással hathatósan segítette a fiatal magyar zeneszerzőket –, de mégsem volt igazi zeneszerző-társaság. Talán ezért alapította meg Hubay Jenő és Major J. Gyula 1895-ben a Magyar Zeneszerzők Társaságát.³³

30 id. ÁBRÁNYI Kornél: *A magyar zene a 19-ik században* (Budapest, Pannonia nyomda, 1900), 427–428.

31 [N. N.]: „Hazai művészeti hírek”, *Zenészeti Közlöny* 1/9 (1882. április 1.), 70.

32 [N. N.]: „Különfélék”, *Pesti Napló* 33/106 (1882. április 18., Reggeli kiadás), 2.

33 Már 1894-ben tárgyaltak a társaságról, de 1895 májusában tartották első rendes közgyűlésüket. Vö. [N. N.]: „A magyar zeneszerzők társasága”, *Budapesti Hírlap* 15/128 (1895. május 18.), 4.

ABSZTRAKT

VIZINGER ZSOLT

Harmónia & Hungária. Az első magyar zeneszerző-társaságok története

A legkorábbi polgári zenei egyesületek és társaságok Magyarországon a 19. század első évtizedeiben Kolozsvárott (1802), majd Veszprémben, Sopronban és Pozsonyban alakultak meg. A Pest-budai Hangászegylet elődjének tekinthető a rövidéletű Pesti Musikai Egyesület (1818). Közös e társaságokban, hogy tevékenységi körük a zeneművek előadásán túl legfeljebb az alapszintű zene-oktatásra terjedt ki – a magyar zeneszerzés pártolása a század első felében ritkán merült fel. Az első, magyar zeneszerzőket tömörítő, kifejezetten a komponálást támogató polgári egyesület megalapításához kívülről érkezett a kezdőlökés. 1880 májusában Frecskay János, *A Hon* újságírója szervezett egy megbeszélést, amelynek eredménye a Magyar Zeneművelők Társaságának ideája. Csak idea, hiszen egy évvel később a Huber/Hubay család vetett véget az eredménytelen alakulások állapotában megrekedt társaságnak. Dr. Hubay Károly ügyvéd vezetésével megalapították a Harmónia magyar zeneművészek zeneműkiadó részvénytársulatát. Tehát a forma változott, az eszme többé-kevésbé változatlan maradt: a magyar zeneszerzés támogatása, illetve a művek elő- és kiadásának elősegítése. Ám hiába a magasztos eszme, a Harmónia zajos pénz- és siker-orientáltságával nem mindenki értett egyet: a Magyar Zeneművelők ideája végül mégis valósággá vált.

Kulcsszavak: zenei társaságok, polgári egyesületek, magyar zeneszerzés, koncertszervezés, kotta-kiadás.

* * *

Here comes the English title

Here comes the English abstract.

Keywords: sample.

ÉLETRAJZ

Vizinger Zsolt 2020-ban szerezte meg MA diplomáját a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem zene tudományi szakán, ahol jelenleg PhD tanulmányait folytatja. 2018 decembere óta a Zene tudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának tudományos szakalkalmazottja, 2021 januárja óta pedig tudományos segédmunkatársa. Készülő disszertációjának munkacíme: Kamarazenélés a polgárosodó Pest-Budán. Zenei gyakorlat, intézményrendszer, előadók, repertoár a 19. században.

* * *

Zsolt Vizinger graduated in 2020 from the Liszt Ferenc Academy of Music (Budapest), Musicology Department, where he is currently participating in the PhD program. As of December 2018, he has been working as research assistant at the Department for Hungarian Music History of the Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities. The subject matter of his thesis in preparation is the chamber music in Pest-Buda at the end of 19th-century.

Brassai Sámuel, a *Szépirodalmi Lapok* zenekritikusa

Bevezetés, kutatástörténet

A sajtótörténeti kiadványok csupán röviden foglalkoznak a *Szépirodalmi Lapokkal*.¹ Canusról, a lapok zenekritikusáról – akiben a szakirodalom egyöntetűen Brassai Sámuel azonosította – többnyire csak említés szintjén emlékeznek meg. Imre László újabban egy egész monográfiát szentelt a *Szépirodalmi Lapok* tanulmányozásának. *Féléves folyóirat évszázados tanulságokkal – A szépirodalmi Lapok (1853)* című kötetében a folyóirat irodalmi és esztétikai jelentőségét vizsgálja részletesen.² Munkáját irodalmi és irodalomkritikai problémák köré rendezte, a lap művészeti, zenei megnyilvánulásait pedig főként a politikai viszonyok vonatkozásában tárgyalta. Kötetében azonban csak egy-egy bekezdés erejéig foglalkozott azokkal az írásokkal, melyeknek szerzőjeként Brassait azonosította.³ Canus opera- és zenekritikái kapcsán nem hozott újdonságot, ahogyan Zsámbokréti Gyula *Torzképei* tekintetében sem. Utóbbi álneveket mindennemű bibliográfiai referencia nélkül ítélte Brassainak. Imre László kötete csupán egyetlen példája annak, ahogyan Brassai álnevei mágtól értődővé váltak a kortárs szakirodalom számára.

- 1 KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története (1848–1867)*, II/1 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985), 427. <https://mek.oszk.hu/04700/04727/html/391.html> (utolsó leltetés: 2023. december 7.); BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest, Wolters Kluwer, 2016).
- 2 IMRE László: *Féléves folyóirat évszázados tanulságokkal – A szépirodalmi Lapok (1853)* (Budapest, Reciti, 2022) (= *Irodalomtörténeti Füzetek* 186).
- 3 Monográfiájában két Br., négy Canus és egy Zsámbokréti szignójú publikációt használt fel a *Szépirodalmi Lapokból*. Lásd Br.: „A nő. (Egy párisi művésznő leveliből)”; Br.: „Angol regény és német kritikus”, *Szépirodalmi Lapok* 1/1 (1853. január 2.), 5.; CANUS: „Rigoletto”, *Szépirodalmi Lapok* 1/2 (1853. január 9.), 4.; CANUS: „Hangverseny Zöllner zongoramester javára”, *Szépirodalmi Lapok* 1/3 (1853. január 16.), 2.; CANUS: „Harmadik Szalon-Zenély”, *Szépirodalmi Lapok* 1/21 (1853. március 7.), 4.; CANUS: „Zenepolemia”, *Szépirodalmi Lapok* 1/51 (1853. május 20.), 3.; ZSÁMBOKRÉTI Gyula: „Torzképek”, *Szépirodalmi Lapok* 1/26 (1853. április 12.), 4.

Jelen tanulmány fókuszba Brassai Sámuel *Szépirodalmi Lapok*ban megjelent írásaira irányul, és felhívja a figyelmet a Brassai írói álneveivel kapcsolatos bizonytalanságokra. Ezt megelőzően kerül sor a következőkben a lapok eszmei irányzatának, irodalmi körének ismertetése, valamint azon kapcsolódási pontoknak a feltárása, melyek Brassait a folyóirathoz, annak szellemi vezetőihez fűzték. A kutatástörténeti előzmények mellett a jelen tanulmány abban hoz újdonságot, hogy Brassai munkásságát az irodalmi Deák-párt vonatkozásában tárgyalja; teljes listát közöl a Brassai *Szépirodalmi Lapok*ba írt cikkeiről, úgy a saját, mint a neki tulajdonított álnevek alatt megjelentekről; végezetül pedig az álnevek hitelességét kérdőjelezi meg további sajtóforrások és a Brassai-irodalomban idáig nem hivatkozott kéziratos források ismeretében.

Szépirodalmi Lapok (1853)

1853-ban indult el rövid ám tartalmas útjára a Pákh Albert⁴ és Gyulai Pál⁵ szerkesztette *Szépirodalmi Lapok*. E rangos irodalmi és művészeti folyóirat fél éven keresztül, januártól júniusig működött. Célirányát és programját Kazinczy Ferenc ismertette az előfizetési felhívásban, és első, beköszöntő cikkében. Utóbbi cikk szerint a *Szépirodalmi Lapok*at magas színvonalú,⁶ a szigorú tudományos stílust mellőző szépirodalmi folyóiratnak szánták, egyfajta átmenetként az ismeretterjesztő lapok és a szaklapok között. A hetente kétszer, vasárnap és csütörtökön megjelenő periodikát *A magyar sajtó története* a Bach-korszak egyik legrangosabb irodalmi orgánumaként tartja számon, amely feladatának érezte a közízlés formálását, a művelt nagyközönység, elsősorban a polgárosodott középosztály szellemi horizontjának alakítását, műveltségének gyarapítását.

Pákh Albert a szerkesztői munka mellett főként a lap tárcájában közölt színikritikákat és humoreszkeket Kaján Ábel és K. Á. álnév alatt (2. táblázat). Gyulai a Pesti Röpirvek⁷ (1850. október–december) és a *Hölgyfutár* kritikaírója volt, a *Szépirodalmi*

4 Pákh Albert (1823–1867) a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság rendes tagja, az *Ujabbkori Ismeretek Tára* (1850) szerkesztője, a pesti *Vasárnapi Ujság* alapítója és szerkesztője.

5 Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, költő, egyetemi tanár, kritikus, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Arany János mellett a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862) segédszerkesztője volt, majd 1873-tól a *Budapesti Szemle* szerkesztője.

6 A színvonal az irodalmi tartalom mellett vonatkozik még az írói attitűdre, az irodalmi hang mindenkor megtartására. Vö. [KAZINCZY Ferenc]: „Előfizetési Felhívás”, *Szépirodalmi Lapok* 1/1 (1853. január 2.), 2.

7 *Pesti Röpirvek. Magyar írók füzetei a Szépirodalom, divat, társasélet körében*. A lapot a 10. száma után betiltották, 1850. október 6 – december 8. Vö. id. SZINNYEI József: *Hírlapirodalmunk 1850–1853*. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda

*Lapok*ban pedig versek, kritikák és elbeszélések mellett főként az „Újdonságok” és a „Külföld” rovatok felelőse, cikkeinek szerzője lett. Mindkét rovat igen jelentős a zenei sajtó szempontjából, hiszen az „Újdonságok” tudósított a pest-budai hangászegylet üléseiről, „szalon-zenélyek” és múzeumi hangversenyek programjairól. A „Külföld” rovat a közönség horizontját szélesítette azáltal, hogy többek közt a párizsi, olasz operák műsorairól, valamint brit, finn stb. művészeti eseményekről közölt híreket.⁸

A szerkesztők, Pákh és Gyulai mellett Csengery Antalnak jutott jelentős eszmei szerep a folyóiratnál, hiszen ő ösztönözte a lapindítást, miközben hasonló elvű és nézeteket valló írókat toborzott. A lap a kor legkiválóbb írói közreműködésével indult útjára: Arany János, Csengery Antal, Erdélyi János, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Lévay József, Szász Károly és Tompa Mihály voltak a munkatársai.

Az „irodalmi Deák-párt”

Azt az irodalmi kört, amely ekkortájt csoportosult a *Szépirodalmi Lapok* írói köré, Salamon Ferenc 1889-es *Irodalmi Tanulmányok* c. kötetében „irodalmi Deák-pártnak” nevezte.⁹ Az irodalmi párt vidéken élő hívei közül megemlíti Arany Jánost, Lévayt, Erdélyit, Szász Károlyt. A pesti képviselőkhöz sorolja Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt, Pákh Albertet, Sükei Pált és Gyulai Pált.¹⁰

Imre László monográfiája a lap szerkesztőire már egyértelműen a Deák-párt tagjaként hivatkozott: a *Szépirodalmi Lapok* célkitűzésében (a művelt, humanus nemzet kialakítása)¹¹ és Kazinczy Ferenc bevezető cikkében Imre László az irodalmi Deák-párt esztétikai és irodalompolitikai álláspontját látta megnyilvánulni.¹²

István vezetésével, 6. https://mek.oszk.hu/05400/05443/pdf/Szinnyei_Hirlapirodalmunk_1850-1853.pdf (utolsó letöltés: 2023. december 10.).

8 A HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztálya jelentős kutatást végez a 19. századi zenei sajtó feldolgozását illetően. Zenei sajtó és ikonográfia témában lásd: TÓTH Emese: „Egy főváros nevezetességei. Jankó János Pest-Budája”, in KIM Katalin – HORVÁTH Pál: *Budapesti mindennapok Erkel és Liszt korában – Ünnepi konferencia Eckhardt Mária tiszteletére* (Budapest, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, 2023), Liszt Ferenc és Pest-Buda vonatkozásában lásd ugyane kötetben GROSZ Sára Aksza: „»Lisztnek egy barátja« – Ponori Thewrewk Emil”, valamint KACZMARCZYK Adrienne: „Liszt Ferenc műsorválasztása Pest-Buda számára. A weimari szimfónikus szerző művei” c. tanulmányait. Pest-Buda zeneéletében jelentős szerepet játszó zeneszerző és zenekritikus egyéniségének, Ábrányi Kornélnak sokszínű munkásságával foglalkozik VIZINGER Zsolt: *Komponálás tetszetős modorban* (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2022), DOI-azonosító: 10.23714/mzo.018.

9 SALAMON Ferenc: *Irodalmi tanulmányok I* (Budapest, Franklin Társulat, 1889), 6.

10 SALAMON *Irodalmi tanulmányok*, 6–7.

11 IMRE *Féléves folyóirat évszázados tanulságokkal*, 87.

12 IMRE *Féléves folyóirat évszázados tanulságokkal*, 77.

A művelt nemzet, a kulturális nemzetépítés megvalósításának egyik feltételét a lap szellemi irányítói jogosan látták többek közt a színvonalas kritika megteremtésében. A tárca-rovatban megjelent műkritikáknak ezért szigorú szakírási feltételeknek kellett megfelelniük. Ennek megfelelően nyitócikkében Csengery Antal új határokat jelölt ki a kritikairás terén.¹³ Csengery tárcaindító írásában olyan eszméket, célokat és elvárásokat sorakoztatott fel, melyek a színház–drámaírók–műbírálok triászát, a színpad és közönség viszonyát érintik. Ezek között szerepel a drámák és népszínművek irodalmi színvonalának felemelése, szembefordulás az epigonizmussal, a szakavatott műkritika megteremtése (csak az ítélhet műalkotás felett, aki nek arról elméleti tudása, szaktudása van), a művészet érzésnemesítő célja, ennek értelmében pedig a színpad felelősségének hangsúlyozása az ízlésnevelésben (ne a tömeg befolyásolja a színpadot). Csengery maga is foglalkozott színikritikairással, a névtelen kritikák, az anonim újságírás felvállalásával pedig egy érettebb, fejlettebb politikai közélet megteremtésére tett kísérlet – úgy tervezte, hogy ezáltal gondolkodni tanítja olvasóközönségét.¹⁴

A *Szépirodalmi Lapok* előfizetési felhívása megelőlegezi, hogy a tárcában „a nemzeti színház előadásainak minden pártnézeteken felül álló, részrehajlatlan műbírálatai” kapnak majd helyet.¹⁵ A pártfüggetlen kritikai irányultság nagymértékű hasonlóságot mutat a szintén deák-párti Pesti Naplóéval, melyet a *Magyar sajtó története* a következőképpen jellemez: „a Deák-párt központi lapja, amely a sajtó kritikai szerepét emlegeti és a szellemi, anyagi függetlenséget kívánta hangsúlyozni, továbbá egyre inkább a pártviszonyoktól és pártérdekektől független szerepkört követelte magának.”¹⁶ Az irodalmi Deák-párt csoportosulása, eszmei és írói köre a későbbi folyóiratokban is követhető, melyet Salamon visszaemlékezése is végigkövetett. A *Szépirodalmi Lapok* megszűnése után Pákh Albert egészségügyi kezelése miatt külföldre utazott, így az eddig nála gyülekező irodalmi kör ezután Csengery lakásán találkozott. Ugyanez az irodalmi párt alapította meg egy évvel később a

13 CSENGERY A[ntal]: „Tájékoztató”, *Szépirodalmi Lapok* 1/1 (1853. január 2.), 5.

14 „Csengery Antal a Reformkorban”, in SZÁNTÓ György Tibor: *Csengery Antal* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984) (= *A Múlt Magyar Tudósai*), 53.

15 [KAZINCZY] „Előfizetési Felhívás”, 2.

16 „A pesti napló válsága - a liberalizmus és a demokrácia ütközésének tükröződése a sajtóban”, in SZABOLCSI Miklós (főszerk.): *A magyar sajtó története 1867–1892*, II/2 (Budapest, Akadémia, 1985), 70–72. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SajtoTortenet-a-magyar-sajto-tortenete-1/a-magyar-sajto-tortenete-ii2-18671892-1B22/a-politikai-sajto-tortenete-18671875-1B46/iii-a-deak-part-es-a-kormany-sajtoja-1BBo/6-a-pesti-naplo-valsaga-a-liberalizmus-es-a-demokracia-utkozese-utkozodese-a-sajtoban-1BEo/> (utolsó letöltés: 2023. december 10.)

Család könyve (1854–56, 1858)¹⁷ folyóiratot; emellett a *Pesti Naplón* keresztül is kommunikáltak, majd a *Budapesti Hírlap* tárcájában kaptak helyet az írásaik. 1861 után, amikor a lapokban az irodalmat elnyomta a politika, akkor a Deák-párt Arany János hetilapjain, és az 1857-ben alapított *Budapesti Szemle* hasábjain maradt fenn, ez utóbbit előbb Csengery, 1869-től pedig Gyulai szerkesztette.

Kovács Kálmán irodalomtörténész arra mutatott rá, hogy az irodalomtudomány csaknem harminc egyéniséget sorol a deákosok közé.¹⁸ Mint írja, nem voltak mindnyájan irodalmárok, Brassai Sámuel például az “egyéb tudományágakban” jártas deákos személyekhez sorolja. A későbbiekben az írás nem részletezi sem Brassai bekerülését, sem szerepét az irodalmi pártban. A polihisztor összegyűjtött publikációinak fényében rálátunk arra, hogy Brassai valóban együtt mozgott a Deák-párt sajtóhullámaival. Először a *Szépirodalmi Lapok* publicistája volt, majd a *Család könyvében*, a *Pesti Naplóban*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Budapesti Szemlében*, Arany Szépirodalmi Figyelőjében is számos írást közölt. Cikkeinek iránya éppen azt az áramlatot követi, amelyet az imént említettünk Salamon tanulmányára hivatkozva.

Brassainak a Deák-körbe való integrálása már korábbi, Kolozsváron kialakult kapcsolatrendszerében gyökerezhetett. Az 1840-es években Gyulai Pál a kolozsvári *Erdélyi Híradó* politikai hetilapnál dolgozott, melyet ugyanebben az időszakban Kemény Zsigmond szerkesztett. Brassai ennek a hetilapnak egyik melléklapját, a *Vasárnapi Újságot* szerkesztette. Csengery Antal korábban Brassai vendége volt a Kolozsvári kaszinóban,¹⁹ majd, amikor Brassai a szabadságharc után menekült Pest-Budára, az 50-es évek elején Csengeryvel és Gyulaival együtt tanítottak a Gönczy Pál féle magániskolában.²⁰

Lapszerkezet

A *Szépirodalmi Lapok* szerkezetét négy fő rovat alkotja: I. Főcikk; II. Költészet; III. Tárcza; IV. Napi érdekek. A *Szépirodalmi Lapok* esetében is – ahogyan a korszak

17 Salamon Ferenc a *Pesti Naplóban* rövid népszerűsítő cikket közölt a *Család könyve* (1854–56, 1858) című folyóiratról. A lap munkatársai közül név szerint felsorolta a legjelesebb szépirodalmi, történeti és természettudományi írókat és ítézeteket, a névsor pedig többnyire azonos a *Szépirodalmi Lapok* íróival: „Greguss Ágost, Hunfalvy János, Arany, Brassai, Csengery, Erdélyi, Gyulai, Jókai, B. Kemény Zs. Nagy Péter, Szabó Károly és Dr. Szabó József, Toldy Ferenc.” Vö. SALAMON Ferencz: „A művelt olvasó közönség...”, *Pesti Napló* 8/2090 (1857. január 3.).

18 KOVÁCS Nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának kezdetei, 37.

19 BOROS György: *Dr. Brassai Sámuel élete* (Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1927), 75.

20 Boros György szerint Gönczy magániskolájában tanító tanárok mind „üldözött hazafiak” voltak. Vö. BOROS *Dr. Brassai Sámuel élete*, 159.

egyéb orgánumaiban – a tárca adott helyet a műbírálóknak, ahol nagy hangsúllyal jelentek meg opera és hangversenykritikák is a színikritikák mellett. A lap tárcája külön alrovatot szentel a „Nemzeti Színház” és a „Hangversenyek, akadémiák és zenészet” tárgykörének, szakszerűen elkülönítve a színi és operaelőadások bírálatait a szalonzenei hangversenyek, koncertek kritikáitól.

A Nemzeti Színház színikritikáinak java Toldy Ferenc [S....] és Pákh Albert [Kaján Ábel] érdeme, egy-két kritikát publikált még Székely József, Bajza József és Gyulai Pál (2. táblázat). A színház operaelőadásait Canus név alatt Brassai Sámuel méltatta. A lap hivatalos zenei referenseként a „Hangversenyek, akadémiák és zenészet” alrovat majdnem egyedül az ő kritikáinak sorából áll, három cikk kivétel. Utóbbiak Pákh Albert, a Rendkívüli referens és J. G. Bülow írásai. Zenével tehát főként a tárca e két alrovata foglalkozik, a zenei hírek pedig a tárcához tartozó *Ujdonságok* rovatban jelentek meg [Gyulai Pál], amely rovat rendszeresen tudósított a közelebbi szalonzenei koncertekről és hangversenyekről, azok programjáról, valamint a pesti hangászegyesület üléseiről stb. A folyóirat annak nemzeti karaktere ellenére a Városi Német Színház (*Stadttheater*) hírei és eseményei is említésre kerülnek az *Ujdonságokban*.²¹ E tárcarovaton kívül azonban elvértve akadunk zenei témájú írásra. A *Főcikk*ek közt az irodalom és esztétika, a történet és életírás tematikák vannak túlsúlyban; a *Költészet* rovat azonban helyet enged Berlioz két zenei vonatkozású írásának magyar nyelvű közlésére, míg a „Napi érdekek” négy vegyes tematikájú zenével/népdallal kapcsolatos közlést tartalmaz (3. táblázat).

Brassai Sámuel a Szépirodalmi Lapokban

Brassai zenekritikáival elsőként Kozma Ferenc foglalkozott *Brassai Sámuel mint Aesthetikus és műkritikus* (1900) című kötetében. A harmadik fejezet („Zene”) Brassai a dalművekről és hangversenyekről, szalonzenei koncertekről közölt kritikáiból is idéz részleteket,²² köztük a *Szépirodalmi Lapok* bírálatából is. Az idézeteket Kozma tematikusan csoportosította az egyes dalművek, zeneszerzők, és előadóművészek szerint, mintegy Brassai véleményének körvonalazásaként. Lakatos István hasonló módon járt el a *Brassai Sámuel és a muzsika* című (1941–1943) tanulmány sorozatában, ám Kozma Ferencsel ellentétben Brassai zenei gondolkodásmódját, értékeit egy széleskörű alaputatásra alapozva ismertette. Mindkét mű összefoglaló feldolgozással kí-

21 PÁKH Albert a pesti Városi Német Színházban tartott előadásról számolt be. Vö. K. [Pákh Albert]: „Saphir M.G. akademiája”, *Szépirodalmi Lapok* 1/23 (1853. március 20.), 358–360.

22 KOZMA Ferenc: *Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900), 32–75.

vánta bemutatni Brassai zenekritikusi munkáját, zenei értékeit, véleményét, holott a kritikák összegyűjtése és rendszerezése – ezáltal pedig az álnevek, lapok és tárgyak átláthatósága – a mai napig hiányzó részét képezi a Brassai-kutatásnak.

A szakirodalom és az álnévlexikonok alapján Brassai Sámuel öt különböző név alatt publikált a Szépirodalmi Lapokba (1. táblázat):

1. Saját neve alatt (Brassai vagy Br.) jegyezte irodalmi, irodalomkritikai írásait és polémiáit, egy alkalommal pedig geológiai közleményét („Földrengés csalhatatlan előjele”) is.

2. A lap hivatalos zenei referenseként *Canus*²³ név alatt összesen 25 tárcacikk szerzője volt. Ezek közül tizenegy a „Nemzeti Színház”, tizennégy pedig a „Hangversenyek, akadémiák és zenészet” rovatban megjelent opera- és hangversenykritika, zenei beszámoló. Canus havonta 3–6 alkalommal írt bírálatokat, melyek Pest-Buda zeneéletének mindennapjait dokumentálják, a város főbb zenei színtereinek előadásaira kalauzolván az olvasót: zenés színházi előadásokra a Nemzeti Színházba,²⁴ szalonzenei hangversenyekre, akadémiákra az Európa-szálló termébe²⁵, a Lloyd-terembe²⁶ és a Nemzeti Múzeum dísztermébe.²⁷

3. Zsámbokréti Gyula²⁸ álnév alatt publikálta a *Torzképek és Torzképek II* című nyílt levelet, ezeket Imre László 2022-es kötete „társadalom-regény paródiának” nevezett.²⁹

4–5. A *Botanophilus* és *Philanthus* álneveket Kozma Ferenc monográfiája (1900) tulajdonította Brassainak,³⁰ melyek – bizonyára Kozma kötetére alapozva – az 1997-es *Brassai Sámuel Emlékezete* című kiadvány műjegyzékében is szerepelnek.³¹

23 Latin eredetű, jelentése: szürke, idős, ősz hajú.

24 Verdi: *Rigoletto*; *Ernani*; Meyerbeer: *Próféta*; Flotow: *Márta vagy a richmondi vásár*; Doppler Ferenc: *Gránátos Tábor, Két huszár*; Bellini: *Az alvajáró*; Halévy: a *Zsidóhölgy*.

25 BÉKÉSSY Lili Veronika: *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán. A Főváros zenei sajtója 1857-ben*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023), 192. Pest-Buda 1857-es zenei színtereinek részletes leírásáért ld. BÉKÉSSY *Zenei mindennapok*, 328–332.

26 BÉKÉSSY *Zenei mindennapok*, 173–174.

27 BÉKÉSSY *Zenei mindennapok*, 172.

28 PORZSOLT Kálmán: „Magyar írói álnevek. II.”, in ABAFI Lajos (szerk.): *Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny* 13, XIII. kötet (Budapest, Aigner Lajos, 1882), 346. Lásd még LAKATOS István: „Brassai Sámuel és a muzsika”, *Keresztény Magvető* 1941/2, 211.

29 IMRE *Féléves folyóirat évszázados tanulságokkal*, 82.

30 KOZMA Brassai Sámuel, *mint aesthetikus és műkritikus*, 27.

31 GAZDA István (szerk.): *Brassai Sámuel emlékezete - Tanulmányok a száz éve elhunyt sokoldalú erdélyi tudós munkásságáról* (Budapest, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesülete), 162.

Gulyás Pál a *Magyar írói álnevek lexikon*ban Fitz Józsefre hivatkozott az álnevek kapcsán.³² Lakatos István és Imre László nem tesznek említést róluk írásaikban.

Brassai Sámuel zenekritikáinak gyűjtése, értelmezése és a korabeli sajtó tanulmányozása során a szakirodalomban még nem tárgyalt probléma merült fel: melyek azok a források, melyek alátámasztják azt az „alapigazságot”, hogy Brassai Sámuel publikált *Canus* és *Zsámbokréti Gyula* nevek alatt? Különös, hogy a kutatástörténet korábban nem kérdőjelezte meg ezt a ténnyé vált állítást. A primer irodalomnak tekinthető Brassai-monográfiáktól (Kőváry, Fitz³³), Kozma Ferenc *Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus* szemelvénygyűjtésén át, legyen szó akár Lakatos István Brassai Sámuel és a muzsika alpműről, Pándi Marianne *Hasznos mulatságokról*, vagy a Legány-katalógus tárgyszavairól egészen az álnévlexikonokig, mindenütt változatlanul Brassainak ítélik ezen álnevek használatát, amelyet Imre László a *Szép-irodalmi Lapokról* írt monográfiájában is követett.

Brassai álneveiről tanúsító források

A kutatás eddigi eredményei szerint a legkorábbi sajtóforrás, amely a polihisztor álneveiről nyilatkozik, egy 1860. október 14-i, Brassai Sámuelről szóló arcképes vezércikk, melyet a *Vasárnapi Újság* „Élet és jellemrajz” című rovatában olvashatunk. A cikk a következőképpen nyilatkozott Brassairól:

„... a zene elméleti s gyakorlati ismeretére nézve pedig annyira egyetlen példány volt nálunk, hogy a boldogult »Szépirodalmi Lapok«-ban megjelent opera- és egyéb zenebírálatai, melyeket Canus név alatt írt, még most is utól nem ért példányokként ragyognak irodalmunkban...”³⁴

A *Canus* álnév mögött rejtőzködő Brassait megnevező *Vasárnapi Újság* vezércikkére később Kozma Ferenc³⁵ és Lakatos István is hivatkozott. Az idézett írást ugyan névtelenül közölték, ám írójának beazonosítására tehetünk kísérletet. Minden bizonytalanság nélkül elmondható, hogy Brassai sokoldalú működésének még soká örvendhessen irodalmunk! Ha-

32 GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956), 71; 531.

33 KŐVÁRY László: *A Száz évet élt Brassai Sámuel pályafutása és munkái* (Kolozsvár, Ajtai K. Albert, 1897); FITZ József: *Brassai Sámuel. Monográfia* (Budapest, Németh, 1911).

34 [N. N.]: „Brassai Sámuel”, *Vasárnapi Újság* 7/42 (1860. október 14.), 501–502.

35 KOZMA Brassai Sámuel, *mint aesthetikus és műkritikus*, 37.

sonló zárómondatokkal találkozunk az október 18-i *Zenészetünk s annak képviselői* című publikációban is: „Teljes sikert óhajtunk e hazánkiai nemes törekvéseinek ezen nálunk új, de bizonyosan nem hálátlan pályán, mert hiszen meg vagyunk irva, hogy: »e nép hálás azok iránt, a kik szeretik és érette munkálódni.«” Utóbbi vezércikket x. szignóval látták el, amely Gyulai Pálhoz köthető.³⁶ Amennyiben az előbbi, név nélkül közölt Brassairól szóló arcképes vezércikket is Gyulai írhatta, akkor annak hitelesnek kell lennie. Gyulai jó barátja volt Brassainak, 1850-ben ő írt Brassairól az *Ujabb ismeretek Tárába*,³⁷ de erről tanúskodnak fennmaradt levelezéseik és nyílt leveleik is. Kiváltképpen izgalmas Bartalus István Brassainak címzett levele, melyben így fogalmazott: „Gyulai, avagy szegény megboldogult Pákh szerint a nagyságod fia”.³⁸ A megnevezés utalhat egyrészt a szó szoros értelmében vett különbségre, hiszen Gyulai huszonhat évvel fiatalabb volt Brassainál, ugyanakkor a kettejük szoros barátságára, elveik hasonlóságára, időnkénti polemizálásaikra is.

1882-ben, az *Irodalomtörténeti Közlöny* 13. Figyelőjében közzétették Porzsol Kálmán *Magyar írói álnevek* című munkáját, ez volt az első kísérlet a magyar írói álnevek összegyűjtésére. Ebben a műben Brassai Sámuel neve mellett nem csak a *Canus*, hanem a *Zsámbokréti Gyula* is megjelenik mint álnév.³⁹ A Zsámbokréti álnevre Boros György unitárius püspök 1897-ben kelt levelében említette, a levél Brassai halála után pár hónappal kelt. Boros személyesen is jól ismerte Brassait, levelében pedig Bartalus István segítségével fordult a tudós életrajzának megírása kapcsán:

„...Álnevei voltak, tudtommal, Canus, Zsámbokréti Gyula, továbbá Velmeczi és Világfy Antal. Az első és másodikat használta, mint zenész. Vajjon más nem volt-e?”⁴⁰

Bartalus válasza, ha volt is, még nem került elő. Boros nem hivatkozik Bartalus közlésére 1927-es Brassai-monográfiájában, és nem tesz említést a Zsámbokréti Gyula álnévre sem.

A Canus álnév tényleges használatát, autenticitását Brassai Sámuel 1858-ban kelt levele is bizonyíthatja, amelyet a temesvári *Delejtű* folyóirat szerkesztőjének, Pesty Frigyesnek címzett. A levélborítékon ez állt: „Canustól a »Delejtű« szerkesztőségéhez,

36 GULYÁS *Magyar írói álnév lexikon*, 560.

37 GY. [GYULAI PÁL?]: „Brassai Samu”, in PÁKH Albert (szerk.): *Ujabb kori ismerete tára. Tudományok és politikai társas élet encyklopédiája* 1. Aargau–Brockhaus (Pest, Heckenast Gusztáv, 1850), 649–650.

38 BARTALUS István: „Nyílt levél Brassai Sámuel urnak Kolozsvárott”, *Budapesti Közlöny* 5/80 (1871. április 7.), 1843.

39 PORZSOLT *Magyar írói álnevek*, 342.

40 Boros György levele Bartalus Istvánhoz. Kelt: 1897.12.17., Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Ms 5662/97.

Temesvárt, belváros, Bécsi utca 69 sz.”⁴¹ A levelet „Brassai” sajátkezű aláírása zárja. Rendkívül különös ellentmondás övezi Brassai cikkei, melyek a *Delejtű* folyóiratban Canus néven jelentek meg. Egyrészt, az imént említett levélben – kelt 1858. szeptember 23-án, Pesten – Brassai arra kérte a szerkesztő Pestyt, hogy fogadja el a *Delejtű*be írt második cikkét, hozzátéve: „Ön engem nem tárczacikkekre hanem természettudományiakra szólítá fel, az igaz.” Feltételezhető, hogy a levél keletkezése után két héttel, október 5-én, a folyóirat tárcájában Canustól közölt zenei tárgyú írás – a „Figari, figaro, fiiiii...garo!” – Brassaitól származik. A kritikában ugyan nem esik szó az előadás dátumáról, azonban részletes beszámolót kapunk a szereposztásról, amely alapján a Nemzeti Színház 1858. szeptember 11-i előadására következtethetünk.⁴² 1859. március 29-én Brassai ismét levelet küldött Pesty Frigyesnek, ebben a Magyar Tudományos Akadémia nyelvosztályi üléséről számolt be.⁴³ Nyílt levele a *Delejtű* folyóirat április 5-i számának *Levelezések* rovatában jelent meg, Canus aláírással, a kéziratban szereplő március 29-i dátummal ellátva.⁴⁴

A *Delejtű* folyóiratának négy évfolyamában Canusnak mindössze három cikke jelent meg.⁴⁵ Az előbbieken ismertetett, Brassai által írt levelekkel is összeköthető két publikáció hiteles bizonyítéka lehet a Canus álnév használatának. Kérdések elé állítja a kutatót azonban Canus a *Delejtű* tárcájában megjelent első publikációja, a „Rossini Pesten” című bírálat.⁴⁶ A cikk zárósora ugyanis a következőképpen szól: „Azóta már minden ember tudja, hogy engem *Salamon Ferenc*nek hívnak s csak mikor erősen mérgesen akarok írni, akkor nevezem magamat Canusnak.” Ez a bejegyzés igencsak elgondolkodtató, különösen annak fényében, hogy *Salamon Ferenc* a *Pesti Naplónál* volt Brassai munkatársa, főként színikritikákat írt. A nemrégiben megjelent kétkötetes *Salamon Ferenc Irodalmi írásai* (Zabán Márta szerk., 2018) című kiadvány nem tesz említést a *Delejtű*ben megjelent cikkekre, e bizonytalanság tisztázása további kutatásokat igényel.

41 Brassai Sámuel levele Pesty Frigyeshez. Kelt 1858.09.23., Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tár, Levelestár 3953-r77280.

42 *Delejtű*, 1/14 (1858. október 5.), 113–116.

43 Brassai Sámuel levele Pesty Frigyeshez, 1859. március 29., Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tár, –Levelestár-3953-r77280.

44 CANUS: „Pesten, márc. 29. 1859”, *Delejtű*, 2/14 (1859. április 5.), 110–112.

45 Ezen kívül egyszer „Nyilatkozatot” közölt, *Delejtű*, 1/21 (1858. november 23.), 172.

46 CANUS: „Rossini Pesten”, *Delejtű*, 1/10 (1858. szeptember 7.), 82–84.

Brassai vagy sem?

1853 áprilisában megjelent a *Szépirodalmi Lapok*hoz hasonlóan magas színvonalra törekvő *Divatcsarnok* első száma. E szintén irodalmi és művészeti lap állandó munkatársai közt ugyancsak szerepelt Brassai Sámuel is.⁴⁷ Cikkeit a *Divatcsarnok*ban csak saját neve alatt közölte, így ezek referenciaértékűek, és viszonyítási pontnak számító írások. A továbbiakban a *Szépirodalmi Lapok*ban azonosított Brassai-álnevek (Canus, Zsámbokréti Gyula, Philanthus) hitelességét vizsgáljuk azáltal, hogy kapcsolódási pontokat sorakoztatunk fel köztük és Brassai *Divatcsarnok*ban megjelent írásai közt.

Az első kapcsolódási pont az „asztaltáncz” témája. A „Komoly szó az asztaltánczhoz”⁴⁸ című cikket Brassai a *Divatcsarnok* április 24-i számába publikálta. Az írás műfaját tekintve bírálat, de nem műkritika, sokkal inkább társadalomkritika. Ezzel szemben, Zsámbokréti Gyula „Torzképek II” című publikációjával (*Szépirodalmi Lapok*), amely több mint két héttel később jelent meg, szintén az asztaltáncz ügyéről szól. A „Torzképek II” egy nyílt levél, amelyet Zsámbokréti egy barátjától kapott, és leírása szerint sietett is közölni azt, nehogy „kimenjen a divatból”. A levél egy részlete így szól:⁴⁹ „Már komédia-e az asztaltáncz, vagy a természet titkos ereje űzi benne csodás játékát, ahhoz nincs közöm. Hallom, hogy a *pesti tudósok* ugyan csak veszednek felette.” (kiemelés tőlem, SB) A levélrészletből kiemelt *pesti tudósok* egyike éppen Brassai lehetett. Kevés valószínűségét látom annak, hogy a *Szépirodalmi Lapok* hasábjain Brassai Sámuel Zsámbokréti álnév alatt ilyen heves izgalommal, kommentár nélkül publikáljon nyílt levelet olyan témában, amihez már korábban ő maga is hozzászólt.

Az *asztaltáncz* téma nagy port kavarthatott Pesten, hiszen ezt még Canus is belefűzte az áprilisi 28-i *Zenészeti Krónika* című hangversenybeszámolójának első jegyzetébe:⁵⁰ „1^{*}) Most már csakugyan az a tamáskodó Brassai, sőt Nendtvich is meggyőződhetek arról, hogy az asztaltánczban valamivel többnek kell lenni a mechanikus nyomásnál. Ha ez elég lenne, úgy a múzeumi két zongora az egész terem [termet] összetánczolja. Szerencsénk, hogy a szellem nem elegyedett belé.” (kiemelés tőlem, SB). Canus megjegyzése igen meglepő és gondolatébresztő a kutatás számára, hiszen korábban nem volt példa arra, hogy Canus Brassairól nyilatkozzék. Ez a

47 A *Divatcsarnok* munkatársai közt találjuk az irodalmi Deák-párt egyik vezető egyéniségét, Kemény Zsigmondot, valamint Salamon Ferenc által szintén a deák-körbe sorolt Szász Károlyt is. Vö: CSÁSZÁR Ferenc: „Mutatványlap”, *Divatcsarnok* 1/1 (1853. március 17.), 3.

48 BRASSAI: „Komoly szó az asztaltánczhoz”, *Divatcsarnok* 1/7 (1853. április 24.), 135–136.

49 ZSÁMBOKRÉTI Gyula: „Torzképek (II.)”, *Szépirodalmi Lapok* 1/36 (1853. május 5.), 575.

50 CANUS: „Zenészeti krónika”, *Szépirodalmi Lapok* 1/34 (1853. április 28), 534.

jelenség egyrészt arra enged következtetni, hogy talán Brassainak Canus álnév alatt egyfajta játékos öniróniáját látjuk itt megnyilvánulni; másrészt pedig felmerül a kérdés, hogy valóban Brassai állt-e a zenekritikus Canus mögött a *Szépirodalmi Lapokban*.

A botanikában is jártas Brassai háromrészes beszámolót közölt a *Divatcsarnok*-ban „Második kiállítása a virágok- és kerti teremtményeknek. Pesten, Május 5-dik és követk. napjain” címmel.⁵¹ A beszámolóban ugyanarról a virágtárlatról van szó, mint amelyikről néhány nappal korábban Philanthus írt a *Szépirodalmi Lapok*ba „Hivatalos referada a pesti 2-dik virágtárlatról” címmel⁵². A szakirodalom által Brassaival azonosított Philanthus álnév jócskán veszít hitelességéből, ha összehasonlítjuk azt a *Divatcsarnok*ban ténylegesen Brassai által közölt botanikai beszámolóval. Brassai cikke alaposan kidolgozott, tudományos és statisztikai adatokkal tűzdelt írás, szemben Philanthus beszámolójával, aki enyhén humoros, fiatalos hangnemben inkább a női társaságról mintsem a növényekről referál. Sőt, önreflexív megjegyzése egyáltalán nem Brassai megjelenésére, vall: „(Eszének kell lenni, hogy kinézé belőlem, fiatal létemre, miszerint tudós vagyok)”.⁵³

* * *

A *Szépirodalmi Lapok* 1853 júniusában megszűnt. Canus rövid, ám tartalmas zenekritikusi karrierjét követően 1856-ban tért vissza a színre.⁵⁴ Szilágyi Ferenc, a *Budapesti Hírlap*⁵⁵ szerkesztője⁵⁶ január 30-i számában a következőket hirdette ki:⁵⁷ „Kik olvasóink közül időszak irodalmunkat részletesb figyelemmel kísérik, e névben (Canus) örömmel fognak egyik alapos, szakértése által kitűnő zeneitészünkre ismerni s

51 BRASSAI: „Második kiállítása a virágok- és kerti terményeknek. Pesten. Május 5-dik s követk. napjain”, *Divatcsarnok* 1/12., 13., 14. (1853. május 12., 15., 19.).

52 Philanthus – Kozma Ferenc Brassai álneveként azonosította. Vö. KOZMA Brassai Sámuel, *mint aesthetikus és műkritikus*, 27.

53 PHILANTHUS: „Hivatalos referada a pesti 2-dik virágtárlatról”, *Szépirodalmi Lapok* 1/37 (1853. május 8.), 583.

54 Az eddigi kutatás nem ismer zenekritikákat Brassaitól az 1854–1855-ös évekből.

55 A *Budapesti Hírlap* 1857-es koncerthirdetéseiről bővebben lásd BÉKÉSSY Lili Veronika: „A mindennapok zenéje – reuniók. Koncerthirdetések az 1857-es pest-budai sajtóban”, in KIM Katalin (szerk.), BÉKÉSSY Lili Veronika (szerk. munkatársa): *Zenetudományi Dolgozatok 2019–2020* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2021), 155–172.

56 Brassaihoz hasonlóan Szilágyi Ferenc is a Kolozsvári forradalmak elől menekülve került Pestre 1848-ban. Vö. BUZINKAY Magyar sajtó és újságírás története („Korszak újságai” fejezet).

57 Idézem Lakatos Istvánt (ez a szám hiányzik az általam konzultált folyóiratból). Vö. LAKATOS István: „Brassai Sámuel és a muzsika. V. közlemény”, in *Keresztény Magvető 2. Életíratok, történelmiek* (Kolozsvár, 1942), 263. https://adt.arcanum.com/hu/view/KeresztényMagveto_1942/?pg=282&layout=s&query=kik+olvasóink (utolsó letöltés: 2023. december 3.).

bizonyára kedvesen veendik a jelentést, mikép jeles tartalmú cikkeivel Tárczában ezentúl többször találkozandanak.” 1856 első félévében már Canus írta a *Budapesti Hirlap* a tárcacikkeit, az év decemberétől kezdődően egészen 1858-ig viszont Brassai saját neve alatt publikálta zenekritikáit.

A Brassai Sámuelhez kapcsolódó álnév-kérdéskört tekintve a tanulmány egyszerre igazolja és vonja kétségbe Brassai álneveinek hitelességét. Az eredmény ambivalenciája a zenetörténeti kutatás számára jelzésértékű: Brassai Sámuel zenekritikusi tevékenységének feldolgozásához további elemző és összehasonlító kutatásra van szükség, hiszen a már meglévő szakirodalom e téren csupán a felszínt érintette. Az álnevek hitelességéről szóló döntésben a kritikák esztétikai és stílselemzése lesz majd döntő érvényű, a további Brassai-írások és a sajtó kontextusának mélyebb ismeretében. Izgalmas és fontos feladat ez, hiszen Brassai Sámuel *Szépirodalmi Lapok*ba írt zenekritikáira hivatkozik leginkább az irodalom, ha a tudós zenében való jártaságát, műízlését kívánja szemléltetni, vagy ha az előadókról és darabokról szóló bírálatairól esik szó. A tanulmányban összegyűjtött, a Brassai-ismeretanyagunk újragondolására okot adó tények megfogalmazása és színrehozatala a kutatás e korábban nem vélt fordulópontjának perspektíváit világítja meg.

FÜGGELÉK 1. Brassai Sámuel saját neve és mindmáig neki tulajdonított álnevek alatt megjelent publikációi a *Szépirodalmi Lapokban*. A véleményünk szerint kérdéses álneveket kurzívval szedtük.

Szerző (forrás szerint)	Cím (forrás szerint)	Rovat (forrás szerint)	Sajtótörténeti műfaj	Dátum
Brassai	Egy kis észrevétel. A magyar t.t. jan. 3-kán tartott szakülését tárgyazó tudósításra, (e lapok 4. számában.)	IV. Napi érdekek b) Polémia, satyra, humor, apróságok, vegyesek.	polémia	1853.01.16.
Brassai	Mikép kell a tücsökkal banni	IV. Napi érdekek b) Polémia, satyra, humor, apróságok, vegyesek.	polémia	1853.01.27.
Brassai	Száraz adatokra száraz felelet.	IV. Napi érdekek b) Polémia, satyra, humor, apróságok, vegyesek.	polémia	1853.02.06
Br. ¹	(Földrengés csalhatlan előjele.)	III. Tárcza. c) Vegyes	közlés	1853.02.16.
Br.	A nő. (Egy párisi művésznő leveliből)	I. Főcikkek. d) Társadalom	irodalom	1853.03.20.
Br.	Angol regény és német kritikus	I. Főcikkek. a) Széptan és Irodalom	irodalom	1853.04.17.
Botanophilos ²	Egy téli séta a pesti füvészkertben	III. Tárcza. c) Vegyes	beszámoló/ riport	1853.02.06.
<i>Philanthus</i> ³	Hivatalos referada a pesti 2-dik világtárlatról	III. Tárcza. c) Vegyes	beszámoló/ riport	1853.05.08.

¹ GULYÁS Magyar írói álnév lexikon, 89.(Fitz Józsefre hivatkozva).

² Uo., 87.

³ Uo., 531, valamint KOZMA Brassai Sámuel, mint *aesthetikus és műkritikus*, 233. Lakatos István szerint Brassai a *Budapesti Hírlapban* a „Philaethes” álnév mögé bújt. Lakatos hibásan a *Hírlap* 126. számára hivatkozik, de Kozma (245. o.) korábban helyesen hivatkozik a 125. számra.

Szerző (forrás szerint)	Cím (forrás szerint)	Rovat (forrás szerint)	Sajtótörténeti műfaj	Dátum
<i>Philanthus</i>	Hivatalos referada a pesti 2-dik világtárlatról, II.	III. Tárca. c) Vegyes	beszámoló / riport	1853.05.12.
<i>Zsámbokréti Gyula</i>	Torzképek	II. Költészet. b) Beszélyek és rokon	Társadalom- bírálat/nyílt levél	1853.03.31.
<i>Zsámbokréti Gyula</i>	Torzképek (II.)	II. Költészet. b) Beszélyek és rokon	Társadalom- bírálat/nyílt levél	1853.05.05.
Canus	Rigoletto	III. Tárca. Nemzeti Színház.	operabírálat	1853.01.05.
Canus	Hangverseny Zöllner zongoramester javára	III. Tárca. Nemzeti Színház.	Hangverseny- kritika	1853.01.09.
Canus	Proféta	III. Tárca. Nemzeti Színház.	operabírálat	1853.01.20.
Canus	Martha vagy a richmondi vásár	III. Tárca. Nemzeti Színház.	operettbírálat	1853.01.23.
Canus	Ermani	III. Tárca. Nemzeti Színház.	operabírálat	1853.02.13.
Canus	Gránátos tábor	III. Tárca. Nemzeti Színház.	operabírálat	1853.02.17.
Canus	Hangverseny. Első Salon-zenély	III. Tárca. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.02.24.
Canus	Hangverseny. Második Salon- zenély	III. Tárca. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.03.03.
Canus	Nemzeti Színház. Székely Imre hangversenye	III. Tárca. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.03.06.
Canus	Hangverseny. Harmadik Salon- zenély	III. Tárca. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.03.13.
Canus	Zenészeti krónika. 1. Két huszár. 2. IV. Salon-zenély	III. Tárca. 1. a) Nemzeti színház. 2. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	opera és hangverseny- kritika	1853.03.17.

Szerző (forrás szerint)	Cím (forrás szerint)	Rovat (forrás szerint)	Sajtótörténeti műfaj	Dátum
Canus	Salon-zenély (Lloyd terem.)	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.03.24.
Canus	Zenészeti krónika (Sandeau k.a. hangversenye. – Utolsó salon- zenély).	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.07.
Canus	Dreyschock első hangversenye	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.17.
Canus	Dreyschock második hangversenye (Apr. 22-dikén.)	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.21.
Canus	Dreyschock harmadik hangversenye	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.24.
Canus	Zenészeti Krónika. Egy áprilisi nap zenekísérettel a n. Muzeumban (vasárnap, apr. 24.).	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.28.
Canus	Dreyschock ⁴ Másnap: (a n. színházban)	III. Tárcza. a) Nemzeti Színház b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.04.28.
Canus	Radvaner ur zenélye. (Maj. 8. 1853. K. sz. u. Europában).	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	Hangverseny- kritika	1853.05.12.
Canus	Zenészeti krónika. (Nemzeti színház: Halévy Zsidóhölgye).	III. Tárcza. a) Nemzeti Színház	operabírálat	1853.06.02.

4 Ez az írás kétszer fordul elő a tartalomjegyzékben, része a „Nemzeti Színház” és a „Hangversenyek...” rovatnak is. (536. oldal).

Szerző (forrás szerint)	Cím (forrás szerint)	Rovat (forrás szerint)	Sajtótörténeti műfaj	Dátum
Canus	Zenészeti krónika. Bülow úr és még valami	III. Tárcza. a) Nemzeti Színház	Hangverseny- kritika	1853.06.05.
Canus	Zenekrónika. Bülow úr 3-ik zenélye. Jun. 13. a nemzeti színház.	III. Tárcza. a) Nemzeti Színház	Hangverseny- kritika	1853.06.16.
Canus	(Jun. 16.) Alvajáró; dalj. Bellinitől.	III. Tárcza. a) Nemzeti Színház	operabírálat	1853.06.19.
Canus	Zenekrónika. Pesten Jun. 20. Milanollo Teréz k.a. ⁵	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet		1853.06.23.
Canus	Zenepolemia. (Canus búcsúszava.)	III. Tárcza. b) Hangversenyek, akadémiák, zenészet	polémia	1853.06.26.

FÜGGELEK 2. A Szépirodalmi Lapok „Nemzeti Színház” rovatának további cikkei

Szerző	Cím	Műfaj
	Gr. Festesics Leó nyilatkozata	beszámoló a Nemzeti Színház állapotáról
	Angolul	színikritika, Görger vígjáték
	Nemzeti Színházunk ügyében (gr. Andrassy indítványa)	beszámoló
-i. [Gyulai Pál]	Cid	színikritika, dráma Corneille Péter
Bülow I. G.	Nemzeti Színház	színikritika
g. [Toldy Ferenc]	Kalmár és Tengerész	színikritika, Czakó Zsigmond eredeti dráma
g. [Toldy Ferenc]	Ármány és szerelem	színikritika, Schiller
g. [Toldy Ferenc]	Árgyil és Tündér Ilona	színikritika, eredeti néprege Szigligeti

5 Operabírálatnak indult, ám Canus nem írta meg a cikket. A lapszerkesztőmegjegyzése: „Zenereferensünket a csodálat elnémitá. Reméljük, hogy jövő számunkban megszólal.”

Szerző	Cím	Műfaj
g. [Toldy Ferenc]	Yella k. a. és Schellenberg föllépte	balett beszámoló
g. [Toldy Ferenc]	Három szín	színkritika, eredeti vígjáték Kovács Pál
g. [Toldy Ferenc]	Pénz és becsület	színkritika, vígjáték Ponsard
K-beny [Kertbeny Károly Mária / Karl-Maria Benkert]	1. Ira Aldrige mint Othello 2. Ira Aldrige mint Macbeth 3. Ira Aldrige mint Shylock és Mungo 4. Ira Aldrige mint III. Richard	színkritika / beszámoló
k. [Bajza József?]	Galotti Emilia	színkritika, Lessing dráma
K. Á. [Pákh Albert]	Krizisek	színkritika, Bauernfeld vígjáték
K. Á. [Pákh Albert]	Ira Aldrige Pesten	színkritika
K. Á. [Pákh Albert]	Haramják	színkritika, Schiller
K. Á. [Pákh Albert]	Tamás bátya kunyhója	színkritika, Stowe
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]	Tévedések vígjátéka	színkritika, Shakespeare dráma
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]	Sullivan	színkritika, Mallesville [Mélesville]
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]	Dandin György	színkritika, vígjáték Molière
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]	Szív és hozomány	színkritika, vígjáték Mallefille
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]	Lady Tartuffe	színkritika, vígjáték Girardinné [Mme Emil von Girardin]
S.... [Toldy (Schedel) Ferenc]:	A koldusnő	Anicet-Bourgeois–Masson dráma színkritika
Székely József	Romeo és Julia	színkritika, Shakespeare
Székely József	Othello	színkritika, Shakespeare

FÜGGELÉK 3. Zenei témák előfordulása a *Szépirodalmi Lapok* egyéb rovataiban

Szerző	Cím	Rovat	Dátum
	Zenészet. "Mátray Gábor népdal gyűjteménye"	IV. Napi érdekek. A) Birálatok, ismertetések, irodalmi s művészeti életképek s rokon.	1853.01.09.
Balambér ⁶ [Pákh Albert]	Hét nemzetség (operaszöveg)	IV. Napi érdekek b) Polémia, satyra, humor, apróságok, vegyesek.	1853.03.27.
Berlioz [Hector]	A párisi szini világból (Berlioz után)	II. Költészet b). Beszélyek és rokon	1853.03.03.
Philomelus	Mit bizonyít?	IV. Napi érdekek b) Polémia, satyra, humor, apróságok, vegyesek.	1853.03.31.
Szeberényi L.	Tót népdalok	IV. Napi érdekek. A) Birálatok, ismertetések, irodalmi s művészeti életképek s rokon.	1853.05.12.
T-y [Toldy Ferenc]	Egy zenész kalandjai, francia elbeszélés (Berlioz után)	II. Költészet. b). Beszélyek és rokon	1853.01.27.

6 PORZSOLT *Magyar írói álnevek*, 342.

ABSZTRAKT

SIMÉNY BEÁTA (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Brassai Sámuel, a *Szépirodalmi Lapok* zenekritikusa

Rövid élete ellenére gazdag forrásanyagot képvisel a Pákh Albert szerkesztette rangos irodalmi és művészeti orgánus, a *Szépirodalmi Lapok*. 1853 januárjától fél éven keresztül járult hozzá a pest-budai olvasóközönség műveléséhez a széptan, magyar- és világirodalmi próza és költészet, társasélet, színház és zeneélet területeit érintő cikkeivel. Számos bírálat és beszámoló született a „Tárcza” két leghangsúlyosabb tárgykörének vonatkozásában: „Nemzeti színház”, valamint „Hangversenyek, akadémiák és zenészet”. Canus, a lap zenei referense mindkét témában rendszeresen közölt ismertetőket, bírálatokat és fogalmazta meg benyomásait, melyek vélhetően egy általánosabb véleményt is közvetítenek a fővárosi mindennapok zenei és egyéb kulturális eseményeinek recepciójával kapcsolatban. E kritikákkal – bár csak mozaikszerűen és ízléselemzési jelleggel – foglalkozott már a Brassai Sámuel-irodalom, amely a fiatalon öszülő tudóst véli azonosítani a Canus (lat. idős, szürke/ősz), illetve a Zsámbokréti Gyula álnevek alatt.

A tanulmány a *Szépirodalmi Lapok*ra fókuszálva vizsgálja Brassai saját- és álnevei alatt megjelent publikációit, ugyanis ezeket a *Divatcsarnok*ban közölt Brassai-írásokkal összevetve, valamint kéziratok forrásokkal kiegészítve megkérdőjelezhetővé válik a polihisztor nevéhez társított szignók hitelessége.

Tárgyszavak: Brassai Sámuel; Pest-Buda, *Szépirodalmi Lapok*; Canus; Zenekritika.

SIMÉNY BEÁTA a kolozsvári „Gheorghe Dima” Nemzeti Zeneakadémián végezte zenetudományi tanulmányait, ahol jelenleg doktori hallgató. Készülő disszertációja Brassai Sámuel (1800–1897) zenekritikusi munkásságát, a 19. századi magyar zenetörténetben és kulturális életben betöltött szerepét, kapcsolatrendszerét vizsgálja. Jelenleg a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának tudományos segédmunkatársa.

ABSTRACT

BEÁTA SIMÉNY (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

Sámuel Brassai – Music Critic of the Review *Szépirodalmi Lapok*

Despite its short life, the prestigious literary and artistic journal *Szépirodalmi Lapok* [Literary papers], edited by Albert Pákh, represents a rich source material. With its articles touching on the fields of aesthetics, prose and poetry of Hungarian and universal literature as well as the social, theatre, and music life, the journal was able to contribute to the education of the Pest-Buda readership for six months, beginning from January 1853. Its “Tárcza” [Feuilleton] contains a number of reviews and reports, connected to the two most important subjects of interest: “Nemzeti Színház” [National Theatre] and “Hangversenyek, akadémiák és zenészet” [Concerts, Academies, and Musical Art]. Canus, the magazine’s music editor, regularly published his reviews, criticisms, and impressions on both subjects, which presumably convey a more general opinion on the reception of the musical and further cultural events in the capital’s everyday life. These criticisms have already been dealt with in the literature on Sámuel Brassai, albeit in a mosaic-like manner and focusing on the analysis of taste. The same literature thought to identify the scholar turning grey at a young age under the pseudonyms Canus (lat. old, gray-haired) and Gyula Zsámbokréti. The present study examines Brassai’s writings, published under his own name and his pseudonyms in *Szépirodalmi Lapok*. When compared to Brassai’s writings in the review *Divatcsarnok* and supplemented with manuscript sources, the authenticity of the signatures associated with the polyhistor’s name becomes questionable.

Keywords: Sámuel Brassai; Pest-Buda, *Szépirodalmi Lapok* [Literary papers], Canus; music criticism.

BEÁTA SIMÉNY studied musicology at the Gheorghe Dima National Music Academy in Cluj-Napoca, where she is currently a PhD student. Her upcoming doctoral dissertation focuses on the Hungarian scholar and music critic Sámuel Brassai (1800–1897), exploring his role and position in the nineteenth-century Hungarian music history and cultural life with a research based on manuscripts, archival documents, and press materials. At present, she is an assistant research fellow of the Department of Hungarian Music History at the HUN-REN RCH Institute for Musicology in Budapest.

Egy főváros nevezetességei – Jankó János Pest-Budája

„Hajh, nem így volt ez a hajdani boldog időkben, amikor én Pestre fölkerültem ügyvédbojtárnak, akit még akkor jurátusnak híttak. Csak Pestről beszélhetek, Budára nem jártam. Ott csendesség volt. Annál több volt a hang Pesten.”¹ Az 1900. január 17-én, a szerző által felolvasott, s nagy sikere okán egy hónappal később, az Aurora irodalmi, művészeti és társadalmi folyóiratban *A hajdani hangos Budapest* címmel megjelent elbeszélő próza abból a csendességből indul ki, amely az író, Jókai Mór szerint a századfordulóra „itthon minden utcát, piacot betakar.”² Az 1840-es évekre – Jókai jurátusára – visszatekintő szöveg dramaturgiai tengelyét egy sajátos idősíki és leltár adja meg: egyetlen, napszakokra felosztott hétköznapi érzékletesen megidézett utcahang-inventáriumán keresztül egy korabeli városi zajszimfónia tételei bomlanak ki.

A megelevenedő hajnal–reggel a város egyszerű származású kiszolgálóié, akiknek egymás után felhangzó hol csengő, hol erősebb megszólalásai, kiáltásai, eltérő akcentusai (és nem utolsósorban az őket megugató kutyák) különös atmoszférát keltenek életre. A milimári (tejhordó) leány, a homokáruló asszony, az ószeres, drótos, üveges, szekerések, köszörűsök egymásra belépő megszövegezett szólamai mellett a

1 Aurora irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat, 1900. februári számában az az év január 17-én felolvasott szövegének közlése. Vö. JÓKAI MÓR: „A hajdani hangos Budapest (1900)”, *Holmi* 17/6 (2005), 662–665. A *Pesti Napló* beszámolója szerint az Auróra irodalompartoló kör illusztris vendége a Nemzeti Szálló nagytermében Székely Arnold zongoraszólója és Körmendy Lajos szónoklata után lépett a felolvasó asztalhoz, korrajzának felolvasásakor „maga dúdolván el az egyes nótákat”. A felolvasást követően folytatódott a hangverseny, Odry Zsuzsanna, Roemer Karola, Várady Sándor, Flig József és ifj. Robitsek Gyula közreműködésével. „Jókai a régi Pestről. Felolvasás az Aurórán. Budapest, január 17”, *Pesti Napló* 51/17 (1900. január 18.), 4. További teljes és részleges szövegközlés: „A hajdani hangos Budapest. Korrajz. A Magyar Hírlap számára írta: Jókai Mór”, *Magyar Hírlap* 10/18 (1900. január 18.), 1–3; Továbbá: „Az Aurora estéje”, *Pesti Hírlap* 22/18 (1900. január 19.), 8.

2 „A hajdani hangos Budapest”, *Magyar Hírlap*, 1900. január 18., 1.

kimondott énekszerűség is megjelenik a leírásban: az olajáruló palotai menyecske „olyan pompás gixerrel tudta kívágni [t.i. az «olaj-it» szót], hogy annál szebbet az operában sem lehetett hallani”, a köszörűs „két garas éles, egy garas fényes!” énekével hívja a kuncaftokat, a kocsisok vetélkedésének témája pedig az: kié a legszebb tenorhang?³ A dunavizes ember németjére felesége magyarul jajveszékkel, kettősüket a számár közbeéneklése egészíti ki trióvá. A gyermekek kedvenceként tűnik fel „a targoncáját mindenféle üvegből készült drágaságokkal körülaggatva, tilinkóbillegéssel” utcákat végigjáró „sípoló rongyász”.⁴ Nemsokkal később követi a szeneslegény, aki eredetileg németül majd fizetségért magyarul hirdeti magát, de csak addig, míg a városkapitány be nem tiltja dallamát, mert az nagyon hasonlít egy bizonyos liturgia verséhez.⁵ Vándorkomédiások, a Nemzeti Színház mögötti botanikus kerti állatsereglet trombitás szónoka éppúgy szereplője e délelőtti kavalkádnak, mint a városház előtti téren játszó cigánymuzsikusok, akiknek zenéjére verbunkost táncolva gyűjtik katonának a fiatal legényeket. Délben jön el a marhahajtás ideje, ekkor tekeri verklijét éneklő feleségével a mesélő ember, hogy történetét a trombitaszóval érkező delizsáncz megszakítsa. A Duna-part érdekes kakofóniáját „a kofaasszonyságok kölcsönös nyájaskodása” adja, amelyet „kórusként kísér a Duna-parti cölöpverők sulyokpuffogása”,⁶ a hajósok kiáltozása és hajójuk másfél öles bükkfa tülke. A délután a polgári zenekaré, aki Jókai elbeszélésének ezen napján temetői gyászmenettel halad: odafelé a *Dom Sebastian* kardalát, vissza Erkel *Hunyadijából* a „Meghalt a cselszövő”-t játssza. Az esti harangszót követően a hazatérők szekérszörgése, majd a 9 órai ezreddobos-trombita takaródója hangzik fel. Ezután a 10 órakor záró színházakból meginduló fiákerek zörgése, a gyalogosan hazatérők hangos kritikai diskurzusa, majd kapucsengetése–kopogása hallatszik. A napot és éjt végül a sötétben előbújó gavallér szerenádjá, az éjfélkor megnyíló Zrínyi és Két pisztoly vendégserege, s az innen távozó jurátusok és más fogadóból kijövő szabólegények stájer és magyar nóta párviadala zárná – ha a hajdú dobpergése és a harangok nem riasztanának tűzriadóra minden verekedésre kész fiataalt. „Így végre elcsendesül a város, csak a dunai malmok pitléinek kelepelése s a várost körülvevő mocsarak békamillióinak brekegése tartja ébren az éjszakát, föl-fölriasztva a kaszárnnyak előtt strázsáló katona jelkiáltásától, mely a város végéig elhangzik a csendes éjszakában...”⁷

A Jókai alapította *Üstökös* felhívására jelentkező Jankó Jánosnak köszönhetően az 1850-es és 1860-as évektől megjelenő illusztrációk között a karikatúra műfajában

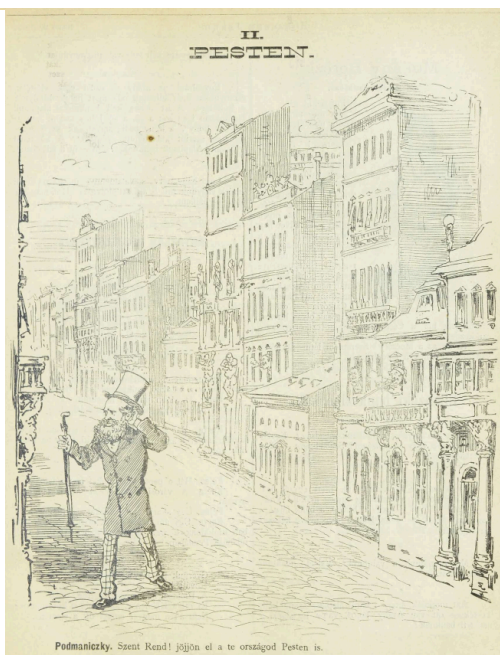
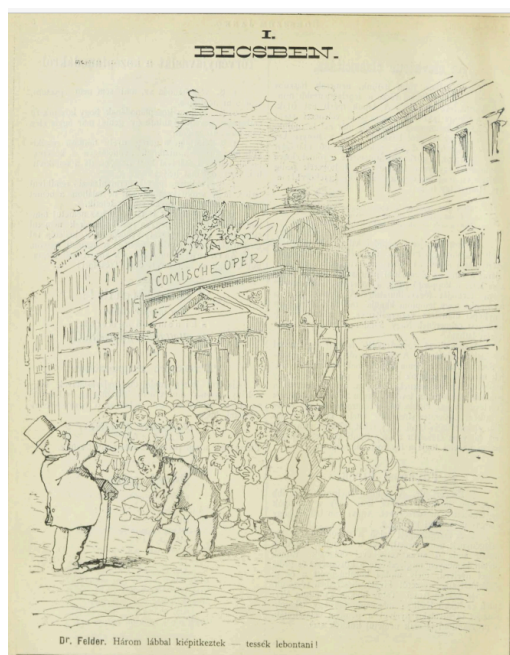
3 Uo., 1-2.

4 Uo., 1.

5 Uo., 2.

6 Ua.

7 Uo., 3.

1-2. kép. „Várostervezés Bécsben és Pesten”, *Borsszem Jankó* 6/290 (1873. július 20.), 7.

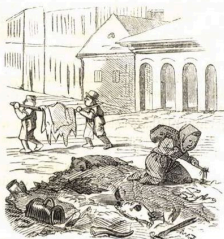
3-4. kép. „Fővárosi építkezés”, *Borsszem Jankó* 6/303 (1873. október 19.), 6-7.

is megjelenik a fővárosi terek és karakterek világa, a városkép humorisztikus és nem egy esetben hangzó részletgazdagsága.⁸

A Tótkomlósról származó Jankó (1833–1896) a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója, Kubinyi Ágoston támogatásával került Marastoni Jakab festőiskolájába a század közepén.⁹ Az ifjú művészpálcán pesti tartózkodása alatt szerződött el az akkor már elismert író szatirikus lapjához illusztrátornak.¹⁰ A „torzkép-rajzoló”¹¹ remek karakterábrázoló tehetsége és német–francia–angol élclapokban¹² jártas stílusa emelte a kortársai fölé. Szana Tamás művészettörténész 19. századvégi Jankó-életrajza alapján tudható, hogy nehezen viselte a szerkesztők által gyakran preferált maró gúnyt, így inkább kreativitása, ötletes humora tette rajzait ismertté és keresetté itthon és külföldön is. A többek között zsánerképeket, Petőfi-illusztrációkat is készítő festő az egyik legkeresettebb grafikus lett a korabeli élclapoknak, politikai állásfoglalástól függetlenül.¹³ pl. *Borsszem Jankó, Bolond Miska, Bolond Istók*.¹⁴ E téren való szinte

- 8 Jókai Mór az addig nemzetközi mintákra épülő s gyakran íztelen humorisztikus sajtópróbálkozások mellett indította el *Nagy Tükör* című lapját (1856–1858), hazai adomagyűjtése a „karakterében magyar humorisztikus” sajtó beindításának is ösztönzője volt. Jankó 1858-tól dolgozott *Az Üstökös* számára, de nem kizárható az sem, hogy már a *Nagy Tükör*-ben is megjelent munkája. Vö. MIKLÓSSY János: „Jókai élclapjai”, *Irodalomtörténet*, 65 [új 15]/ 4 (1983), 956–965., ide: 957., 961. Jókai saját maga által felvázolt szatirikus rajzvázlatairól lásd uo. 957. Lásd továbbá THURÓCZY Gergely, „»Élclapok mostohagyermeké« – Jankó János és a magyar képregény kezdetei a Bolond Miskában”, in SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): „Képes világ”: Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról (Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, 2014) (= *Tanulmányok Budapest Múltjából* 39), 249–276.
- 9 SZANA Tamás: *Jankó János élete és munkái* (Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat kiadása, 1899) (= *Magyar Műtörténeti Monographiák* 3), 16–18. Marastoni Jakab (Jacopo) (1804–1860) Bécsben tanult olasz származású festő, elismert portrékészítő. 1846-ban ő alapította meg az Első Magyar Festészeti Akadémiát.
- 10 Szakmai kapcsolatukhoz érdekes adalék, hogy Jankó násznagya is Jókai Mór volt, nyoszolyóaszszonya pedig Balázné Bognár Vilma énekművésznő. Vö. SZANA *Jankó János élete és munkái*, 40.
- 11 *Vasárnapi Ujság* 43/14 (1896. április 5.), 1–2., ide: 1.
- 12 A korabeli magyar sajtó német, francia és angol mintájául szolgált a *Fliegende Blätter*, *Charivari*, illetve a *Punch*. Jankó rajzait közölte a bécsi *Kikeriki* és az *Illustrated London News* is. Vö. BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében* (Budapest, Corvina, 1983), 113.
- 13 „Ha valaki a pártok fölött áll, úgy művészbáratom az” – írja Ágai Adolf 1871-ben Jankó egyik karikatúráját elemezve.
- 14 RÉVÉSZ Emese: „A népeletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában az 1850–1870 közötti hazai sajtóillusztráció példáján”, *Ars Hungarica* 32/2 (2004), 275–319., ide: 275., 307. Vö. Jankó a többkötetes *Petőfi Sándor költeményeiben* megjelent illusztrációja mellett „A hires Petőfi”-rajza, *A magyar festőművészet albumában* megjelent illusztrációja (Budapest, Athenaeum, 1874), 77. Neves festőtársaival – Feszty Árpád, Lotz Károly, Munkácsy Mihály stb. – együtt közreműködött Hubay Petőfi-versekre komponált dalkötetének illusztrálásában is. Lásd *18 Eredeti Magyar Dal Petőfi Sándor költeményeire*. Aggházy Gyula [...] Jankó János [...] magyar festőművészek eredeti rajzaival ellátva. Énekhangra zongorakisérettel szerzé HUBAY Jenő (Budapest, Táboroszy és

Buda-Pest nevezetességei.

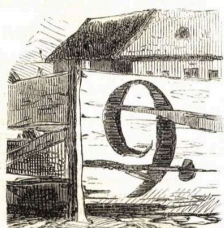
Al-dunaparti sétány.

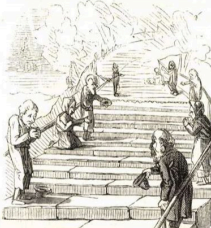
Váci-úti boulevard.

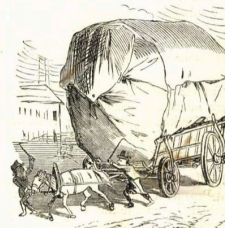
Iparműkiállítási palota.

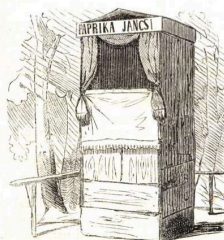
Egy hotel az üllői úton.

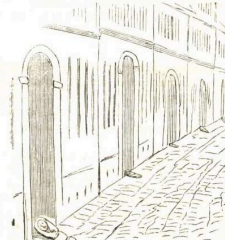
A várba vezető lépcsőzet szobrai.

Állatkinzás elleni egyletek.

A „pestvárosi” magyar színház.

Lelenc-házak.

A városligeti állatkert.

A pesti vízvezeték.

A feldunapart árnyas kőfái.

Nyark-levesosztó intézet.

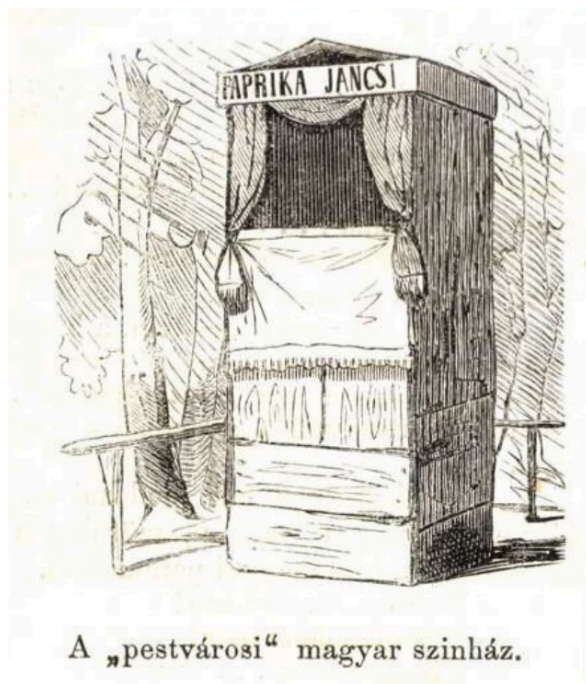
Felelős szerkesztő: Szokoly Viktor. — Nyom. kiadó tulajdonos: Emich Gusztáv Magy. Akad. nyomdászánál Pesten. — Rajzolja Jankó. — Metszi Rusz.

teljes egyeduralma az 1880-as évek közepéig tartott.¹⁵ Komolyabb témájú képei, festményei – amelyek egy része ma a Magyar Nemzeti Galériában látható – a *Vasárnapi Ujság* hasábjain jelentek meg.¹⁶ Az 1866-os bécsi tanulmányait¹⁷ követően Tóth Kálmán¹⁸ hívására Pesten újra munkába álló művész – müncheni festői álmait háttérbe szorítva – a falusi tájképektől szinte végleg a pesti polgári *genre* témája felé fordult. Nagyszerű típusalkotóként teremtette meg a városlakók és a vidékről idetévedő árusok, csetlő-botló emberek különféle karaktereit. A városegysítést megelőző és azt követő illusztrációi nemcsak az ottélőket, de az urbánus környezet nem éppen előnyös oldalát is megörökítették. A bécsi körülményekhez képest siralmas pesti állapotokon kétségbeesetten merengő Podmaniczky Frigyes – „Szent rend, jöjjön el a te országod Pesten is!” – a városegysítés évének nyarán készült (1–2. kép).¹⁹

Hogy a helyzet az év őszére sem javult, a templomtornyokkal rivalizáló gyártornyok és a zsúfolt utcaképek is jól mutatják (3–4. kép). E rendezetlenséget még rá- és beépítésekkel is szűkítő akusztikai térre utalhatott Jókai fent idézet írásában akkor, amikor az esteli harangszóhoz ér: „Aztán következik az esteli harangszó, melynek hangját még nem nyelik el a háromemeletes házak utcasorai, mint most.”²⁰

Parsch, [1880]), 26. A kiadvány megtalálható Liszt Ferenc hagyatékában, lásd Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, ltsz. LH Z 2758.

- 15 Elismertségről lásd CSICSERI Bors [ÁGAI Adolf]: „A Borsszem Jankó története”, *Borsszem Jankó* 29/1465 (1.) (1896. január 5.), 1–5., ide: 3–4. A Jankó Jánost szerződtető lapok az említetteken kívül a bécsi *Kikeriki*, *Bolond Miska*, *Bolond Istók*, *Urambátyám*, *Az Űstökös*, *Vasárnapi Ujság*, *Magyarország-Nagyvilág*, *Hon*, *Külföld*, *Képes Családi Lapok*, *Divat*, *Lúdas Matyi*, *Hazánk s a Külföld*, *Pikáns Lapok*. Vö. BUZINKAY Géza – ERÉNYI Tibor – GERGELY András – NÉMETH G. Béla – VELIKY János: *A magyar sajtó története* II/2. 1867–1892 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985) (= *A Magyar Sajtó Története*), 185., 197., 212., 217–218., 226., 232., 394., 396., 400., 406., 421., 427., 431.
- 16 JANKÓ János: *A népdal születése* (1860, Magyar Nemzeti Galéria, FK 1379), *Tájkép* (1885, Magyar Nemzeti Galéria, FK 659), *Csokonai a lakodalomban* (1869, Déri Múzeum).
- 17 Bécsben Karl Rahl mesteriskolájának növendéke volt (1864–1866), ide járt Than Mór és Lotz Károly is. Vö. SZANA *Jankó János élete és munkái*, 34–38.
- 18 Tóth Kálmán (1831–1881), szerkesztő, a *Bolond Miska* és a *Fővárosi Lapok* alapítója.
- 19 Podmaniczky Frigyes 1873–1905 között töltötte be a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnökségét, szembesülve a főváros fejlesztésének gondjaival. A korabeli sajtóanyag képanyagának forrása: Arcanum Digitális Tudománytár.
- 20 „A hajdani hangos Budapest.”, *Magyar Hirlap*, 1900. január 18., 3. Az 1870-es évek elején folyó rá- és újonnan építések akár többszázaz nagyságrendben is megvalósultak. Vö. KÖRÖSI József: *Az 1872. évi pesti építkezések* (Budapest, k. n., 1873) (= *Budapesti Statisztikai Közlemények* 8), 5. Az így kialakuló kusza városkép nem éppen hízelgő zenei asszociációira – pl. „unterbrochener dreivierteltakt” [megszakított háromnegyed] – találó példa Jankó „Fővárosi építkezés” című képpárjának második része. Vö. *Borsszem Jankó* 6/303 (1873. október 19.), 7.

A „pestvárosi” magyar színház.

5b. kép. „Buda-Pest nevezetességei”, részlet

6. kép. „A közcsend helyreállítása – a kofák által a konstablerek ellenében”,
Borsszem Jankó, 1873. augusztus 31, 10

Városkép, nevezetességek, „hangos” jelenetek

A városrészek, utcaképek teljes arzenálját tárja elénk Jankó *Buda-Pest nevezetességei* című képsorozata (5a kép). A 12 kép a piacterek, ápolatlan utcasorok egy-egy elemét magasztos, a borzalmas közállapotokat mutató képeknek teljességgel ellentmondó címetek ad. A korszak többször sajátos koncerttermének beállított vásártereit mutatja a feldunapart²¹ árnyas (ko)fái[sic!], az iparműkiállítási palota, vagy éppen a „pestvárosi” magyar színház (Paprika Jancsi-) feliratú képein (5b kép).

Hogy egy vásár – akár országos – milyen hangerdőt jelenthetett a 19. század második felében, arra vonatkozóan Jókaié mellett más írások is érzékletes ismertetővel szolgálnak, így a *Katholikus Hetilap* 1874. évi Kisvárosi photographiái:

„A semmiből lassankint egy csodás nagy tableau fejlődik ki, egy óriási ködfátyolkép sürgő forgó alakokkal, festői csoportozatokkal, folyton változó képletekkel, melynek körvonalai a messzetéréség láthatárán mosódnak el. Egy kis fölzavart tenger csodás zsi-bongó lényektől folyton mozgásban tartva; ideálja a rendetlenségnek bábeli zűrzavarban; kolossális koncert, melyben emberhang, rikácsolás, nagy dob, trombita, ökörbögés, cigányzene és kintorna egy nagy gomolylyá olvadnak össze; mindez nem más mint az őszi vásár. [...] A dobszóra tódul a nép, egymás hátán az ember. A szegényebbek megelégesznek azzal, hogy egy ponyvára festett kép rémes történetét hallgatja, melyben a kintornabéltekerő hangja mellett jámbor cseh ember infamis dialektusban megénekli Jaroszláv chinai herczegnek iszonytató meggyilkoltatását, ki is miután háromszor megnyuzatott, hétszer elevenen megfőzetett, elvégre sok viszontagságokon átmenve elvégre karóba huzatott. Történt mindez ezernyolczszáztizben Prága városában, mikor az a nagy szél volt. Megnépesülnek a laczikonyhák is. Széles lóczákon ülve ott iddognak a jó vásárt csapott atyafiak, előttük párolgó tálban hurka és cigány pecsenye. Mellettök három szál cigányzenész keserves nótát fújva. Egy-egy hangos torkú atyafi valami dalt kezd rekedt, bántó hangon, s a többi is rábődül. A klarinétos fújja a nótát gége szakadtából s kecsesen hajlong a legény előtt, ki a nótát megrendelte. Fülébe sikolt, hogy annál inkább élvezzen. A zaj, láрма s hemzsegő tömegben ott ténfereg néhány species a jobbosztályból.”²²

A fent említett kofák egyebekben nemcsak a pesti boulevard nevezetességei, de nyájas beszédük mellett a közcsend fenntartásának őrei is voltak (6. kép).²³ Az *Üstökös*

21 A Lánchídtól délre eső partszakasz.

22 M.: „Kisvárosi photographiák V”, *Katholikus Hetilap* 30/46 (1874. november 12.), 462–463.

23 „A pesti boulevard”, *Bolond Miska* 5/35 (1864. augusztus 28.), 140.

7. kép. „Mikor és hogyan készül hát a Bolond Miska”, *Bolond Miska* 7/25 (1866. június 24.), 99.

A z i n s é g á l d á s a .

Mig inség nem volt, a hangverseny-saisonban tödultak hozzánk mindenféle éghajlati művészek, silyen productiókat-kelle hallgatnunk.

Most kerül bennünket a kalapáló had s helyettük bájos delnök lépnek föl a szükölködők javára s szavallják azt, hogy „Isten segits, népeknek istene...”

Felelős szerkesztő: Szokoly Viktor. — Nyom. kiadó Emich Gusztáv tulajdonos magy. Akad. nyomdászánál Pesten. — Rajzolja Jankó. — Mets: iRusz.

8. kép. „Az inség áldása”, *Bolond Miska* 5/11 (1864. március 13.), 44.

1865-ös „Miken mulatja magát a jó publikum?”-kérdésére választ adó képsorozata pedig érzékletesen ábrázolja az árusasszonyok válogatott próbatételeit is.²⁴ Ehhez az utcaképhez tartozott a postakürttel érkező delizsánsz, amelynek kocsisához vágja oda mérgében az eredetileg fiának szánt kiflijét Pontyfy.²⁵

Szerkesztőség, karakterek, előadóművészet, koncertélet

Az „rajztoll humoristája”²⁶ egy pesti szerkesztőségi iroda látogatóit is megörökitette 1866-ban – nem mellékesen az egyik első hazai képregényként – „Mikor és hogyan készül hát a Bolond Miska” címmel (7. kép).²⁷

Innen tudjuk meg – ha máshonnan nem sejtjük – hogy a szerkesztő úrhoz művészek, önjelölt feltalálók, egyletek és alapítók is sűrűn bekopognak a célból, hogy bármely kért vagy kelletlen produkciójukat, estélyüket és egyéb portékájukat–vállalkozásukat a lap nyilvánosságába és jóindulatába rekomendálják. Így jelenik meg az aznap debütáló és magát szerényen ajánló Dallami Aurélia énekesnő, az „ujmodorú pikuláját” hangszerelőadással reklámozó feltaláló, illetve a zsenge társulatként bekopogó és avatási ünnepélyére költeményért esdeklő Bömbölde dalárda.²⁸ Arra vonatkozóan, hogy az előadások színvonalának korabeli megítélése 'a kevesebb több' aspektusait is magában hordozta, minden kétséget kizár *Az inség áldása* című képpár (8. kép). Eszerint „Míg inség nem volt, a hangverseny-saisonban tódultak hozzánk mindenféle éghajlati művészek, s ilyen productiókat kelle hallgatnunk”, szemben az inség idejével, amikor a „kalapáló had” helyett esztétikusabb előadásoknak tapsolhatott a közönség.²⁹

Jellemző azon *végletek* 1864-es szemléltetése is, miszerint a színmű előadása idején teljes érdektelenség miatt ásítozó pénztárossal szemben az operai *Bánk bán*

24 „Miken mulatja magát a jó publikum?”, *Az Üstökös* 8/19 (1865. május 13.), 148.

25 „Egy mákos kalács története – XV”, *Az Üstökös* 9/46 (1866. november 17.), 366.

26 Lyka Károly elnevezését idézi MIKLÓSSY *Jókai élc lapjai*, 961.

27 „Mikor és hogyan készül hát a Bolond Miska”, *Bolond Miska* 7/25 (1866. június 24.), 99. lásd még THURÓCZY *Élc lapok mostohagyermeké*, 249–276.

28 A dalárdák repertoárjában szereplő költeményekről lásd GUSZTIN Rudolf: „Dalármozgalmak a *Zenészeti Lapok*ban 1860–1867 között. Sajtóadatbázis” (BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, Magyar Zenetörténet Online, 2020), 29., 30., 33. . <https://doi.org/10.23714/mzo.004>. A zenekritikusi és szerkesztői minőségben is működő id. Ábrányi Kornélhoz írt levelek között nem egyszer hasonló ajánlások, kérések szerepelnek. Lásd BÉKÉSSY Lili: „»... hazánkfia, becses lapotok pártfogását kéri.« id. Ábrányi Kornél kapcsolati hálózata” (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022). <https://doi.org/10.23714/mzo.021>

29 „Az inség áldása”, *Bolond Miska* 5/11 (1864. március 13.), 44.

9. kép. „Végletek”, *Bolond Miska* 5/9 (1864. február 28.), 36.

íránt óriási az érdeklődés (9. kép).³⁰ A közönségre, szerzőkre, előadókra egyaránt le-
selkedő megpróbáltatásokra szintén többször utal Jankó: így a csúszós deszkákon el-
bukott pályaművek, az olaszul éneklő nemzeti színházi művészek impulzív képei
mellett külön kuriózum és a technika vívmányait is beemelő karikatúra a színpadi
színésznek telefonon segítséget nyújtó sűgő ábrázolása.³¹

Arra, hogy Jankó karikatúrái közéleti–politikai vonatkozásokat is érintettek,
jó példa mind a *Csak a muzsikus volt más*, valamint a *Bolond Miska* 1873. karácsony
előtti számában megjelent *A baloldal zongorája* című képe (10–11. kép). Előbbi gúny-
rajz Anton von Schmerling államminiszter néhány nappal korábbi (1865. július 27.)

30 Szemléletes jellemzése az opera látogatottságának egy korabeli (1864. november 12-re vonatko-
zó) előadás nézőtéri leírása: „Nincsen vásár — Bánk bán nélkül. Helyesen. A vidéki vendégek
legjobban szeretik és értik a magyar zenét, s a nemzeties dallamokat, melyeknek »Bánk bán«
elég bővében van. A nézőtér a legnagyobb szorongásig megtelt.” Vö. *Fővárosi Lapok* 1/261 (1864.
november 15.), 1094.

31 *Bolond Miska* 5/6 (1864. február 7.), 24. Képalírás: „Jó lett volna ebben a csúszós időben, a nem-
színház deszkáit is hamuval behinteni! tán akkor abból a sok pályavígjátékból nem bukott vol-
na el annyi.”; „Mikor a Nemzeti Színházban olaszul énekelnek”. Vö. *Az Űstökös* 23/1128 (1880.
március 28.), 147.

10. kép. „Csak a muzsikus volt más”, Az Űstökös 8/33 (1865. augusztus 19.), 276–277.

11. kép. „A baloldal zongorája”, Bolond Miska 14/51 (1873. december 21.), 289.

lemondása után jelent meg.³² Amellett, hogy a verkli mechanikájára kötött emberalakok és a zengődoboz oldalára írt CENTRALISATIO-felirat nem hagy kétséget afelől, hogy a képpár – akár Alexander Bach belügyminisztert, akár Schmerlinget ábrázolja – a Habsburg Birodalom központosító törekvéseire utal, érdemes azt is megjegyezni, hogy a torzkép alkotója e hangszerválasztással az államvezetői mechanikát működtetők kompetenciáját is mérlegre állítja. A korabeli kintorna megítélése szerint ugyanis e *musica vulgariva* „olcsó mesterség, számos ellensége van”, és „nemes dallamokat kegyetlenül megcsonkít-eltorzít”, „nem szabatos s a szigorú kontrapunkthoz kissé feszült viszonyban áll”, igaz, „a cseléd nagyrebecsüli, a mi ennél többet ér – gyermekeinknek föltétlen gyönyörűségére szolgál.”³³

A másik, *A baloldal zongorája* feliratú, címlapon közölt illusztráción a Tisza Kálmán vezette balközépből kilépő Ghyczy Kálmán már ajtón kívül rekedt Sennyey Pállal és társaival együtt látható. A Határozati Párt zongorájánál Tisza mellett Jókai Mór ül. Az őket körülvevő politikusok nem mindennapi kamarazenét játszanak – bár a csatolt vers („Zongorán nem orgonál se Ghyczy se Sennyey, Tisza s Jókai veri/ Győrfinél szól klarinét, Váradi mandolint ver/ Móricz Pál gordonkát húz/ Csernátoni tart kótát”) nem mindig jelöli helyesen a hangszerneveket, pl. klarinét helyett fuvola, mandolin helyett gitár szerepel a képen Győrfi illetve Várady kezében.³⁴ Ám ami ennél is érdekesebb, az a Kossuth Lajos volt titkáraként befutott, majd külföldről hazatért, ekkor Tisza bizalmasaként működő újságíró, Csernátoni Lajos alakja, aki

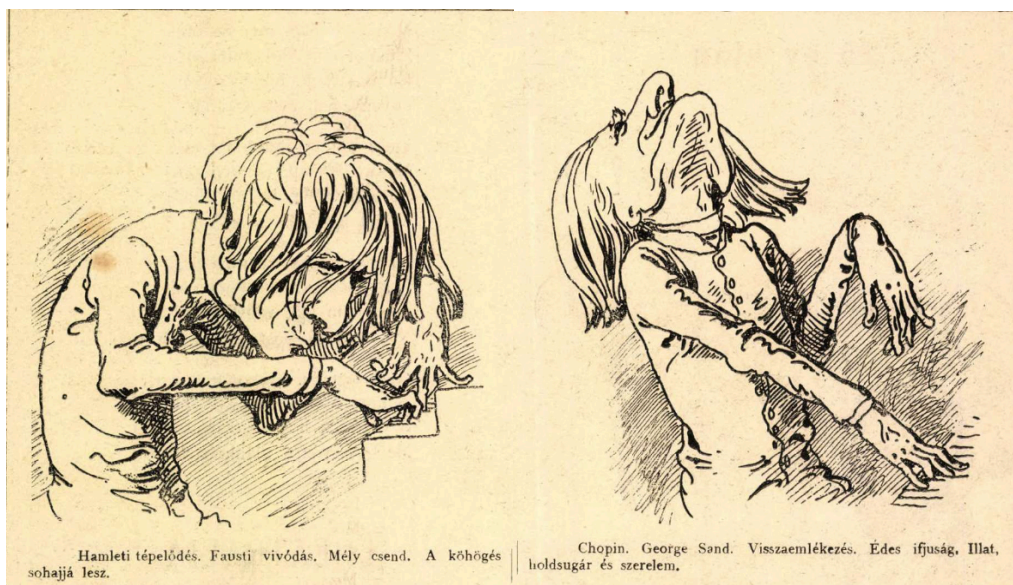
32 Az Alexander Bach nevével fémjelzett korszak (1850–1859) a forradalom és szabadságharcot követő megtorlás és neoabszolutista törekvések mellett a titkosrendőrség megjelenését is jelentette a közvélemény számára. Az 1861-es birodalmi gyűlésbe a Habsburg Birodalom népeit egybehívó, és azok egységében reménykedő Anton von Schmerling államminisztert (1860–1865) a birodalmi tanács 1865 közepén szavazta le a részben Deák-párti, részben olasz és szláv képviselők ellenállásán elbukó centralista kísérlete után. Ezt követő 1865. július 27-én történt lemondása után kezdődtek el az 1867-es kiegyezést megelőző tárgyalások is.

33 „Fővárosi képek, V. A kintornás”, *Vasárnapi Ujság* 12/19 (1865. május 7.), 224–225.

34 A képen szereplő és beazonosítható alakok: Várady Gábor (gitár), Móricz Pál (cselló), Győrfy Gyula (fuvola), Csernátoni Lajos (kottalapozó), ajtó mögül Ghyczy Kálmán és feltehetően Sennyey Pál leselkedik. A zongorán Tisza Kálmán és Jókai Mór játszik. A karikatúra a Tisza által vezetett Balközép Párt éppen aktuális állapotáról nyújt pillanatfelvételt. A mindvégig különvéleményen lévő Ghyczy (1808–1888) – szakítva pártjával és újat alapítva Középpárt néven (1873. december 10.) – ugyanúgy ajtón kívül rekedt, mint báró Sennyey Pál (1824–1888), a Deák-körhöz tartozó jóbarát. A zeneszobában – azaz Tisza bizalmi körében – maradó Móricz Pál (1826–?) képviselő, alelnök, végrehajtó bizottsági tag a csellón, a katonai pályát befutó képviselő ügyvéd Várady Gábor (1820–1906) gitáron kíséri a néhány évvel korábban kiegyező Tisza és a szélsőségesebb álláspontot képviselő Jókai együttes zongorajátékát. Mögöttük némileg szűkös helyen fuvolázik az elbeszéléseket és költeményeket is író ügyvéd–képviselő–újságalapító Győrfy Gyula (1835–1885). A pártpolitikai fordulatok sajtónyertéseként *Ellenőr* címen pártlapot alapító Csernátoni Lajosra a lapozó szerepe maradt. A történelmi háttérrel lásd KOZÁRI Monika: „Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról”, *Történelmi Szemle* 38/1 (1996), 99–124.

12a kép. „A baloldali zongorája”, *Bolond Miska* 14/51 (1873. december 21.), 289., részlet

12b–c kép. „Liszt Ferencz a dicsőségesen uralkodó zongorakirály az ő különféle attitűdjeiben”,
Borsszem Jankó 6/275 (1873. április 6.), 5., részletek

egyenesen a kottát tartja („Jaj de fáj”). Látszólag e témától távol esik Jankó előadó-művészekről készített rajzainak, karikatúráinak sora. Ugyanakkor izgalmas elemként emelném ki a zongoránál ülő két alak gesztusrendszerét. Mind Tisza hátravetett feje és kéztartása, mind Jókai billentyűk fölé görnyedő alakja megidézi az illusztrátor által többször megörökített, de néhány hónappal korábban, 1873 tavaszán, a *Borsszem Jankó* április 6-iki számában is megjelent Liszt-képsorainak két pillanatát. (12a–c kép)³⁵

Tisza, mint a visszaemlékezés, Jókai a hamleti tépelődés pózát tűnik felvenni. Jankóra oly’ jellemző travesztíának tűnik ez: létező toposzok, művek szereplőivé teszi célszemélyeit. Itt ugyancsak röviden utalnék id. Ábrányi Kornél *Gerolsteini nagyhercegnő*-operettből kölcsönzött General Bumbum-karakterére.³⁶

Jankó élclapokhoz készített illusztrációin a jellegzetes hangzást adó épületek, személyek egyenesen a főváros nevezetességei – akárcsak a közéleti történetek és azok szereplői. A hangzó képek nem egyszerűen szimbólumok, de egy kohóban összegyűlő több tételes szvit hol egymás után (Jókainál nemegyszer egymásra következő–dialogizáló), hol egyszerre szóló részei. Állandósuló karakterei – Mokány Berci, Monocles és társaik közül a két művészlélek: az örökké éhes poéta, Sanyaró Vendel, illetve a meg nem értett őstehetség, Titán Laci – mellett állatbőrbe bújt archetipusokat is javasol az alakuló állatkertbe, többek között a lírai szamarat – klaszszikus apollói kitharával.³⁷

35 Az idézett képek aláírásai: „Chopin. George Sand. Visszaemlékezés. Édes ifjuság. Illat. Holdsugár és szerelem.”, illetve „Hamleti tépelődés. Fausti vívódás. Mély csend. A köhögés sohajj! lesz.” „Liszt Ferencz a dicsőségesen uralkodó zongorakirály az ő különféle attitűdjeiben. Nyolcz rajzban bemutatja Borsszem Jankó.” Vö. *Borsszem Jankó* 6/275 (1873. április 6.), 3–5, ide: 5. Jankó János ezenkívül a zeneszerző–zongoraművészt több alkalommal is megörökítette ebben az időszakban, sőt, 1861-beli karikatúráján képregényhőssé emelte őt. Lásd „Az új honfoglaló!” 1861 [p. 94.], Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, Gr 037. További – az 1870-es évek elejéről származó – ábrázolásaiból: „Liszt-hangverseny 1872. március 18.”, Magyar Nemzeti Múzeum, TK 75.250 (a Scheams–Lafite festmény alapján készített Jankó-ábrázolást az *Über Land und Meer. Allgemeine Illustrirte Zeitung* is közölte, Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, Gr 060); „Transfigurázás (Rafael nyomán)”, „Listias”, *Borsszem Jankó* 6/306 (1873. november 9.), 1., 7–8.

36 Tóth Emese: „'General Bumbum.' A *Borsszem Jankó* Ábrányi-portréja”: (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022). <https://doi.org/10.23714/mzo.024>

37 „Az alakuló állatkertbe ajánlhatók”, *Bolond Miska* 5/15 (1864. április 10.), 60. További alakok: akadémikus elefánt, falusi liba, mindennek nekírontó ökör, váci utcai majom, valamint a bőrért gyakran változtató *Cameleon journalisticus*. Az élclapokban megjelenő beszédes nevekről lásd TAMÁS Ágnes: „Magyar élclapok nem magyar nemzetiségű szereplőinek nevei a 19. század második felében”, *Névtani Értesítő* 32 (2010), 79–92.

13. kép. „Májális a Császárfürdőben”, *Az Üstökös* 17/21 (1874. május 23.), 247.

Jankó János festőként legtöbbet emlegetett műve az 1860-ban készült *A népdal születése* című képe.³⁸ E tekintetben érdekes fénytörésbe kerülnek olyan karikatúrái is, ahol társadalmi helyzettől függetlenül kerül szóba a népdal, pontosabban a városi népdal. Legyen szó Orczy Bódog báró nemzeti színházbeli intendánsi leköszönéséről, a divatos női ruha utat feltakarító uszályáról szemben az utcavégi seprővel, vagy éppen a kaptatos állampolgár rendreutasításáról – mind helyzetkomikumra építve jellemzi a főváros korabeli állapotát, történetét.³⁹

S végül álljon itt egy idényi kép 1874-ből (13. kép).⁴⁰ A 19. század közepétől alkalmi koncert- és bálhelyszíneként is működő budai Császárfürdő májálisa az egyesítés évében, majd azt követően is ’tél a tavaszban’ zajlott („melegedni nem akaró májusban”).⁴¹

38 Magyar Nemzeti Galéria, 19–21. Századi Gyűjtemény, lelt.sz. FK1379.

39 „Népdal”, *Bolond Miska* 14/12 (1873. március 23.), 48.; „Fővárosi népdal”, *Borsszem Jankó* 6/308 (1873. november 23.), 9.

40 „Májális a Császárfürdőben”, *Az Üstökös* 17/21 (1874. május 23.), 247.

41 „A távirda már jelenti...”, *Fővárosi Lapok* 11/118 (1874. május 24.), 518.

A vendégek szórakozása láthatóan nem felhőtlen a fagyban, de a fürdői zenekar nagykabátban játszó tagjai is láthatóan keményen megküzdnek a hangokkal. E kép mégis jellegzetesen humoros utalás arra, hogy ha Pesthez képest szerényebb formában, de Budán sem mindig volt „csendesség”.

ABSZTRAKT

TÓTH EMESE (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

Egy főváros nevezetességei – Jankó János Pest-Budája

„...Budára nem jártam. Ott csendesség volt. Annál több volt a hang Pesten.” – írja Jókai Mór A hajdani hangos Budapest című novellájában. Az 1900-ból visszatekintő körkép igen érzékletesen jeleníti meg az 1840-es évek azon városi hangjait, amelyek közel sem a színházi előadások esztétikai élményéhez kötődnek: inkább a főváros egyesítését megelőző mindennapok és helyzetek atmoszféráját elevenítik fel. A városrészek nevezetességeit hasonlóképpen ábrázolja a korabeli élclapok egyik legfoglalkoztatottabb illusztrátora, Jankó János. E témában születő karikatúrái a városi építkezések és lakók nemegyszer hangzást sugalló lenyomatai. Előadásomban a város-egyesítést megelőző illetve azzal egyidejű olyan ábrázolásait veszem számba, ahol az urbánus viszonyokat egyfajta akusztikai tér megjelenítéséhez is kapcsolja.

Tárgyszavak: Jókai Mór, Jankó János, karikatúra, hang, közterek.

TÓTH EMESE bölcsész- és zenei végzettségeinek megszerzését követően, 2018-ban kezdte meg muzikológiai tanulmányait. 2022-től a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem doktori iskolájának hallgatója. A Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály tudományos segédmunkatársaként 2019 óta dolgozik, érintve a 18. századi főnemesi zenei mecenatúra valamint Ellinger József operaénekesi pályájának feltérképezését. Fő kutatási területe a zenei ikonográfia-ikonológia.

ABSTRACT

EMESE TÓTH (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

Sights of a Capital City – János Jankó's Pest-Buda

“...I have not been to Buda. It was quiet there. There was all the more noise in Pest.” Mór Jókai wrote these words in his narrative prose *A hajdani hangos Budapest* [The Noisy Budapest of the Old Days]. Looking back from 1900, his survey vividly captures the urban sounds of the 1840s, which are far from the aesthetic experience of theatre performances: rather, they evoke the atmosphere of everyday life and situations from the period before the unification of the capital. János Jankó, one of the most popular illustrators of the period's leading satirical magazines, depicted the sights of the city's districts in a similar manner. His caricatures on this subject are often sound-evoking impressions of urban buildings and inhabitants. The present study examines János Jankó's depictions, made both before and during the unification, where he linked the urban conditions to the representation of a kind of acoustic space.

Keywords: *Mór Jókai, János Jankó, caricature, sound, public spaces.*

EMESE TÓTH began her studies in musicology in 2018, after graduating in humanities and music. She became a student at the Doctoral School of the Liszt Academy of Music in 2022. Since 2019, she has been working as a research assistant in the Department of Hungarian Music History at the Institute of Musicology on the eighteenth-century music patronage of the nobility as well as the career of József Ellinger as an opera singer. Her main research interests are in the field of musical iconography and iconology.

A régizenei repertoár jelentősége a budapesti Zeneakadémia oktatásában az intézmény első évtizedeiben

Tanulmányomban igyekszem felvázolni a romantika előtti zeneszerzők műveinek helyét és funkcióját a budapesti Zeneakadémia oktatásában az intézmény megalakulásától 1900-ig terjedő időszakot vizsgálva.¹ A játszott repertoárra vonatkozó észrevételeim értelmezési tartományának pontosabb meghatározása érdekében azonban úgy gondolom kiindulópontként érdemes egy pillantást vetni a növendékek létszámára és hangszerek szerinti megoszlására ezekben az években. (Lásd 1. táblázat.)

A Zeneakadémia létrehozása és kezdeti működése sem volt intrikáktól és problémáktól mentes, így anyagi okokból az oktatás csak zongora és zeneszerzés szakon indulhatott meg.² 1875-ben, az első tanítási évben 18 zongorista hallgató jelentkezett a képzésre, számuk azonban 1878 és 1788 között már 30 és 60 fő között mozgott, s az 1882-ben bevezetett énekoktatásban is évente 30-50 hallgató vett részt. Az 1890-es évektől a zongora szakos hallgatók létszáma rohamosan megnőtt (1894-ben a 193-at is elérte), így az ének, és az időközben elindított, Hubay Jenő által vezetett hegedű tanszak növendékeinek ugyancsak gyorsan gyarapodó számát a zongoristáké ettől kezdve minden évben legalább kétszeresen meghaladta.³

¹ Kutatásom során a következő forrásokra támaszkodtam: A Nemzeti Zenede és a Zeneakadémia évkönyvei, a Budai Zeneakadémia éves tudósítványai, a Liszt Ferenc Kutatókönyvtár és a Zeneakadémia műsorlapjai, valamint a tárgyalt intézmények a későbbiek során említett jubileumi kiadványai.

² Bővebben ld.: *Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola Jubileumi Emlékkönyve (1875–1925)*. (Budapest: Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola kiadása, 1925), 24–32.

³ A zongora tanszak különleges népszerűsége minden bizonnyal nem kis részben Liszt Ferenc személyének, és a Zeneakadémia létrejöttét elősegítő meghatározó szerepének is köszönhető. A környező országok közül Prágában és Bécsben ekkor már több, mint egy fél évszázada működő, s főként a karénekesek, és zenekari hangszerjátékosok képzésére koncentráló konzervatóriumok tantervében lényegesen kisebb súllyal van jelen a zongoraoktatás. Hasonló okokból azonban ezekben az intézményekben az oratóriumelőadások kapcsán a régizene-játszás tradíciója gyakorlatilag töretlen. Ld.: pl.: Branberger, J., *Das Konservatorium in Prag* (Prag: Verlag des

A tanszak munkáját az első időkben két kiemelkedő művész-tanár egyéniség határozta meg: Liszt a zongoristák legfelső, művészeti osztályát vezette, a négy évfolyamos alapképzés pedig Erkel Ferenc kezében összpontosult. Az itt használt tananyagról a Hal-téren tartott vizsgakoncertek műsorából kaphatunk képet, melyekben a romantika előtti zeneszerzők közül kizárólag Bach, Mozart, Domenico Scarlatti és néhányszor Händel neve szerepel.⁴

A régebbi repertoárt illetően ők az 1882-től rendelkezésünkre álló zongora tantervek legfőbb szereplői is: Haydn és Mozart könnyebb szonátái az első osztály állandó tananyagát képezik, Bach művei pedig, mintegy etűd-kiegészítőkként, nehézségi sorrendbe állítva a teljes négyéves tanfolyamot végigkísérik. Utóbbiak főként technikai funkciójára az Erkel tantervében található „Bach-gyakorlatok” kifejezésből és ezek tanrendi elhelyezéséből is következtethetünk, mivel Bach művei a felsorolásban mindig az előadási darabok előtt, a gyakorlatok, etűdök között szerepelnek. Rajtuk kívül Scarlatti, Händel és érdekes módon Rameau kisebb művei találhatók még a második osztály számára ajánlott repertoárban. Scarlatti szonátái a vizsga- és hangversenyprogramokban is elég gyakran szerepelnek, Rameau, Händel és Haydn darabokkal azonban ezekben csak elvétve, vagy egyáltalán nem találkozhatunk.

A tantervek tanulmányozása alapján a 1882-ben induló orgona és ének szakon is csak kevéssel változatosabb a régizenei paletta. A Pauli Richárd és Passy-Cornet Adél vezette énekes osztályok első évfolyamnak szánt tananyagában 1888-ig ugyan Mozart mellett találunk néhány Gluck, Haydn, Händel, Pergolesi sőt Stradella művei közül is, 1889-től azonban a második osztály számára javasolt Mozart-stúdiumokon kívül, a végzős évfolyamon zeneszerzők említése nélkül, általános kategóriaként csak dalok, opera- és oratóriumáriák szerepelnek. Bár az írott tanterv valójában csak javasolt tananyagként értelmezendő, a korabeli hangversenyműsorok alapján a romantika előtti repertoár a nyilvános előadásokon sem lépett e kereteken túl.

A Koessler János⁵ által összeállított orgona-tanmenetben természetesen és érthetően szintén Bach kapja a főszerepet. Mellette az első években ugyan szerepel még Händel és Buxtehude neve is a listán, a fellépések programfüzetében azonban műveiket már hiába keressük. Ennek ellenére, bár az orgona tanszak, évenként tíz fő

Vereines zur Beförderung der Tonkunst in Böhmen, 1911) és Perger, R. von, *Geschichte der K. K. Gesellschaft der Musikfreunde in Wien* (Wien: Direktion der K. K. Ges. der Musikfreunde, 1912). Magyarországon ezt a hagyományt ebben az időben az 1867-től megalakult két „műkedvelő” egyesület, a Budai Zeneakadémia és a Budapesti Zenekedvelők Egylete igyekezett megújítani és képviselni.

⁴ A Liszt Ferenc Kutatókönyvtárban található műsorlapok tanúsága szerint az 1882 előtti vizsgákon és nyilvános fellépéseken 30 Bach, 3 Händel, 6 Scarlatti, 9 Mozart és egyetlen Haydn darab, tehát összesen 49 romantika előtti zenemű hangzott el.

⁵ Koessler Jánost (1853–1926) 1882-ben egyidejűleg nevezik ki a karének és az orgona szak tanárává.

alatti növendéklétszámával a néhány éven belül egymás után induló hangszeres stúdiók közül a csellóhoz és nagybőgőhöz hasonlóan a kisebb tanszakok közé tartozott, Bach orgonaműveinek gyakori nyilvános előadásával fontos szerepet töltött be a barokk hangszeres zene megismertetésében és népszerűsítésében.

A barokk és klasszikus művek előfordulása szempontjából a Hubay Jenő és Popper Dávid vezetésével 1886-tól induló hegedű- és csellóosztály tananyaga sem igazán változatos, s nem különbözik ettől a hat évvel később bevezetett nagybőgő szak tanterve sem. A haladóbb évfolyamok számára előírt Bach-tanulmányokon kívül (ami a hegedűsök és csellisták számára a hangszerükre írt 6 szólóművet, nagybőgősök részére pedig az utóbbiak átiratait jelentette), a romantika előtti tananyagot a végzős csellisták tanmenetében csak az op. 101-es jegyzékszámú Haydn D-dúr csellóverseny, a hegedűs osztályokéban pedig az első évfolyamon választható Händel szonáták mellett kizárólag Tartini művei képviselik.

Mai szemmel nézve különösen elgondolkodtató, s leginkább a hangszertechnikai virtuozitás kialakítását célzó elemnek tűnik Hubay tantervében Tartini műveinek folyamatos jelenléte. A Léonard kiadásában megjelent hat hegedűszonáta az említett Händel művek mellett az elsősök számára volt ajánlott, az „Ördögtrilla” néven elhíresült g-moll szonáta pedig a virtuózabb felsőbb évfolyamosok pályájának lett egyetlen, s állandó barokk korból vett kísérője. E választás mögött valószínűleg Hubay korábbi tanulmányai alapján kialakult ízlése, repertoárja állhatott, hiszen Tartini ikonikus szonátája az egyetlen igazán virtuóz barokk darab, mely a Joachim-féle, később 1905-ben megjelentetett Hegedűiskola harmadik kötetében is helyet kapott.⁶ A századforduló ízlése pedig egyértelműen a csillogást és a virtuozitást részesítette előnyben a korábbi korokból származó művek esetében is; nem meglepő tehát, hogy évtizedekig az „Ördög Trillája” lett a legtöbbet játszott barokk mű a hegedűsök körében.⁷

A Zeneakadémia 1885-ös évből származó könyvtári jegyzékét áttekintve az is könnyen bizonyítható, hogy a tantervek összeállításában a romantikus művek túlsúlyát nem a barokk és klasszikus művek nyomtatott kottakiadásainak hiánya, sokkal inkább az oktatók saját koncertélményein, s így átvitt értelemben a közönség kíváncsiságain és a korszak ízlésén alapuló tapasztalatai eredményezték. Hubay korai repertoárral kapcsolatos döntése ebben a tekintetben tekintetben különösen egyoldalúnak tűnik, hiszen az ekkorra már elég tekintélyesnek mondható könyvtári

⁶ Joachim, J. – Moser, A., *Violinschule in 3 Bänden* (Berlin: Schimrock, 1905). 3. kötet, 70.

⁷ A vizsgált időszakban összesen 19 romantika előtti hegedűdarab hangzott el ugyanennyi koncerten (Ld.: 2. táblázat). Ezek között 7 Bach, 2 Händel és egy Corelli mű mellett 9 Tartini szonáta szerepelt.

állományban több legendás virtuóz hegedűtanár által összeállított átfogó, gyűjteményes kötetet találunk, melyekben Tartini bravúrdarabjánál zenei szempontból lényegesen értékesebb és érdekesebb művek is fellelhetők.⁸

A kilencvenes évek második felére teljessé váló fúvós tanszak tanterveiben Händel szonátái és versenyművei, valamint Mozart kamaraművei dominálnak. Kivételt csak a fuvolisták első osztálya számára javasolt Bach és Haydn szonáták, illetve a végzős trombitások repertoárjában a fontosabb Bach művek zenekari állásai jelentenek.⁹ E listáról azonban a hangversenyek és vizsgák programjában csak elvétve találunk néhány darabot, s a romantika előtti szerzők közül az időközben elindult kamarazene-oktatás tantervében is kizárólag Mozart és Haydn műveivel találkozhatunk.

A kamaracsoportok és a hangversenyműsorok összeállításánál valószínűleg az oktatás keretein kívül nehezebben elsajátítható nagyobb együttesekben szerzett tapasztalatok átadása, s egyúttal a vonós hallgatók számára felbecsülhetetlen értékű vonósnégyes-irodalom megismertetése képezhették a legfőbb szempontokat. Mindenesetre a romantika előtti szonáta-repertoárból sem vizsgákon, sem koncerteken nem találunk műveket és összességében a fellépéseken a klasszikus kamarazenei produkciók száma is elenyészően csekély.¹⁰

A javasolt tananyag és a megvalósult fellépések közötti eltérések okai közt természetesen a növendékek felkészültsége, érdeklődési köre épp úgy szerepet játszhatott, mint a kor legtöbbször még mindig evolúciós alapokon álló, s így inkább előre, mint visszafelé tekintő zenetörténeti gondolkodásmódja, ízlése is. Valójában

⁸ A Bach- és Mozart összkiadás kötetei mellett a jegyzékből mindenképpen említést érdemel J.-D. Alard, *Les Maîtres classiques du Violon (1863–1884)* című kötete, benne többek között Leclair, Stamitz, Gaviniés, Porpora, Nardini, Pugnani, Corelli, Locatelli, Barbella, Chatran, Manfredi, Francoeur, Guillemain, Lolli, St. Georges, Campagnoli, Mondonville, Boccherini, Senaillé szonátaival; egy 15 tételt tartalmazó, francia Corelli-válogatás *Morceau Célèbres pour piano et violon* címmel; és F. David, *Die hohe Schule des Violinspiels (1868)* elnevezésű gyűjteménye, benne Biber, Corelli, Porpora, Leclair, Nardini, Veracini, Vitali, Locatelli, Geminiani, Benda, Mestrino, Stamitz és Locatelli válogatott szonátainak zongorakíséretes kiadásával.

⁹ Az 1894-től indult szakok tantervében a fent említett fuvolaműveken kívül a romantika előtti repertoárból a következő javaslatokat találjuk: oboa 1. évf.: Händel szonáták, 2. évf.: Händel oboaverseny, 3. évf.: Mozart kamaraművek; kürt 1,2,3. évf.: Mozart kamaraművek; fuvola 3. évf.: Mozart versenyművek; fagott 1. évf.: Mozart versenymű és trió; hárfa 3. évf.: Mozart fuvola-hárfa verseny. 1895-től a trombita és harsona szakokon pedig a következő művek voltak választhatók: trombita 3. évf.: Händel: Sámson- Ária, Händel és Bach zenekari állások; harsona 3. évf.: Händel: Largo (átírat).

¹⁰ Az 1875 és 1900 közötti hangversenyeken összesen 13 (7 Mozart és 6 Haydn) kamaraművet találunk (Ld.: 2. táblázat), összehasonlításképpen ugyanebben a 25 évben a külön a szerzőnek szentelt emlékesteket nem is számolva, Beethoventől 21 kamaraprodukció szerepel a Zeneakadémia rendezvényein.

egy teljes körű hangszeres képzésnek máig is legfontosabb része a romantikus irodalom hosszabb, több gyakorlást és nagyobb állóképességet igénylő műveinek elsajátítása, melyekhez az oktatás véges keretein belül érthetően több időre volt szükség. Ez a repertoár a kor közönségéhez is közelebb állt, s így nagyobb sikert is garantált, a gyakorlásába fektetett energia tehát közvetlenül megtérült, miközben például a barokk kor fúvós szólóműveinek legnagyobb része ekkor még az előadók számára sem volt elérhető és ismert.

A növendéklétszámot és a tanterveket áttekintve gondolom nem túl meglepő, hogy a kezdeti évek leggyakrabban játszott műveit Bach kompozíciói közt találjuk. (Lásd a 2. táblázat.) Mozart Figarójának részletei, Scarlatti szonátái és néhány Haydn vonósnégyes-előadás társaságában a gyakrabban előforduló produkciók között azonban felfedezhetünk néhány reneszánsz kórusművet is. Ahogyan ez a következőkből kiderül, valójában számarányuk alapján ezek teszik ki a korszak régizenei repertoárjának legnagyobb részét a Zeneakadémián annak ellenére, hogy többségük a mellékelt táblázat utolsó három kategóriájában, az 1-3-szor előadott művek között szerepel (magában ez is azt bizonyítja, romantika előtti kompozíciók ritkán lettek slágerek akkoriban). A négynél többször játszott, népszerűbb darabok viszont főként Bach és Mozart billentyűs művei.¹¹

A karénekoktatás terve voltaképpen már a Zeneakadémia alapításakor felmerült, s ekkor kizárólag anyagi okokból hiúsult meg. Liszt maga is nagyon fontosnak tartotta a kezdeményezést, tanszakvezetőnek Franz Xaver Wittet, a katolikus egyházi zenét régebbi korok, s különösen Palestrina stílusára építve megújítani kívánó regensburgi Cecília Egyesület vezéralakjának felkérését javasolta.¹² Witt romló egészségi állapota azonban nem tette lehetővé, hogy Budapestre költözzön, így a Zeneakadémia vezetősége végül Hans Koessler, a Németországban ekkor már nagy elismertségnek örvendő karnagyot kérte fel az 1882-ben induló karének, és egyidejűleg az orgona szak elindítására. Koessler müncheni tanára Franz Wüllner ajánlásával érkezett Magyarországra, aki saját, kórusképzésre kidolgozott tanterve alapján oktatott, melyet *Chorübungen der Münchener Musikschule* címmel 1876-ban három kötetben meg is jelentetett.¹³ Ez a nagy mértékben a reneszánsz és barokk vokálpolyfóniára

¹¹ A főváros második legfontosabb zeneoktatási intézménye, a Budai Zeneakadémia főként zongora, hegedű és karénekoktatásban jeleskedő Zeneiskolájának ezekből az évekből fennmaradt tudósítványaiiban bár még kisebb arányban, de hasonlóképpen leginkább Händel, Haydn és Mozart műveivel találkozunk egy lényegesen visszafogottabb, nagyrészt kisebb előadási darabokból álló, alapfokra koncentráló tanterv keretein belül.

¹² Franz Xaver Witt (1834–1888) katolikus pap, zeneszerző, a Cecília-mozgalom vezéralakja.

¹³ Franz Wüllner (1832–1902), *Chorübungen der Münchener Musikschule* (München: Theodor Ackermann, 1876).

épülő metódus, harmadik kötetében található példatárával együtt Koessler zeneakadémiai oktatásának mindvégig meghatározó alapját képezte, használatát is volta-képpen ő vezette be és honosította meg Magyarországon.

A karének tanszakon folyó gondos képzés jeleként 1883-tól rendszeressé váltak a kórushangversenyek, melyekből minden évben legalább egy, de 1883-ban például vizsgákkal együtt négy is előfordult. Ezek műsorösszeállítása főként reneszánsz, s ezen belül is leginkább egyházi művekből állt. A Koessler által betanított régizenei művek száma az ebben az időszakban elhangzott romantika előtti művek több, mint egynegyedét (27%) teszi ki, melynek több, mint a fele (54%) reneszánsz és középkori énekes darabokból állt, s ez a repertoár a szerzők számát tekintve is jelentősnek mondható. (Lásd 4. és 5. táblázat.) 33 romantika előtti műveket is tartalmazó fellépésükből ugyan csak 19 volt „nyilvános” hangverseny, a növendékek és a Zeneakadémiára látogató hallgatóság számára azonban ezek voltak azok a kivételes alkalmak, mikor több reneszánsz és barokk művet is hallhattak az intézmény falai között.

A produkciók számát vizsgálva kitűnik, hogy a nyilvános koncerteken elhangzott romantika előtti művek több, mint a felét a kórus és a szintén Koessler által oktatott orgonisták adták elő, míg a zongoristák és az énekesek inkább vizsgák előtti házi hangversenyekre és vizsgákra választottak műveket ebből a repertoárból. (Lásd a 2. táblázat.) A zeneakadémiai zongoraoktatás a többi tanszakhoz képest hét évvel korábbi indulását és tantervében a „Bach-gyakorlatok” szerepét figyelembe véve a „régizenei” művek vizsgaprodukciók közötti viszonylagosan nagy száma is értelmet nyer. Mivel a hangszeres tanszakokon a romantika előtti repertoár akkoriban is a fejlődés első fázisában „könnyebb” tananyag, vagy hangszertechnikát fejlesztő „kötelező” etűdök formájában volt jelen, nem meglepő, hogy nyilvános fellépések műsorösszeállításakor egy, a tudása legjavát bemutatni szándékozó zongorista, hegedűs vagy csellista növendék (és tanára) csak ritkán, és csak a leghíresebb szerzők legismertebb műveinek kedvéért fordult a barokk és klasszikus művek felé. Az új és alapvetően is kislétszámú fúvós tanszakokon ellenben eleinte valószínűleg a növendékek felkészültségi szintje akadályozta a gyakori nyilvános fellépést. A vizsgált időszakban azonban a fúvós szakok hatéves működése során nyilvánosság elé vitt kisszámú produkciók mindegyike egy-egy barokk és klasszikus versenymű bemutatása volt.

Míg tehát a legtöbb hangszeres növendék számára a romantika előtti repertoár a kor szemüvegén át vizsgálva úgy tűnik kevésbé csillogónak és nem túl kíváncsnak mutatta magát, 1887-re a kötelező tantárgyként induló kargyakorlatok átlagosan 80-90 tagú kórusából időközben a capella énekegyüttesé fejlődött zeneakadémiai

énekkar a reneszánsz kóruspolifónia és a barokk kantáták légkörében teljesedett ki igazán.

A Zeneakadémia alapításától 1900-ig eltelt 25 év során megrendezett Beethoven emlékesteken, és a Liszt-születésnapja alkalmából főként az ünnepelt műveiből összeállított rendszeres októberi hangversenyeken kívül, a kórusirodalom tágabb határaiból is adódóan kizárólag a Koessler vezette énekegyüttes vállalkozott tematikus estek összeállítására, melyeken a zenetörténet romantika előtti korszakainak hangszeres és énekes repertoárját a közelmúlt zenei termése elé illesztve kronologikusan, történeti összefüggéseiben is bemutathatták.

Hasonló „történeti hangversenyeket” ezt megelőzően csak Leopold Alexander Zellner bécsi harmóniumvirtuóz 1863-ban és 1864-ben Budapesten tartott fellépésén tapasztalhatott a főváros közönsége. A császárváros hírneves kritikusaként is ismert zeneszerző öt évszázadon is átívelő, színesen hangszerelt hangversenyprogramjával próbálta a zenetörténet korábbi korszakainak Nyugat-Európában ekkor már több évtizede virágzó kultuszát Magyarországon is feléleszteni. Sajnos, valódi érdeklődés hiányában, eredménytelenül.

A Zeneakadémia karének, orgona, és 1883 óta a zeneszerzés tanszakát is vezető Koessler maga is nyilvánvalóan tisztában volt az intézményen belül az általa létrehozott a capella együttes hangversenyeinek és azok régizenei repertoárjának különleges jelentőségével. A zenetörténeti múlt felfedezése és hangzó újjáélesztése miatt érzett jogos büszkeséget sugallja a csaknem kizárólag romantika előtti repertoárból gondosan összeállított, különleges minőségében első, 1894. március 7-én tartott hangverseny címválasztása is (lásd a túloldalon): „A Zene-Akadémia á capella karosztályának I. Történeti Karének-Estéje” valóban egy olyan kivételes esemény volt, mely a maga nemében példa nélküli maradt az Akadémia korai történetében.

308

ORSZÁGOS M. KIR. ZENE-AKADÉMIA.

1893/4.

MEGHIVÓ

AZ ORSZÁGOS M. KIR. ZENE-AKADÉMIA

által

az 1894. évi márczius 7-én, szerdán, esti 1/28 órákor

AZ INTÉZET HANGVERSENYTERMÉBEN

(Budapest, Andrássy út, 67. szám)

RENDEZENDŐ

HARMADIK

NYILVÁNOS HANGVERSENYRE.

A zene-akadémia a capella kórosztályának

I. TÖRTÉNETI KARÉNEK-ESTÉJE

KOESSLER JÁNOS tanár vezetése alatt.

E meghívó csak egy személyre érvényes.

1. táblázat
Növendékek száma tanszakok szerint

18-	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00
Zongora	18	27	24	30	41	46	41	53	54	43	35	35	34	58	87	92	143	143	157	193	182	171	138	124	124	134
Ének								24	31	37	37	38	46	36	46	36	40	44	65	72	61	54	63	63	70	58
Orgona								3	5	9	7	5	6	2	2	3	8	8	11	9	5	4	7	8	5	7
Hegedű										3	7	9	16	17	31	30	37	43	43	56	53	68	65	64	83	84
Gordonka												2	5	6	12	14	12	12	12	14	13	13	11	11	13	13
Gordon																3	2	4	6	5	7	3	4	3	5	6
Fúvósok																				5	11	17	34	28	19	26
Hárfa-cimb.																				2	5	4	10	12	13	10

2. táblázat
A romantika előtti művek száma az 1875 és 19000 közötti zeneakadémiai
hangversenyeken

Hangversenyek	Összesen	=	Vizsga	+	Nyilvános	+	Házi
Hangversenyek száma	246	=	90	+	88	+	45
Ebből régizenés	145	=	59	+	49	+	37
Művek száma	340	=	129	+	124	+	82
Tanszakonként							
Karének	96	=	30	+	66	+	0
Orgona	34	=	16	+	18	+	0
Zongora	114	=	58	+	19	+	37
Ének	46	=	13	+	6	+	27
Kamarazene	13	=	2	+	7	+	4
Cselló	8	=	4	+	1	+	3
Zenekar	6	=	2	+	4	+	0
Hegedű	19	=	4	+	6	+	9
Fúvós	42	=	0	+	2	+	2

3. táblázat
Legnépszerűbb szerzők és művek 1875 és 1900 között

Összes előadás	Műkategória	Szerző
29	Prelúdium és fuga	Bach, J.S.
12	Zongoraverseny	Mozart, W.A.
10	Szonáta	Scarlatti, D.
10	Figaro – ária	Mozart, W.A.
8	Kórusmű	Palestrina, G.P.
8	Prelúdium	Bach, J.S.
8	Vonósnégyes	Haydn, J.
7	Kórusmű	Hassler, H.L.
7	Fantázia és fuga	Bach, J.S.
7	Kromatikus fantázia	Bach, J.S.
7	Chaconne (Raff)	Bach, J.S.
6	Motetta	Bach, J.S.
5	Air	Bach, J.S.
5	Kantáta	Bach, J.S.
5	Hangversenyária	Mozart, W.A.
5	Fantázia	Mozart, W.A.
5	Varázsfuvola-ária	Mozart, W.A.
5	Szonáta G-dúr	Tartini, G.
4	Kórusművek	Lassus O.
4	Zongoraverseny	Bach, J.S.
4	Crucifixus	Lotti, A.
4	Teremtés-ária	Haydn, J.
4	Vonósnégyes	Mozart, W.A.
3	18 mű = ca. 6,6%	Bach= 45,8 % Mozart = 24,4 %
2	28 mű = ca. 10%	
1	63 mű = ca. 23%	
1,2,3	Ca. 39,6%	

4. táblázat: Barokk előtti kórusművek

Szerző	Darab címe	Előadások
Anerio, Felice	Christus factus est	2
Arcadelt, J.	Ave Maria	1
Bennet, J.	Madrigál	2
Donati, B.	Villanella alla Napolitana	1
Dowland, J.	Madrigál	3
Eccard, J.	Hans und Grete	1
Gabrieli, G.	Agnus Dei	1
Hammerschmidt, A.	Motetta	1
Hassler, H. L.	Kar	7
Morley, T.	Táncdal	3
Lasso, O.	Ave Regina	1
Lasso, O.	Super flumina	2
Lasso, O.	Adoramus te	1
Lasso, O.	Ave Maria	1
Palestrina, G.P.	Christus factus est	1
Palestrina, G.P.	O vos omnes	1
Palestrina, G.P.	O Domine Jesu Christe	1
Palestrina, G.P.	Tenebrae factae sunt	2
Palestrina, G.P.	O bone Jesu	1
Palestrina, G.P.	Tu es Petrus	1
Palestrina, G.P.	Agnus Dei	1
Pindaros	Óda	1
Thibaut	A minap egy pásztorlányka	1
Victoria, T.L. De	Jesu, dulcis memoria	1
Wilbye, J.	Komm süsse Nacht	1
ismeretlen szerző	Régi francia tánc, világi ének	1
vallásos ének ad. Koessler	Kol nidré, régi héber ének	1
régi egyházi ének	Örülj dicsőséges szép szűz	1
régi magyar egyházi ének ad. Káldy	Magyar gályarabok éneke	1
régi német diákének	Gaudeamus igitur	1
Sulzer átdolgozás	Ó-héber dallam	1
régi egyházi ének	Szűz Mária kegyes anya	1
vallásos ének Zwonarz Leopold ad.	Táboriták harci éneke, dallam a XV.-ből	2
24	33	48

5. táblázat
Barokk és klasszikus kórusművek

Szerző	Darab címe	Előadások
Bach, J.S.	Korál	2
Bach, J.S.	Motetta	6
Bach, J.S.	Kantáta	5
Durante, F.	Misericordias	1
Lotti, A.	Crucifixus	4
Perti, G. A.	Adoramus te	2
Pitoni, G. O.	Christus factus est	1
Scarlatti, A.	Exultate Deo	2
Schütz, H.	Motetta	1
Stradella, A.	Sei miei sospiri	1
Bai, Tommaso	O bone Jesu	1
Vallotti, F. A.	O vos omnes	1
10		27

Bach, J.C.H.	Motetta	1
Haydn, J.	Vegyeskarok	3
Haydn, J.	Motetta	1
Haydn, M.	Tenebrae facta sunt	3
Mozart, W.A.	Vegyeskarok	1
40		9

ABSZTRAKT

ILLÉS SZABOLCS (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

**A régizenei repertoár jelentősége a budapesti Zeneakadémia oktatásában
az intézmény első évtizedeiben**

Az 1875-ben Liszt Ferenc elnöklétével és Erkel Ferenc igazgatásával megalakult Zeneakadémián elsőként a zongoraoktatás indult meg. A képzés fókuszában így elsősorban a nagy kihívást jelentő kortárs és romantikus művek, és az ezek előadásához szükséges hangszeres technika elsajátítása álltak. Az első évtizedben fokozatosan bővülő kurzuskínálat azonban egyre több művészi szinten zenét tanulni kívánó hallgatót vonzott. Az 1882-es évtől kezdve az intézményben már a magánének, orgona és karének oktatása is elkezdődhetett. Ezeken a szakokon, s legfőképpen a Koessler János által vezetett karének-képzés tantervében, érthető metodikai okokból, reneszánsz és barokk szerzők művei már lényegesen nagyobb arányban szerepeltek. A rendelkezésünkre álló éves beszámolók, jegyzőkönyvek és a Zeneakadémia könyvtárosa, dr. Peregriny János által 1885-ben készített állományjegyzék, valamint a korabeli koncertbeszámolók segítségével képet kaphatunk arról, hogy az intézmény nyilvános működése során mely tanszakokon került előtérbe a romantika előtti korszakok zenéje, és milyen súllyal volt jelen az oktatásban a régebbi korok mesterműveinek és zeneszerzőinek mai gondolkodásunk szerint fontosnak tartott kultusza.

Kulcsszavak: .

* * *

angol cím

angol abstract

ÉLETRAJZ

életrajz

* * *

english cv

„Lisztnek egy barátja” – Ponori Thewrewk Emil

A magyar klasszika-filológia atyja, Ponori Thewrewk Emil (1838–1917) saját bevallása szerint a vers törvényét keresve került a zene országába.¹ A „zene országában” tett kalandjairól részletesen beszámolt naplóiban, melyeket a Mozart-centenárium évétől (1856) élete végéig vezetett. Habár az 1860 és 1884 között jegyzett kötetek elvesztek, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Hung. 2526 jelzett alatt fennmaradt 51 napló is bőséges forrásként szolgál a kutatás számára. Ennek ellenére, ezeket mindeddig nem dolgozta fel szisztematikusan a muzikológia. Eddig a filológusok, elsőként Ponori Thewrewk volt tanítványa, Pruzsinszky János (1918)² idézett pár zenei vonatkozású naplóbejegyzést. Szintén a Ponori Thewrewk-portré árnyalásaként említett Ritoók Zsigmond is zenetörténeti adalékokat monográfiájában (1993).³ Legújabban (2008) Kovács Béla Lóránt adta közre Ponori Thewrewk válogatott tanulmányait, közöttük zenei témájú írásait is.⁴

2023-ban, Ponori Thewrewk Emil születésének 185. évfordulója alkalmából, jelen tanulmánnyal egy sorozat indul, melynek célja a klasszika-filológus életének és munkásságának zenetudományi és kultúratörténeti szempontú feltárása a naplók

1 PONORI THEWREWK Emil: „A magyar zene rhythmusa”, in KOVÁCS Béla Lóránt (szerk.): *Ponori Thewrewk Emil: A hang mint műanyag. Válogatott zenészeti, költészeti és nyelvészeti tanulmányok* (Budapest, Szépirodalmi Figyelő, 2008), 51.

2 DR. PRUSZINSZKY János: *Plis manibus: Ponori Thewrewk Emil emlékezete* (Budapest, Franklin-Társulat, 1918). A Philologiai Társaság 1918. február 9-én tartott közgyűlésén felolvasott ünnepi emlékezés.

3 RITOÓK Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993) (= *A Múlt Magyar Tudósai*).

4 KOVÁCS Béla Lóránt (szerk.): *Ponori Thewrewk Emil: A hang mint műanyag. Válogatott zenészeti, költészeti és nyelvészeti tanulmányok* (Budapest, Szépirodalmi Figyelő, 2008). Ide lásd elsősorban PONORI THEWREWK Emil: A hang mint műanyag; A magyar zene rhythmusa; A magyar zene tudományos tárgyalása; A dallam és szöveg kongruenciája; Syncope c. tanulmányát. A kötet teljes egészében a közreadó nem hivatkozik a naplókra.

és egyéb kéziratári dokumentumok és levelek, valamint a korabeli sajtó alapján. Ennek első állomása Liszt Ferenc és Ponori Thewrewk Emil barátsága.

Ismeretlenül bár, de a mester közelében

Mint idealista diák, Ponori Thewrewk Emil rajongott Liszt Ferencért, akit 1856 augusztusában a pesti belvárosi Váci utcában pillantott meg először, sőt a kabátjához is hozzáért.⁵ Nem sokkal később, augusztus 15-én, péntek reggel 10 órakor a Belvárosi Főplébánia-templom miséjén újból látta a zeneszerzőt, akinek egy rá szegzett tekintete „oly benyomást tett, milyent még egy emberé sem.” Még aznap délután köszöntő epigramma született az Orczy-kertben:

Liszt Ferenczre

Láttalak, és szent tűz ömlött el testem alakján;
Mert égit véltem látni te benned o Liszt.⁶

Ponori Thewrewk 1856. augusztus 17-én vasárnap, és másnap is látta Lisztet a templomban.⁷ Augusztus utolsó napján családjával együtt részt vett az esztergomi bazilika felszentelésén és az *Esztergomi mise* bemutatóján.⁸ Sőt, két évvel később, 1858-ban, a zenemű Nemzeti Múzeumban tartott délutáni próbáján a *Kyrie* kivételével (amiről elkésett) a basszus szólamban énekelt, Liszt vezénylete alatt.⁹ Az akkor kapott kottát öregkorában is kegyelettel őrizte.¹⁰ A másnapi, április 11-i előadáson nem működött közre. Egyrészt kisasszonytársaságát (Lúc Saroltát és Arankát) gardírozta, másrészt, a színpadtól távol végre megcsodálhatta a zene és szöveg kapcsolatát. Erről egyes tételek kapcsán így írt naplójában:

5 PONORI THEWREWK Emil: „Liszt Ferenc”, *Budapesti Hírlap* 30/246 (1910. október 16.), 31. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Liszt* 1910.

6 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/1, 16. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 1.

7 Uo.

8 PONORI THEWREWK *Liszt* 1910, 31. A zeneművel kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket lásd jelen kötetben: CSELÉNYI Máté: „Adalékok Liszt Ferenc Esztergomi mise bemutatójának előzményeihez”.

9 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/6, 22–23. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 6.

10 PONORI THEWREWK *Liszt* 1910, 31. A kotta elveszett vagy lappang.

„Mily esedező a *Kyrie!* [...] a nagy király [...] határtalan dicsőségét visszhangig ismétlésekben hirdeti a Gloria. [...] minden ingatag szív hinni kénytelen, mit a *Credo* oly hatalmas hangokban hirdet. [...] A zene mozdulatait figyelemmel kísérvén, mintegy látjuk, hogy száll Jézus a néma sírba; de látjuk egyszersmind, hogy tör elő a sírból az élet [...] Mily jellemző ama zene is, mely a jövő föltámadás reményét fejezi ki. A *Sanctus* s az *Agnus Dei* is rendkívüli művészet szüleménye, mit csak oly zenész nem ismer el, ki a zenének hangjait a szöveg értelmével vagy nem tudja vagy elfelejti összecsatolni.”¹¹

A pesti piarista gimnázium diákjaként (1852–1857) és énekeseként 1856. szeptember 14-én részt vett Weber úr sashegyi házának oltárfelszentelésén. A misére, melyen Peitler Antal József, a váci egyházmegye püspöke celebrált, Liszt és Erkel is hivatalosak voltak, de nem jelentek meg. Ponori Thewrewk legnagyobb sajnálatára a „kegyetlen sors” nem engedte „a nagy művésszel [Liszttel] találkozni s beszélgetni.”¹²

Liszt zongorára írt kompozícióit és átiratait Máhr Gyula és Káldy Gyula révén ismerte meg. 1856. december 14-én Máhr zsenialitását hallgatva Ponori Thewrewk titkon „a még dicsőbb játékot Liszttől hallhatni” vágyott, kiből „új honi csillagot” vélte felfedezni.¹³ Káldytól többek között 1857 augusztusában hallotta Liszt *Es war ein König in Thule* (S. 278/2) Goethe-dalát, melyet még a hétvégén, augusztus 22–23-a között le is fordított magyarra. Csak az utolsó versszakkal volt megelégedve. Sikerült beszereznie a zongorakivonat kottáját, azt játszotta is, majd leendő feleségének, Matlekovits Josephinnek (1841–1864) ajándékozta.¹⁴

Johann Wolfgang von GOETHE:

Der König in Thule

A thulei király

Es war einst ein König in Thule,
Gar treu bis an das Grab,
Dem sterbend seine Buhle
einen goldnen Becher gab.

Volt Thulének fejedelme,
Ki sírig hű vala,
Ennek haló szerelme
Arany kehelyt ada. /: hagya :/

11 PONORI THEWREWK *Napló* 6, 22–26.

12 PONORI THEWREWK *Napló* 1, 24.

13 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/2, 19. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 2.

14 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/5, 5–9. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 5.

Es ging ihm nichts darüber,
Er leert' ihn jeden Schmaus;
Die Augen gingen ihm über,
So oft trank er daraus.

Und als er kam zu sterben,
Zählt' er seine Städt' im Reich,
Gönnt' alles seinen Erben,
Den Becher nicht zugleich.

Er saß beim Königsmahle,
Die Ritter um ihn her,
Auf hohem Vätersaale
Dort auf dem Schloß am Meer.

Dort stand der alte Zecher,
Trank letzte Lebensglut
Und warf den heil'gen Becher
Hinunter in die Flut.

Er sah ihn stürzen, trinken
Und sinken tief ins Meer.
Die Augen täten ihm sinken,
Trank nie einen Tropfen mehr.¹⁵

Mitsem becsült nagyobbra,
Ő minden ünnepen
Űrti s arca könyűs, ha
Abból italt veszen.

S mint végörái mulnak
Számlálja birtokát,
Mindent hagy az utódnak,
Kivéven poharát.

Űlt a király ebéden,
Körötte lovagok,
Az ősök nagy termében,
A parti várban ott.

Ott áll, utolszor itta
Bor élető tűzét,
S a tengermélybe dobta
Neki szent serlegét.

Ő esni, telni látja
S merülni víz alá.
Ajkát - szeme végsőt hunyva -
Többé nem áztatá.¹⁶

PONORI THEWREWK Emil fordítása

Az 1860-as évektől Ponori Thewrewk oktatói tevékenysége egyre inkább kiegészült tudományos, elsősorban a zene–nyelv kapcsolatát vizsgáló és a ritmikát boncoló kutatásokkal. Saját bevallása szerint három ízben foglalkozott Liszttel: 1866-ban, *A hang mint műanyag* című értekezésében, 1873-as akadémiai székfoglalójában és a József főherceg *Czigány nyelvtanához* csatolt *Irodalmi kalauzban*. Ez utóbbi kettőben Liszt „cigánykönyvére” is reflektál.¹⁷ *A hang mint műanyag* eszmefuttatásaiból

15 GOETHE's Werke. Erster Band (Stuttgart, J. G. Cotta, 1827), 173.

16 PONORI THEWREWK *Napló* 5, 6–7.

17 PONORI THEWREWK Liszt 1910, 31.; PONORI THEWREWK Emil: *A hang mint műanyag: költészeti–zenészeti értekezés a magyar zene eredeti voltának bebizonyításával* (Pest, Haartleben Adolf, 1866); uő: *A magyar zene rhythmusa* (Budapest, Franklin Társulat, 18812), a Magyar Tudományos Akadémián 1873. március 3-án felolvasott akadémiai székfoglaló javított kiadása. Lásd továbbá

kiderül, hogy részt vett a *Dante*-szimfónia első tételének pesti, a Nemzeti Zenede fennállását jubiláló előadásán (1865). Sőt, később báró August Antal (1807–1878) jóvoltából a birtokába kerültek a római ősbemutatóra készült Domenico Venturini-szonettek is.¹⁸ Ponori Thewrewk 1860–1884 között jegyzett naplói hiányoznak, egyéb feljegyzések híján pedig csupán feltételezhetjük, hogy amikor csak tehetette, részt vett Liszt magyarországi hangversenyein. Így például akár 1871. március 26-án és április 5-én a Liszt-vezényelte Filharmóniai Társaságnak a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében tartott koncertjein.¹⁹ Liszt az 1865-ben felavatott Akadémia palotájában, és a szintén Széchenyihez köthető Pesti Casinóban többször is fellépett.²⁰

A Pesti Casino mintájára és Széchenyi Istvánnal a tagok közt, ám Frölich József és Házmán Ferenc (később Buda polgármestere) kezdeményezésére 1841-ben létrehozott Budavári Casino-Egylet székhelye a Marczibányi-család Dísz téren levő emeletes háza volt.²¹ Kulturális céljai:

József főherceg [Joseph Karl Ludwig, Erzherzog von Österreich]: *Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888), valamint Franz LISZT: *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (Paris, Librairie Nouvelle – A. Bourdilliat, 1859). Magyar fordításban lásd LISZT Ferenc: *A czigányokról és a czigány zenéről Magyarországon* (Pest, Heckenast Gusztáv, 1861).

- 18 Domenico VENTURINI: *Sonetto 1. Dante sulla torre di bosono in agubbio; Sonetto 2. La Sinfonia dantesca di Liszt*. Ez Ponori Thewrewk Emil iratai között maradt fent. Lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/1331/3. boríték. Továbbiakban: PONORI THEWREWK Iratai.
- 19 A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében megtartott 1871. március 26-i előadás műsora: Robert VOLKMANN: *III. Richárd nyitánya*, op. 68 (vez. Robert Volkmann); ERKEL Ferenc: *Dózsa György*, ária (vez. Erkel Ferenc, ének: Balázs Sándorné Bognár Vilma); LISZT Ferenc: *I. Magyar rapszódia*, f-moll (vez. Liszt Ferenc); Robert SCHUMANN: 1. szimfónia, B-dúr, op. 38 (vez. Erkel Ferenc). Az 1871. április 5-i hangversenyen végig Liszt Ferenc vezényelt. Az előadott művek: ERKEL Sándor: *Csobánc* c. opera nyitánya; LISZT Ferenc: 1. zongoraverseny (zongora: Olga Janina); LANGER Viktor: *Ave Maria* (ének: Pauliné Markovits Ilka); ÓRCZY Bódog: *A renegát*, nyitány és ária (ének: Pauliné Markovits Ilka); BERTHA Sándor: *Nászinduló*; MIHALOVICH Ödön: *A szellemek hajója*. A hangverseny adatait közli BÓNIS Ferenc: *A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje 1853–2003* (Budapest, Budapesti Filharmóniai Társaság–Balassi Kiadó, 2005), CD-mellékletet összeállította Wellmann Nóra. Liszt Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémián tartott koncertjei még nincsenek feldolgozva.
- 20 DOMOKOS Zsuzsanna: „Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia. Liszt hazafias szolgálata a magyar zenei közéletben”, in BERLÁSZ Melinda – GRABÓCZ Márta (szerk.): *Tanulmánykötet Ujfalussy József emlékére* (Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013), 160. A Pesti Casino zenei tevékenységéről és eseményeiről lásd BÉKÉSSY Lili Veronika: *Zenei mindennapok és zenei reprezentáció Pest-Budán: A főváros zenei sajtója 1857-ben*. PhD disszertáció (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2023).
- 21 KELETI Károly: *A budavári Casino-egylet félszázados története 1841–1894* (Budapest, Athenaeum, 1891), 4–9.

- „1. § [...] a művelt társalgás, erkölcs, és törvény szabályaival megférő, elmederítő és kedélynemesítő élvezetek szerzése, – politikai és vallási fejtegetések kizárásával.
2. § E cél elérése végett az egylet, tagjainak találkozási helyül külön helyiséget tart, hirlapokat járát, s az irodalom kiválóbb termékeiről kézi könyvtárt rendez, a művelt társalgás elvével megférő játéknemek megszerzéséről gondoskodik, zene- és tánczestélyesnek és egyéb társas multságoknak rendezését, úgy szintén a rokon célú egyletekkel való érintkezést sat. megengedi.”²²

Az egylet hivatalos nyelve a magyar volt. Tag lehetett minden feddhetetlen jellemű, nagykorú, állandó budai lakhellyel rendelkező férfi; akik máshol laktak, ideiglenes tagnak vétettek fel. E Casino-Egylet lényegében magába sűrítette a budavári társaság elitjét. A névsorban megtaláljuk Augusz Antalt (1851–1862), Bogisich Mihályt (1883-tól),²³ illetve a Ponori Thewrewk tanár-testvérpárt, Árpádot (1839–1903; belépés dátuma bizonytalan, kilépett 1874-ben) és Emilt. Utóbbi 1864-ben lépett be, abban az évben, amikor a Casino-Egylet a budai gimnázium önképző körének pártoló tagja lett.²⁴ 1870 telének (január–február) estéin, mint egyleti könyvtáros, budai főgimnáziumi tanár, dr. Ponori Thewrewk Emil több tag kérésére nyelvtörténeti előadásokat tartott,²⁵ például „Sajátságos szó kategóriákról”, „A népethymologia és az az akadémiai szótárról”, vagy „A neologismus és purismusról.”²⁶ Ez utóbbit később *A helyes magyarság* elvei dolgozat két külön fejezetében is részletezte.²⁷ E Casino-egyleti előadásokat többek között gróf Andrássy Gyula, Fölsinger Ignác, Hieronymi Béla, Horváth Ignác, Szalay Péter, Bupp Zsigmond, Póra Ferencz, Wartha Vincze és Szily Kálmán hallgatta.²⁸ Ekkoriban fogadott magyar nyelv tanárt Liszt Ferenc is, de még nem sejthette, hogy pár év múlva pont ennek apropóján fog találkozni Ponori Thewrewk Emillel.

22 *A Budai Casino-Egylet alapszabályai 1868* (Buda, Bagó Márton, 1868), 3.

23 Bogisich Mihály személyéről és munkásságáról lásd bővebben B. KASKÖTŐ Marietta: „Reform magyar módra: pillanatképek a Mátyás templom zenei életéből Bogisich Mihály működése idején (1882–1898)”, in MIKLÓS Réka (szerk.): *Délvidéki Himnológiai Füzetek* 3 (2022) (Szeged, Gerhardus Kiadó, 2023) (megjelenés alatt).

24 Vö. KELETI Károly: *A Budavári Casino-Egylet félszázados története 1841–1894*, 37–79. és *A Budai Casino-Egylet alapszabályai 1868* 5§ és 8§ paragrafusait.

25 Ezek hirdetési: *Budapesti Közlöny* 3/282 (1869. december 10.), 4316.; *Pesti Napló* 20/288 (1869. december 16.).

26 *A Hon* 8/29 (1870. február 6.). Az Egylet termeiben vasárnaponként tartott előadásokat. Az itt felsoroltak a sajtócikk megjelenése előtti, januári felolvasások címei.

27 PONORI THEWREWK Emil: *A helyes magyarság elvei* (Budapest, Athenaeum, 1873), V. fejezet: Purismus, 36–39.; VI. fejezet: Neologismus, 40–63.

28 CSENERGI János: „Ponori Thewrewk Emil emlékezete”, *Budapesti Szemle* 175/499 (1918), 29. Eredetileg a Magyar Tudományos Akadémián tartott emlékbeszéd.

Liszt magyar nyelvtanulási kezdeményezései

Egyáltalán nem volt magától értődő, hogy a magyar lakosság minden tagja beszélje anyanyelvét. Az arisztokraták nem tudtak magyarul, több úrhölgy egyenesen sértésnek vette, ha ezen a nyelven szóltak hozzá. A szalonokban a bécsies színezetű német volt a társalgási nyelv. A köz- és társasélet, hivatal és tudomány német/latin nyelvét fokozatosan váltotta fel a 19. század folyamán a magyar, állandó harcban a politikai elnyomással és azzal járó elnémetesítéssel.²⁹

Liszt Ferenc születése és anyanyelve (németajkú Raiding/Doborján), neveltetése/tanulmányai (Párizs) és magyar nyelvbeli hiányosságai ellenére magyarnak vallotta magát. Többek között ezért is kerülhettek a figyelem középpontjába a zeneszerző magyar nyelv elsajátítására irányuló lépései. A sajtó és szakirodalom lépten-nyomon igyekezett (igyekszik) közzétenni Liszt magyar nyelvtanulással kapcsolatos nyilatkozatait (lásd Jókai *Emlékeimből*, Liszt-levelek), valamint magyar nyelvtudásának különböző bizonyítékait: magyar nyelvtanárainak nevét, adomány átnyújtásáról szóló sorait (*Honművész* 8/26, 1840. március 29.), magyar nyelvű szövegfogalmazványait és leveleit (Eötvös Józsefhez, 1846. május 13.), magyar nyelvű kéziratföredékeit/kottabegyjegyzéseit („Petőfi szellemének Liszt Ferenc” jelzésű négy ütem fakszimiléja a *Koszorú* 1879. áprilisi számában).³⁰ Talán az egyik legismertebb ilyen dokumentum Liszt 1873. május 5-én, magyar barátjához, Augusz Antalhoz címzett levelének e néhány sora:

„[...] Engedtessek meg nekem, hogy a magyar nyelvben való sajnálatos tudatlanságom ellenére születésemtől a sírig szívemben és érzéseimben magyar maradjak, és ennek megfelelően odaadóan elő kívánjam mozdítani a magyar zenekultúra ügyét. [...]”³¹

29 BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd – BERRÁR Jolán: *A magyar nyelv története* (Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002), 546–561.

30 Lásd bővebben a főbb kötetek közül: id. ÁBRÁNYI Kornél: *A magyar zene a XIX. században* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1900), MAJOR Ervin: „Liszt Ferenc magyarsága”, in BÓNIS Ferenc (szerk.): *Fejezetek a magyar zene történetéből. Válogatott tanulmányok* (Budapest, Zeneműkiadó, 1967) (= *Magyar Zenetudomány* 8), 193–198.; LEGÁNY Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1976). Továbbiakban: LEGÁNY *Liszt*.

31 Liszt levele a Zeneakadémia szervezésével kapcsolatban Auguszt Antalnak, Weimar, 1873. május 7. A részletet közli DOMOKOS *Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia*, 159. A német eredetit közli Margit PRAHÁCS (Hg.): *Franz Liszt, Briefe aus ungarischen Sammlungen, 1835–1886* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966), 166. Továbbiakban: PRAHÁCS *Franz Liszt Briefe*.

Lisztet nemcsak a főváros egyesítésének évében, hanem egész életében frusztrálta, hogy nem sajátította el kellőképpen a magyar nyelvet. A reformkori Magyarországon tett látogatás hatására írja:

„[...] neveltetésem e sajnálatos hiányát eltökéltem, hogy mindenek előtt és leginkább pótolni fogok; [...] Kétségtelenül boldogság és büszkeség tölt majd el, ha képes leszek anyanyelvemet megérteni, beszélni és mélyen behatolni szépségeibe: ebbe a nyelvbe, amely oly rendkívül világos, és Magyarország nemes eszméit oly érzékenyen képes kifejezni. Tíz hónapos, talán egyestendei tanulás, remélem, elég lesz, hogy legalább a mindennapi élet nyelvében otthonos legyek [...] ha még van is eltérés köztünk nyelv tekintetében, gondolatban és érzésben már megvan a közösség. És tágabb értelemben is úgy látom, hogy sohasem is beszéltünk s nem is fogunk más nyelvet beszélni, mint egy és ugyanazt. [...] meg vagyok győződve róla, hogy ezek a magasztos dolgok, ezek az örökké világító sugarak: – haza, humanitás, erény, odaadás, áldozat –, nevezhetjük bármi néven, számunkra ugyanazt jelentik, keblünkben ugyanazt a hangot szólaltatják meg, s mintegy közös nyelv alapját képezik mindazok számára, akik érdemesek rá, hogy levegőt szívjanak a Nap alatt. [...]”³²

Az 1840-es évek magyar nyelvkönyveiből Liszt polcaira is jutott. Weimari könyvtárának 1887-es árverési jegyzéke alapján birtokában volt „Garay [János]: Handbuch ungarisch-deutscher Gespräche, egybekötve M. Kiss, Magyar ujdon szavak tára et Dictionnaire française-hongrois, Pest 1842–44.” (567. tétel), és „Kronperger, A[nton]: Grunhdlehre d[er] ungarischen Sprache [nach einer ganz neuen leichtfasslichen, französisch-englischen Lehrmethode verfasst, und vorzüglich zum Selbstunterricht] Wien 1841” (719. tétel).³³ A Garay-kötet „wie neu” állapota azt sugallja, hogy a virtuóz nem nagyon forgatta azt turnéi miatt.³⁴ Szintén életviteléből kifolyólag eshetett a választása Kronperger autodidakta módszertanára. Utazásai során, ha el is kísérték és bele is botlott magyar barátokba, azok mind beszéltek a franciát vagy németet. Külföldön, ha magyar látogatók keresték, inasa, Sipka Miksa révén hallhatott magyar beszédet maga körül.³⁵ Vadnai Károly tudósítása szerint, az itthoniak viszont szívesebben csiszolták francia tudásukat Liszt közelében, így minimalizálva az

32 Liszt Ferenc levele Wesselényi Miklósnak, 1843. március 16., Krzyzanowitz. Lásd ECKHARDT Mária (közr.): *Liszt Ferenc válogatott levelei (1824–1861)* (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1989), 81–84.

33 Maria ECKHARDT – Evelyn LIEPSCH: *Franz Liszts Weimarer Bibliothek* (Laaber, Laaber-Verlag, 1999) (= *Weimarer Liszt-Studien* 2), 21–56., ide: 36., 40.

34 ECKHARDT Mária: „Liszt és a magyar irodalom”, *Irodalomismeret* 2 (2016), 51. https://epa.oszk.hu/03200/03258/00015/pdf/EPA03258_irodalomismeret_2016_02_050-057.pdf (utolsó letöltés: 2023. december 15.).

35 LEGÁNY *Liszt*, 128. és 132.

élő magyar szó elsajátításának lehetőségét. Sőt, Vadnai eleve szkeptikusan fogadta és többedmagával próbálta lebeszélni irrealisztikus tervéről az idős zeneszerzőt.³⁶

Liszt élete utolsó szakaszában (1869–1886) évi rendszerességgel több hónapot töltött Rómában, Weimarban és Pesten. A hosszabb budapesti tartózkodás jobb esélyekkel kecsegtetett a nyelvtanulásra. Feltehetően a Jókai-házaspárnál határozta el, hogy ezúttal nyelvmestert fogad.³⁷ Ekkoriban Jókai Mór az *Eppur si mouve... (És mégis mozog a föld...)* című regényén dolgozott, mely a magyar nyelv térhódítására is reflektál. Az 1870-es évek elején Vadász Zsigmond piarista tanár, későbbi torontál-megyei ügyvéd tartott Liszt számára (ingyen) magyar órákat. Még tisztázatlan, hogy miért pont rá esett a választás, hol (Liszt akkori szállásán, Schwendtner plébánosnál vagy máshol), mikor, és milyen formában tartotta ezeket az órákat. Vadász visszaemlékezéséből annyi konkrétum derül ki, hogy a kor népszerű Ney [Franz] Ferenc Ollendorff-módszerű könyvéből dolgoztak³⁸ és fordítottak, elemezték többek között a *Szózatot*; folyékony anyanyelvi társalgásról nem esik szó.³⁹ Habár még homály fedi az okokat, 1873-ban színre lépett az új tanár.

A tanárjelölt kiválasztása

Liszt egyik tanítványa, Gobbi Henrik (1842–1920) ajánlotta mestere figyelmébe Ponori Thewrewk Emilt.⁴⁰ A „fiatal zongorászt” még 1859 tavaszán ismerte meg az ifjú nyelvész-palánta, „kinek mind zeneszerzeményeit, mind játékát nem lehetett nem csodálnia.”⁴¹ Habár kettejük kapcsolata még kutatás alatt áll, Ponori Thewrewknek legalább három versét zenésítette meg Gobbi.⁴²

36 Vadnai Károly (1832–1902) író, újságíró, MTA I. osztályának tagja (l. 1872, r. 1900), a Kisfaludy-, Petőfi-társaságok tagja, a Magyar Írók Segélyegylete titkára, 1862-től a Nemzeti Színház, majd az MTA drámabíráló bizottságának tagja. Lásd VADNAI Károly: „Liszt s a magyar nyelv”, Fővárosi Lapok (1886. augusztus 6.), idézi LEGÁNY Liszt, 131.

37 Uo.

38 Heinrich Gottfried Ollendorff (1803–1865) a modern nyelvek magánúton való elsajátítására dolgozta ki módszerét. Nálunk NEY [Franz] Ferenc hasznosította ezt az *Anleitung zur Erlernung der ungarischen Sprache. H. G. Ollendorff's neue Methode, in sechs Monaten eine Sprache lesen, schreiben und sprechen zu lernen* c. könyvében, amely Pesten 1857 és 1907 között 28 kiadást ért meg. Liszt valószínűleg a Pesten 1871-ben kiadott 13. kiadást használta. Vö. LEGÁNY Liszt, 221.

39 Uo., 132.

40 PONORI THEWREWK Liszt 1910, 32.

41 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/8, 73. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 8.

42 Dalok zongorakísérettel: *Az árva lány panasza*, Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtár, Ms. Mus. 1173; *Eső csap a fák lombjára*, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1306; *Esti sóhaj*, OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1301 [Dalok címlap nélkül]. Ez utóbbi nyomtatott variáns tartalmazza az *Eső csap a fák lombjai* c. dalt is.

Ponori Thewrewk Emil családjában az irodalom és tudomány iránti érdeklődés generációs hagyomány volt. Dédapja, Thewrewk János (sz. 1722–?), az *Origo linguae Hungaricae* mű szerzője felkarolta a francia nyelvismeret terjedését. Édesapja, Thewrewk József (1793–1870) nyelvműveléssel is foglalkozott, epigrammákat, verseket írt és fordított.⁴³ Az ő nyomdokait követve Emil számtalan értekezést, fordítást, magyarázatot közölt a magyar nyelvvel kapcsolatban is. Az 1860-as évektől részt vett az Akadémiai Szótár munkálataiban. Az 1870-es évek neológus-ortológus vitája⁴⁴ kapcsán számos cikket közölt a legfontosabb folyóiratokban (*Magyar Nyelvőr*, *Magyar Nyelv*, *Nyelvtudományi Közlemények*⁴⁵). Az MTA 1872-es pályázati felhívására készült A helyes magyarság elvei Marczibányi-jutalomban részesült. 1877–1878 között *Magyar mondattan* címmel tartott egyetemi előadásokat; az azokról készült jegyzetek, több kötetnyi egyéb lingvisztikai feljegyzéssel együtt különböző közönyvtárakban maradtak fenn.

Minthogy Liszt 1873 elején találkozott személyesen magyar nyelvtanárával, különös fontosságú Ponori Thewrewk *A helyes magyarság elvei* (1872) című dolgozata. A pályamunka egyben híven tükrözi szerzőjének frissen elnyert tisztségeit és aktuális nézeteit, mint a *Magyar Nyelvőr* munkatársa, és az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztály, Nyelvtudományi Alosztály tagja. A kötet a következő szerkezeti egységekből épül fel: (1.) *A nyelv művoltáról*, (2.) *Nyelvünk viszontagságairól*, (3.) *Idegen szavaink*, (4.) *Nyelvérzék és népetymologia*, (5.) *Purismus*, (6.) *Neologismus*, (7.) *Mondattan*, (8.) *A fordításról*, (9.) *A helyes magyarság elvei*. Az értekezést a pályakérdés ismertetése (nyelvújítás elveinek tárgyalása és illusztrálása pro- és kontra példákkal) és *Függelék*:

43 RITOÓK Ponori Thewrewk Emil, 26.

44 Az 1860-as években enyhült a német nyelv intézményes elnyomása, mely egy második magyar nyelvújítási mozgalmat provokált. Az első nyelvreformer vitával ellentétben (19. század eleje, Kazinczy vs Verseghe) a mérleg most az ortológusok, nem a neológusok javára billent el. Félteve anyanyelvük önállóságát, az újítók túlbuzgóságukban minden idegen kifejezést magyarosítottak, a „gyártósor” helyességétől és esztétikájától függetlenül. Több szakfolyóirat, elsősorban és sokáig vezetőként a *Magyar Nyelvőr* (1872, Szarvas Gábor) harcolt a lingvisztikai torzszülöttek, németes szó- és mondatszerkezetek, a helyes magyar nyelvérzékkel és hagyománnyal összeegyeztethetetlen formulák ellen. A nyelvőrök a népnyelv kutatását és az abból való építkezést, inspirálódást is szorgalmazták. Az ortológus mozgalomnak köszönhetően magyarosodott a sajtó és irodalom, tudományos rangra emelkedett a lingvisztika, kiváltképp az összehasonlító nyelvtudomány (lásd Hunfalvy Pál, Budenz József és Szinnyei József finnugor kutatásai és munkái). Nyelvemlékeket, kódexeket adtak ki, jelentős összefoglalások és alapmunkák születtek, köztük a *Tüzetes Magyar Nyelvtan* (Simonyi Zsigmond – Balassa József, 1895), a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, 1890–1893), a *Magyar Tájszótár* (Szinnyei József, 1893–1901), *A Magyar Nyelvújítás Szótára* (Szily Kálmán, 1902–1908), majd a 20. század elején létrejött a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* és annak *Magyar Nyelv* című folyóirata. Lásd BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza* (Budapest, Gondolat Kiadó, 1975), 344–363.

45 Válogatott sajtógyűjtést lásd RITOÓK Ponori Thewrewk Emil, 228–251.

Kis Antibarbarus (a magyar nyelvtől idegen szavak és kifejezések betűrendes, magyarázatos válogatott listája) keretezi. Érdeemes közelebbről is megvizsgálunk Ponori Thewrewk néhány tételét, ezeket akár összeegyeztethetjük Liszt nézeteivel. Így például az állítást, miszerint a nyelv az emberi gondolkodás, észjárás kifejezésének egy formája⁴⁶ Liszt a napi gyakorlatban így tapasztalta meg:

„[...] Ma franciául írok Önnek; mivel ahhoz vagyok szokva, hogy ezen a nyelven gondolkozzam, így kényelmesebben ki tudom fejezni azokat a gondolatokat, amelyeket közölni óhajtok Önnek. [...]”⁴⁷

Egy másik levelében így vall a zeneszerző:

„[...] Szégyenkezve vallom be, hogy teljesen elszoktam a német nyelven való írástól, sőt már a beszédben is csak bizonyos fáradsággal találok meg azokat a fordulatokat és szerkezeteket, melyek e pompás nyelv sajátjai. [...]”⁴⁸

Ha tudat alatt is, de Liszt rátapintott a lingvisztika legfontosabb elemére: a szintaxisra. A nyelveket a mondat szerkezet, a nyelv belső törvényei határozzák meg és különböztetik meg egymástól. A szintaxis minden nyelv, minden nemzet sajátja. Ezért, még ha idegen elemek is kerülnek a szókincsbe, attól a nyelv megőrzi sajátosságát, szerkezetét. Ponori Thewrewk Emil szavaival:

„[...] azért, hogy a nyelv idegen szókat meghonosít, még meg nem romlik, sőt gyarapodhatik is; az idegen szabást is elfogadná, t. i. az idegen mondat szerkezetet, úgy a nyelvészet meggyőződése szerint oly útra térne, mely egyenest romlásnak vezetné. [...] csak az a mondat magyar, mely a magyar nyelv törvénye és eszejárása szerint van alkotva.”⁴⁹

Érdekes adalék továbbá, hogy az idegen kifejezések fejtegetése kapcsán Ponori Thewrewk a zongorát is példaként említi, mely „országszerte élő szó, csak Csikszékben: virgína. Magy. Nyelvészet VI. 377. I. Mintájául szolgált tambora (Békésben dom-

46 PONORI THEWREWK Emil: *A helyes magyarság elvei* (Budapest, Athenaeum, 1873), 2.

47 Liszt Ferenc levele Richard Pohl német zeneíró, zenekritikusnak, 1853. november 5., Weimar. Közli ECKHARDT *Liszt Ferenc válogatott levelei (1824–1861)*, 152.

48 Liszt Ferenc levele Eduard Lisztnek, 1837. december 17., Milánó. Vö. uo., 48.

49 PONORI THEWREWK *Helyes magyarság elvei*, 66–67.

bora, domborázni, Erdélyi, Népd. I. 356. lap. domborálni,) maga pedig a Ballagi-féle hangorának (harmonika).⁵⁰

Hitelességi vizsgálat

Csupán a *Budapesti Hírlap* két – 1910. október 16-i és 1911. április 16-i – cikke nevezi meg Liszt magyar nyelvtanáráként Ponori Thewrewk Emilt.⁵¹ Ám, mindkét „Liszt Ferenc” című írás szerzője maga Ponori Thewrewk. Prahács Margit referenciaértékű munkájában⁵² a korábbi, 1910-es cikkekre hivatkozik, ugyanis ez közli a közvetítő, Gobbi Henrik nevét is. De mennyire lehet hiteles egy olyan forrás, melynek szerzője maga a tanár? Lehet, hogy csupán hírverésre vagy anekdotázásra szolgált az? Rajta kívül csak a családtagok visszaemlékezéseiben olvashatunk erről. Az első házasságából származó egyetlen gyermek, Ponori Thewrewk István (1863–1931) szerint:

„Liszt Ferenc már férfikor delén túl meg akart tanulni magyarul. Kitűnő mestert keresett, nem nyelvmestert, hanem hozzá hasonló műveltségű férfiút, aki tudásával édes anyanyelvünk titkaiba avatná őt. Így történt, hogy »A helyes magyarság elvei« című művel akadémiai pályadíjat nyert tudóst: édes atyámat ajánlották neki. S atyám engedett a fölkérésnek, s Liszt Ferenczczel össze is jött. De csak néhányszor. Az oroszlánsőrényű halhatatlan mester csakhamar ismét külföldre ment, s a magyar nyelv tanulása abbamaradt.”⁵³

Ponori Thewrewk Emil unokája, a második házasságából származó mostohalány fia, Thewrewk-Pallaghy Attila (1901–1989) így írt nagyapjáról, aki:

„[...] a hetvenes évek legelején a külföldről hazatért Liszt Ferenc közelébe és bűvkörébe jutott, akit az elfelejtett édes hazai nyelv elsajátítására igyekezett megtanítani.”⁵⁴

50 Uo., 60.

51 PONORI THEWREWK *Liszt 1910*, 32., valamint PONORI THEWREWK Emil: „Liszt Ferenc”, *Budapesti Hírlap* 31/90 (1911. április 16.), 117. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Liszt 1911*.

52 PRAHÁCS Franz *Liszt Briefe*, 417.

53 THEWREWK István: *Az édes atyám. (Dr. Ponori Thewrewk Emil)* (Nagyvárad, Láng József könyvnyomdája, 1900), 10.

54 THEWREWK-PALLAGHY Attila: *Ponori Thewrewk Emil* (Budapest, Egyetemi Nyomda, 1940), 9. Eredetileg felolvasta a Magyar Rádióban 1938. február 6-án, Ponori Thewrewk Emil születésének centenáriuma alkalmából.

Ki vagy mi hitelesítheti az információt? Maga a szóban forgó személy, Ponori Thewrewk Emil, aki naplójában a két cikk keletkezési történetére, és az azokon végzett módosításokra is reflektál. Rákosi Jenőnek (1842–1929, író, újságíró, MTA-tag) intézett és naplójába bemásolt leveléből egyértelműen fény derül szubjektív preferenciájára is: Liszt mindenek, és Erkel felett.

„Rákosi Jenőnek 1910. okt. 6.

Nagyra becsült kedves Barátom!

Két cikket küldök. A 13 oldalra terjedőt becses lapod okt. 22-iki számába, Liszt születése napjának 99-ik évfordulójára való közlésre szántam, a 29 oldalra terjedőnek közlését eredetileg szintén erre az időre terveztem, de Beöthy Zsolt, ki mind a két cikket elolvasta s érdekesnek és becsesnek találta, arra kért, hogy ne most az Erkel-jubileum idején tegyem közzé, mert az a látszata lehetne, hogy Erkel dicsőségét ellensúlyozza. Ez az év Erkel éve; de közöljem mindjárt a jövő legelején, mert az meg Liszt dicsőítésnek az éve. Ebből következik Hozzád való kérésem. Válaszodat várva, hogy két cikket illetően közlésre szives vagy e elvállalni, maradok igaz barátsággal nagyra becsülő híved P. T. E.”⁵⁵

Míg 1911-ben csupán annyit jegyez föl naplójába, hogy elment a „kaszinóba nézni, hogy a cikkem milyen és mennyi kurtitást szenvedett”,⁵⁶ addig az egy évvel korábban közölt írásának sajtóhibáit könyörtelenül részletezi „[1910] Kedden, okt. 18.” Ez nem csupán rövidítésekkel jelent meg – „el van hagyva a: Liszt dirigálására vonatkozó idézet, az esztergomi ünnepnap délutánjára és estéjére vonatkozó rész; az esztergomi intrikákra vonatkozó idézetek; a Lízsnayra vonatkozó idézet Ábrányitól; Liszt eme szavai: Ich habe meine Rhythmus für mich; amint szobámba lépett s könyvtáramat látta stb.” – ezáltal megbontva a szöveg logikáját, de „a Lízsnyai költeményéből való idézetek nincsenek a maguk helyén. A »Lízsnyai Kálmán Liszt Ferenczre dicsőítő költemény« írt és »Mihelyt a dolog Lisztnek tudomására jutott« közé tartozik.” Ráadásul „Michaelis Corda helyett Michaelis Carola olvasandó.”⁵⁷ Ám azt Ponori Thewrewk nem rója fel, hogy Liszt „a magyar nyelvet lehetőleg jól meg akarta tanulni. Ez iránt az akkoriban legkitűnőbb s nála mindennapos tanítványához, Gobbi Henrikhez fordult tanácsért. Gobbi azonnal engem ajánlott oktatónak s ő a tervet

55 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/36, 249–250. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 36.

56 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/37, 144. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 37.

57 Uo., 24–25.

1892. jan. 5. istan Lisztnek
 jan. 15. kaptam feleletét.
 jan. 19. első találkozásom Lisztel.
 febr. 1. megint látogaltam.
 márc. 9. istan néki.
 nov. 28. megint látogaltam báró Angusz-
 nak.

Arboreum vettemmel a kinkhian
 is Arboreum kornál szoratta le a zelle-
 riást. A ba-betta is arborizált.
 B. Angusz lánya német fordította
 Liszt fia meg német szöveg szedte.
 B. Angusz ismeretében egy példát
 Wenckheimnek is vittem
 Ötletre számonra.

Stalacius Nym 1886. aug. 2.

Dohmnek is ajánlt (megjegyzésem is
 sorokkal) kösletként: Freundschaff.
 Lieben Guss und Dank an E. Dohm.

J. Lint.

durch Herrn Professor Thewrewk, den
 Ihnen herzlich empfiehlt
 J. Lint.

26te Nov. 92. Pest.

1. *fakszimile*. Ponori Thewrewk Emil dátumlistája Liszt Ferencsel kapcsolatban Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/1331/3. boríték. Ponori Thewrewk Emil iratai.

örömmel fogadta.”⁵⁸ Sőt, egy másik, eddig ismeretlen kéziratban, Ponori Thewrewk maga rögzítette a Liszt-epizód minden mozzanatát (1. *fakszimile*). Ennek hitelességét pedig más primer dokumentumok is megerősítik (2–4. *fakszimile*).

1873: személyes találkozás és ünnepség

Ponori Thewrewk 1873. január 5-én levelet írt Lisztnek, melyet a címzett át is vett (2. *fakszimile*). Habár a levél elveszett, annak tartalmát Liszt január 14-i feleletéből rekonstruálhatjuk, melyet másnap kapott kézhez Ponori Thewrewk. A Szent Erzsébet-motívum Ponori Thewrewk által jelölt forrásait Liszt nem használta, ám olyannyira érdeklődött a tudós magyar ritmikai kutatásai iránt, hogy kérte keresse fel őt Ponori Thewrewk.⁵⁹

Az első találkozás és látogatás dátumai egy életen át bevésszük a klasszika-filológus emlékezetébe. Január 19-e⁶⁰ és február 1-je kerek évfordulók apropója nélkül is megjelennek a naplókban (*Függelék 1.*). Ponori Thewrewk január 19-én találkozott Liszttel; a pontos helykoordinátákat nem tudjuk. Liszt 1873. február 1-jén, szerdán, este 6 óra tájt kereste fel Ponori Thewrewköt annak Fortuna utcai lakásán,⁶¹ a mai Zenetudományi Intézet közelében. A klasszika-filológus egész életében a budai várnegyedben lakott, az Uri utcában, majd az Országház és Tárnok utcában, végül a Lovas úton. Sétái során számtalanszor elhaladhatott a Liszt-találkozás jeles helyszíne mellett, amely, akárcsak a dátumok, megannyiszor felidézhettek e becses emlékeket.

A „megvalósulásra érdemes terv”, a magyar nyelvórák végül megghiúsultak, Liszt és Ponori Thewrewk nem tudták összeegyeztetni programjaikat. A zeneszerző úgy képzelte, hogy tanára minden estjét nála tölti, ám ez nem volt lehetséges, azok már foglaltak voltak.⁶² Feltehetően német nyelven beszélhettek (ahogy németül is

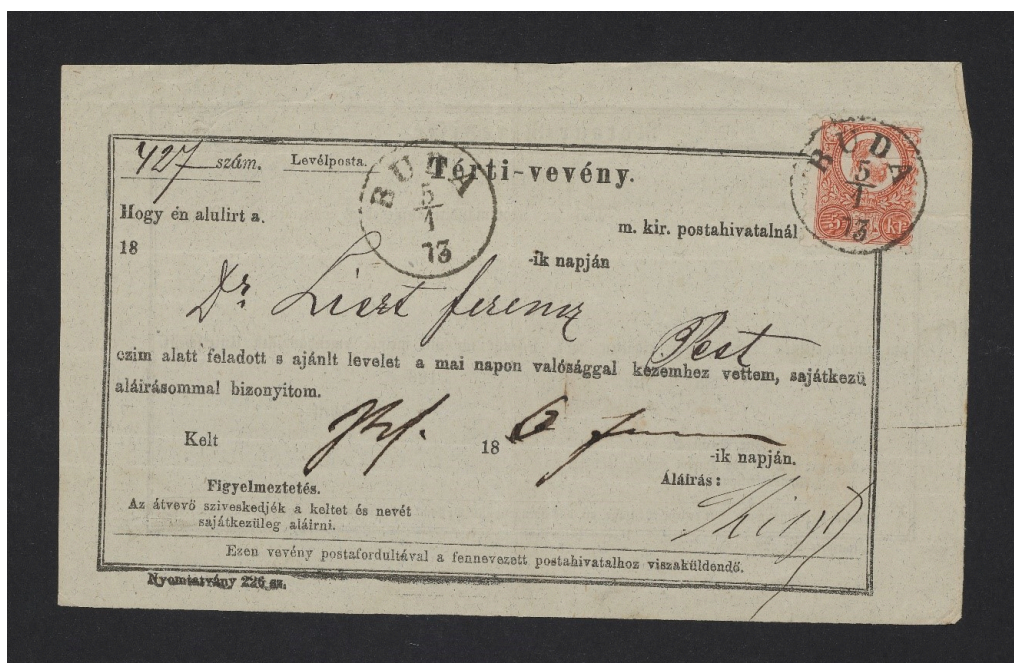
58 PONORI THEWREWK *Liszt 1910*, 32.

59 Liszt Ferenc levele Ponori Thewrewk Emilhez 1873. január 14. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/672. Teljes egészében közölve in *Franz Liszt's Briefe. Zweiter Band*, gesammelt und hrsg. von La Mara (Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1893), 180–181. Tartalmát említi PRAHÁCS *Franz Liszt Briefe*, 158.

60 A találkozást Legány Dezső is megemlíti, bár téves dátummal, forrásokat nem jelöl, feltehetően azért teszi hozzá, hogy „körül”: „1873.I.15 körül Ponori Thewrewk Emil jár Lisztnél”. Vö. LEGÁNY *Liszt*, 249.

61 Lásd a címzést „Ofen/Buda, Fortuna gasse No. 159” Liszt Ferenc Ponori Thewrewk Emilhez 1873. január 14. kelt levelén, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, FOND XII/672, illetve *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1875*. (Budapest, 1875), 457. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_11_009_05/?pg=474&layout=s&query=ponori (utolsó letöltés 2023. október 1.)

62 PONORI THEWREWK *Liszt 1910*, 32.; PONORI THEWREWK *Liszt 1911*, 117.

2. fakszimile. Postai térítvevény Liszt eredeti kézírásával

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/1331/3. boríték. Ponori Thewrewk Emil iratai.

leveleztek), szóba kerülhetett akár a frissen megjelent kötet, *A helyes magyarság elvei* vagy a cigány zene kérdése is, mellyel Ponori Thewrewk Emil akkoriban akadémiai székfoglalója kapcsán foglalkozott. Eddig egyetlen konkrét irat vagy feljegyzés sem utal arra, hogy Liszt részt vett Ponori Thewrewk 1873. március 3-i, *A magyar zene rhythmusa* című székfoglaló beszédének felolvasásán.⁶³ Az viszont bizonyos, hogy a zeneszerző ismerte annak tartalmát. Sőt, levélben köszönte meg a német nyelvű kiadás dedikációját; az viszont már kérdéses, hogy valóban megjelent egy ilyen verzió is?⁶⁴ Liszt könyvtárában is csak a második, magyar nyelvű kiadás (1881) maradt fenn,

63 A korabeli sajtóban eddig nem leltem nyomát. Forrásmegjelölés nélkül közli LEGÁNY *Liszt*, 250., idézi WATZATKA Ágnes: *Budapesti séták Liszt Ferencce* (Budapest, Helikon, 2011), 105. Mégis, mivel láthatólag Lisztnek aznap nem volt más programja, téma iránti érdeklődése és a szerző személyes ismeretsége okán feltételezhető, hogy mégis valóban elment meghallgatni az előadást. Ugyanakkor furcsa, hogy erről nem ír Ponori Thewrewk. Úgy gondolom egy ekkora megtiszteltetés valamilyen formában megjelent volna dátumlistáján (1. fakszimile). Az 1873-as év naplókötete hiányzik, de a későbbi évek kötetében sincs retrospektív utalás erre. Egyelőre más kéziratban, jegyzetben sem találtam ennek bizonyítékát.

64 Liszt Ferenc levele Ponori Thewrewk Emilhez 1881. április 2., Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/673. Említi és tartalmát közli PRAHÁCS *Franz Liszt Briefe*, 241., 417. ISOZ *Zenei levelek* kötetében egyáltalán nem szerepel.

3. *fakszimile*. Koncertjegy. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/1331/3. boríték. Ponori Thewrewk Emil iratai.

melyet viszont Ponori Thewrewk a *Magyar Zeneművelő Társaságnak* ajánlott.⁶⁵ A legközelebbi találkozásra már a Liszt-jubileum keretében került sor (3. *fakszimile*).⁶⁶

Az 1873. november 9-én, a Vigadó kis termében tartott hangversenyen Ponori Thewrewk is részt vett, és valószínűleg a Nemzeti Színház másnapi előadásán is. Szigligeti *Csikósa* közben ugyanis id. Ábrányi Kornél leszóratte a karzatról Ponori Thewrewk köszöntő epigrammáját.⁶⁷ Elismert költőként számtalan ünnep alkalmából vették igénybe tollát, s ő maga sem tagadta meg magától a Múzsza, Liszt esetében Beethoven-csókját. Ez utóbbi a vázlatokban és végleges változatban egyaránt szerepel.⁶⁸

65 PONORI THEWREWK *Magyar zene rhythmusa*, Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatókönyvtár LH K 236. A Magyar Zeneművelő Társaságról és más korabeli zeneszerző-társaságokról lásd bővebben jelen kötetben VIZINGER Zsolt: „Harmónia & Hungária – Az első magyar zeneszerző-társaságok története” című tanulmányát.

66 Az 1873-as Liszt ünnepség új megvilágítását és érdekes adalékait lásd BÉKÉSSY Lili Veronika: „»Vox populi«. Liszt Ferenc 1873-as művészi jubileuma” in DOMOKOS Zsuzsa – CSELÉNYI Máté (szerk.): *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata Magyarország művelődéstörténetének tükrében*. DOI 10.26113/LFZE.2023.004. https://lisztmuseum.hu/data/articles/125/1256/article-125640/zak_tanulmany_2023_blv.pdf (utolsó letöltés: 2023. december 23.)

67 Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, Nemzeti Színház színlapja, 1873. november 10. Lásd még LEGÁNY *Liszt*, 182.

68 A vázlatok forrása PONORI THEWREWK Emil: *Magyar hangtani jegyzetek*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1741/1, 108 v. A végleges verzió forrása: Ponori Thewrewk Emil

Okt. 29 [1873]

A Beethoven csók érzik a műveiden

Beethoven csókját vitted pályádra magaddal

Hang fejedelme levél s ötvened éve uralsz

E haza szült, felölet a világ, most újra hazánké:

E haza szült, felölet a világ s most újra miénk vagy

Nemzeti kincsünké vált fejedelmi hied.

Nemzeti kincsünké vált fejedelmi hied.

Beethoven csókját vitted pályádra magaddal.

Beethoven csókját érzem a műveiden.

Mát félszázada hogy mint hang fejedelme uralsz

Beethoven csókját vitted pályádra magaddal

Hang fejedelme levél s ötvened éve uralsz

E haza szült, felölet a világ s most újra miénk vagy:

Nemzeti kincsünké vált fejedelmi hied.

Liszt Ferenczre

E haza szült, felölet a világ, most újra hazánké:

Nemzeti kincsünké vált fejedelmi hied.

Beethoven csókját vitted pályádra magaddal,

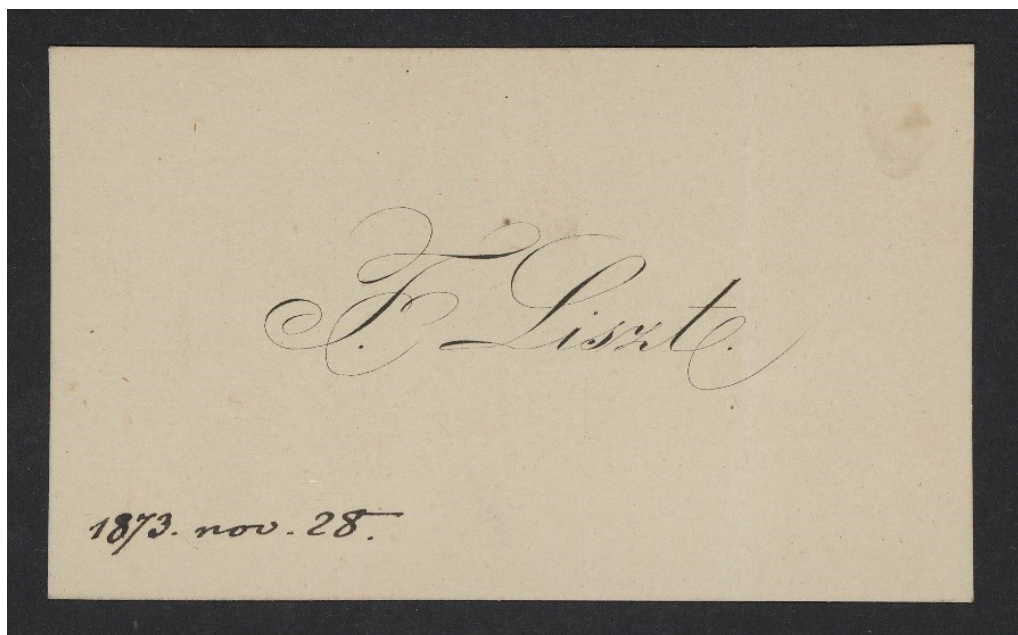
1873.11.09.

S a zengő sphaerák hangfejedelme levél

A Liszt-jubileum sajtóbeszámolóí közül Ponori Thewrewk iratai között fennmaradt a *Fővárosi Lapok* (13. évfolyam, 260. szám) 1873. november 12-én megjelent példánya: a *Fővárosi hírek* „Post festa” bejegyzését kék ceruzás jelölés keretezi. 1873. november 26-án Liszt újból meglátogatta Ponori Thewrewköt, aki külföldi tudományos kutató-útra indult Berlinbe. A zeneszerző a következő ajánló sorokat írta Ernst Dohmhoz (1819–1883), a *Kladeradatsch* szerkesztőjéhez: „Freundschaftlichen Gruss und Dank an E. Dohm. F. Liszt. durch Herrn Professor Thewrewk, den Ihnen herzlich empfiehlt. F. Liszt.”⁶⁹ Liszt és Ponori Thewrewk feltehetően két nappal később búcsúztak

verse Liszt Ferenczhez, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Analekta 6046, illetve PONORI THEWREWK Emil: *Liszt Ferencnek. Köszöntő epigramma*, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 6506/183. Az epigramma korabeli sajtóközlését lásd például *A Hon* 11/29 (1873. november 11.).

69 Vö. 1. *faksimile* és PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/42, 122–123. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 42. Lásd még PONORI THEWREWK *Liszt* 1910, 32.

4. *fakszimile*. Liszt névjegykártyája Ponori Thewrewk kézírásos dátumával Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond XII/1331/3. boríték. Ponori Thewrewk Emil iratai.

el egymástól. Jelenleg a kutatás nem talált további személyes találkozásra vonatkozó adatot.

Berlinből hazatérve Ponori Thewrewk elhatározta, majd 1874-ben meg is alapította a Budapesti Philológiai Társaságot. 1877-ben létrehozta annak hivatalos folyóiratát, melynek 1891-ig volt szerkesztője. Feltehetően az ő kezdeményezésére került be az *Egyetemes Philológiai Közlöny* éves bibliográfiáiba megannyi Liszt-cikk is.⁷⁰

50/100 éves jubileum: 1911

Ahogy Ponori Thewrewk jelen volt Liszt 50 éves művészi jubileumán, úgy a zeneszerző sem hiányozhatott a klasszika-filológus oktatói működésének félszázados évfordulójáról. Ponori Thewrewk 13 éves gimnáziumi (1861–1874) és 37 éves egyetemi tanári (1874–1911) tevékenységének megünneplése egybeesett a Liszt-centenáriummal.⁷¹

Liszt születésének évfordulójára Ponori Thewrewk már legalább egy évvel korábban el kezdett készülni. A zeneszerzőről írt 1910-es cikkében Lízsnay Kálmán:

70 Bővebben lásd GROSZ Sára Aksza: *Liszt-bibliográfia az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjain 1887–1918* (Budapest, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2023).

71 RITOÓK Ponori Thewrewk Emil, 8.

*Liszt Ferenc*re című 1856-os dicsőítő költeménye („Világ kedvence! kedves hangteremtő!”) kapcsán megjegyzi, hogy azt jövőre érdemes lenne akár ünnepi kiadványban újra közzétenni, vagy legalább feleleveníteni.⁷² Ponori Thewrewk eredetileg mindkét „Liszt Ferenc” című cikkét a *Budapesti Hírlap* 1910-es számába szánta, és valami egészen mást tartogatott 1911-re (lásd Rákosi Jenőnek fent idézett levelét). Minthogy végül második cikke a Liszt-jubileumkor jelent meg, újat nem írt és ebben listázta a művész „magyar zenéjű s nemzeti tárgyú zenekölteményeit”:

- *Esztergomi diszmise*
- *Magyar Rapszódia*
- *Magyar Fantázia*
- *Hungária, szimfóniai költemény*
- *Magyar koronázó mise*
- *Szent Erzsébet legendája*
- *Szép Ilonka, fantázia*
- *A holt költő szerelme*
- *Magyar zongorahangverseny*
- *Magyar kompozíciók*
- *Fantázia Schubert magyar dallamra*
- *Magyar történeti arcképek*⁷³

A cikk publikálását (április 16.) megelőzően két héttel, április 2-án Ponori Thewrewk részt vett Attila (becézett Lili) unokájával az Erzsébet Népakadémia Gólyavárban tartott *II. Liszt Ferenc estélyén*, melyet Dr. Haraszi Emil előadása nyitott meg; a dal- és zongorakoncert „összességében jól sikerült.”⁷⁴ Habár gróf Zichy János (1868–1949) vallás- és közoktatásügyi miniszter (1910–1913; 1918) már 1911. március 31-én hivatalos levélben kinevezte Ponori Thewrewköt a Liszt-emlékünnepelemek országos bizottságának tagjává, azt ő csak április 22-én kapta meg, jóval a dalest és a cikk megjelenése után.⁷⁵ A miniszter a Liszt-bizottság vezető elnökének gróf Zichy Géza zongoraművészt, társelnökének Mihalovich Ödönt, az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia igazgatóját kérte fel.⁷⁶ A bizottság fő feladata az országos centenáriumi események szervezése volt, e célból toboroztak lelkes munkatársakat a magyar kulturális elitből. Több ülést is tartottak a Nemzeti Múzeumban, köztük Ponori Thewrewk többmagával biztosan részt vett a szeptember 15-én, délután 5 órai kezdettel megtartott ülésen:

⁷² PONORI THEWREWK *Liszt* 1910, 31.

⁷³ PONORI THEWREWK *Liszt* 1911, 118.

⁷⁴ PONORI THEWREWK *Napló* 37, 135.

⁷⁵ PONORI THEWREWK *Iratai*. Lásd még PONORI THEWREWK *Napló* 37, 149–150.

⁷⁶ Vö. Meghívó 972/1911 eln. szám, PONORI THEWREWK *Iratai* 3. boríték.

1. Elnöki megnyitó
2. Gróf Apponyi Albert b.t.t.orsz. képviselő ünnepi beszéde
3. Elnök az ülést berekeszti⁷⁷

Az ülésről részletesen beszámolt a sajtó is. Ha összevetjük az ott közölt névsort Ponori Thewrewk naplóbejegyzésével, kirajzolódik a klasszika-filológus ismeretségi köre (aláhúzások jelölik ezen személyeket). Sőt, a naplóból az is kiderül, hogy Ponori Thewrewknek a gyűlés után volt alkalma személyesen is bemutatkozni gróf Zichy Jánosnak; Apponyi Alberttel nem tudott szót váltani, ellenben négyszer fogott vele kezét.⁷⁸

„A nagyszámú közönség soraiban ott voltak: Berzoviczy Albert, a képviselőház elnöke, Apponyi Albert gróf, Balogh Jenő dr. és Molnár Viktor vallás- és közoktatásügyi államtitkárok, Fülepp Károly főpolgármester, Bárczy István polgármester; Ballai Lajos és Unkelhäusser Károly miniszteri tanácsosok, Zichy Géza gróf, csetei Herzog Péter báró, Harkányi Frigyes báró, Mészáros Imre, az Operaház igazgatója, Bogisich Mihály, Hampel József udvari tanácsos, Ruszt József udvari tanácsos, Gobbi Alajos, a Nemzeti Zenede igazgatója, Mihálovich Ödön, az Országos Zeneakadémia igazgatója, Moravcsik Gáza zeneakadémiai tanár, Szikla Adolf, az Operaház karmestere, Márkus Miksa, Aggházy Károly zongoraművész, Márkus Lili zongoraművésznő, Kun László karnagy, Major J. Gyula zeneszerző, Fejérpataky László, Kőnig Péter, a szegedi Zeneakadémia igazgatója, Végh János curiai bíró, Sípos Ignác zongoraművész, Lándor Tivadar szerkesztő és mások.”⁷⁹

Zichy szeptemberi beszédének fő tételeit a november 20-i ülésre szóló meghívójában (5. *fakszimile*) nyomatékositotta és konkretizálta: Liszt-alapítvány létrehozása, Liszt-szobor állítása és erre adománygyűjtés,⁸⁰ magyar összkiadás és életrajzírás. Erre az ülésre Ponori Thewrewknek „semmi kedve nem volt” elmenni, s „a pénzügyi kérdéseket megoldják nélkülem is” felkiáltással távolmaradt.⁸¹ Iratai között viszont

77 PONORI THEWREWK Emil naplója, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2526/38, 112. Továbbiakban: PONORI THEWREWK *Napló* 38. Lásd még PONORI THEWREWK *Iratai* 2. boríték.

78 PONORI THEWREWK *Napló* 38, 117–118.

79 [N. N.]: „A Liszt-bizottság ülése”, *Az Újság* 9/220 (1911. szeptember 16.), 11–12.

80 Az adományokat a Liszt-szoborra a bizottság Bálvány utca 7. sz. alatti helyiségébe küldték. Lásd „Adakozások a Liszt-szoborra”, *Pesti Hírlap* 33/367 (1911. november 10.), 8.; „Liszt szobrára”, *Világ* 2/267 (1911. november 10.), 13.; „Adományok a Liszt-szoborra”, *Budapesti Hírlap* 31/268 (1911. november 11.), 13.

81 PONORI THEWREWK *Napló* 38, 196.

A magyar királyi vallás és közoktatásügyi minisztertől.

430 7/911 eln.szám.

A Liszt Ferencz emlékünnepek országos nagybizottságának lelkes támogatása mellett sikerült Liszt Ferencz születésének századik évfordulóját egy kivételes jelentőségű ünnappé avatni, mely nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is sokig emlékezetes marad, mint nagyszabásu megnyilvánulása a nagy fiát megbecsülő nemzet hálás hódolatának.

Azonban a Mester iránt tartozó kegyelet munkája ama lélekemelő ünnepségekkel, melyek diszükség és művészi tartalmuknál fogva a századik évfordulót mindnyájunk előtt felejthetetlené tették, még nincs befejezve.

Már a nagybizottság legutóbbi ülésén tartott beszédemben is utaltam arra, hogy bizottságunkra hárul a kegyeletes feladat, megtenni mindent Liszt Ferencz emlékének az utókor számára leendő minél hathatósabb fentartása érdekében.

Élő emlékekre van szükség, melyek örökre hirdessék nemzetének iránta érzett kegyeletét és hódolatát, s életének és műveinek őszinte megbecsülését.

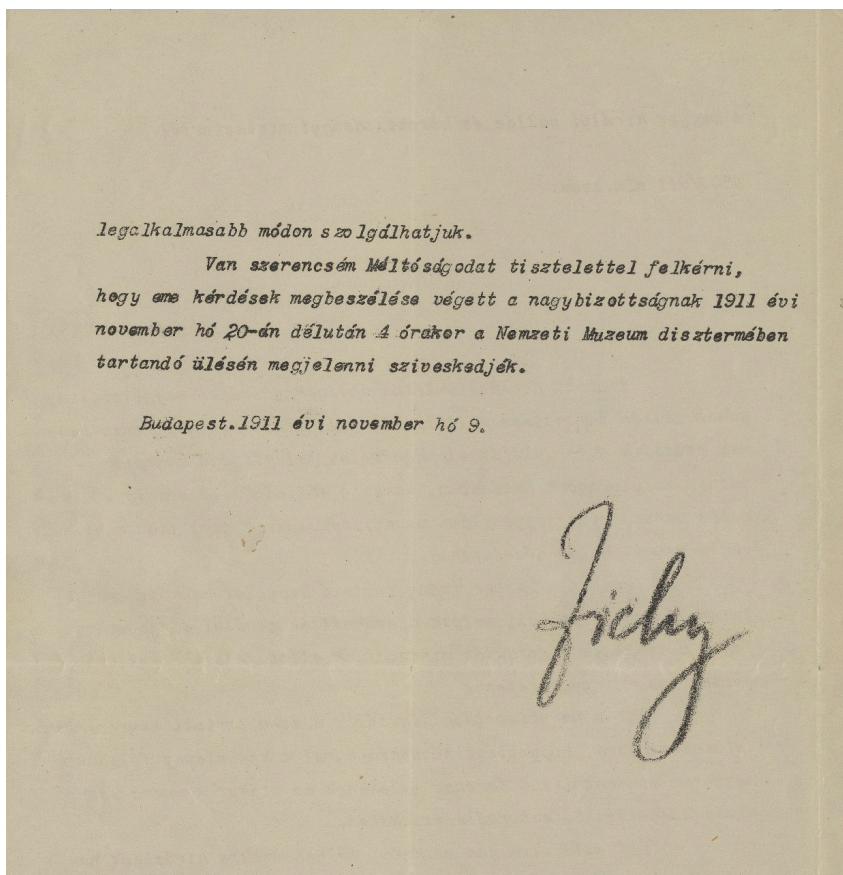
A Liszt-szoborra megindított gyűjtés minél eredményesebb folytatása, zeneművészeti célú Liszt alapítvány létesítése, s Liszt összes művei gyűjteményes magyar kiadásának terjesztése azok a legközelebbi feladatok, melyek sikeres megoldásával célunkat a

Méltóságos

P o n o r i T e w r e w k E m i l

udv.tan., tud.egyet.ny.r.tandrárnak,

Budapest.

megőrizte a meghívót, s a hátára piros ceruzával gondosan felírta: *Gr. Zichy János miniszter*. Ezt teljes egészében, tudomásunk szerint először közöljük.

A budapesti Liszt-centenárium ünnepségeket⁸² megelőző héten, október 14-én nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeum tematikus kiállítása (kurátora egyben az intézmény igazgatója, Isoz Kálmán volt). A rákövetkező héten, október 21–25-e között zajlott a hivatalos rendezvénysorozat, melyet esténként félnyilvános és zárt fogadások követtek.⁸³ Ponori Thewrewk Emil a naplók tanúsága szerint biztosan részt vett a Koronázási mise Mátyás-templomi előadásán és az aznap esti udvari fogadáson

82 Lásd bővebben GROSZ Sára Aksza: „Az 1911-es budapesti Liszt-centenárium” (Budapest, HUNREN BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, megjelenés alatt).

83 1911. október 21. LISZT Ferenc: *Koronázási mise* (Mátyás-templom); *Szent Erzsébet legendája* (Magyar Királyi Operaház); 1911. október 22–23. Liszt-növendékek koncertje (Zeneakadémia); 1911. október 24. LISZT Ferenc: *Faust-szimfónia*, *Esz-dúr zongoraverseny* és *13. zsoltár* (Magyar Királyi Operaház); 1911. október 25. LISZT Ferenc: *Krisztus-oratórium* (Magyar Királyi Operaház).

(október 21.), illetve másnap a Lipótvárosi Kaszinó Estélyén; gróf Zichy Géza október 23-án Lisztről tartott „érdekes” akadémiai székfoglalóját pedig „tapssal fogadta”.⁸⁴ Ezzel Zichy előadása egyben beilleszkedik a Lisztről tartott MTA székfoglalók sorába, Bartók Béla: *Liszt Ferencz* (1936), Szabolcsi Bence: *Liszt Ferenc estéje* (1956), Ujfalussy József: *Variáció, építkezés, modális transzformáció Liszt Ferenc zenéjében* (1986).⁸⁵ Habár nem ezt a címet viseli, ám Liszt „cigánykönyvére” való hivatkozásai okán Ponori Thewrewk Emil *A magyar zene rhythmusa* címmel megtartott 1873-as székfoglaló előadása is e listát bővíti. De „most mindenütt Liszt a beszélgetés tárgya”, még az Eötvös József Collegium új épületének 1911. október 26-i felavatását követő fogadáson is, ahol Ponori Thewrewk és Liszt története is népes hallgatóságra talált.⁸⁶

Az 1911-es Liszt-ünnepségek egyfajta folytatásaként 1932-ben, gr. Zichy Jánosné kezdeményezésére megalakult az Országos Liszt Ferenc Társaság, az alapító tagok között Hubay Jenővel. E társaság vállalta magára az 1936-os, Liszt születésének 125. és halálának 25. évfordulójához kapcsolódó események lebonyolítását.⁸⁷ Ám ezt már Ponori Thewrewk Emil nem érhetette meg.

Összegzés

Ami Ponori Thewrewk Emil születésének centenáriumát illeti, az újságírók Liszt barátjaként aposztrofálták.⁸⁸ Ponori Thewrewk a maga részéről így vallott erről naplójában:

„[...] Felejthetetlen e nagy és jó ember én előtttem. Csak párszor látogattuk meg egymást, s csak pár levelet váltottunk egymással, de az elég arra, hogy bámulatom és szeretetem iránta kiolthatatlan legyen.”⁸⁹

Ám annál kevésbé volt „felejthetetlen” Ponori Thewrewk Emil a zenetudomány számára. Neve roma kultúrtörténeti kutatásai, Liszt „cigánykönyvére” adott replikája és a zeneszerző tiszteletére írt köszöntő epigramma révén elvétve felmerült a szakirodalomban. Ám ezt mindeddig nem előzte és alapozta meg a kettejük, Liszt és Ponori

84 PONORI THEWREWK *Napló* 38, 169–170.

85 DOMOKOS *Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia*, 158.

86 PONORI THEWREWK *Napló* 38, 170–175.

87 MONA Ilona: *The History of the Ferenc Liszt Society 1893-1993 / A Liszt Ferenc Társaság története 1893-1993*. English translation Mária STEINER, Hungarian translation Marianne PÁNDI (Budapest, Liszt Ferenc Társaság, 1993), 62.

88 Vö: [N. N.]: „Ponori Thewrewk Emil centenáriuma”, *Nemzeti Ujság* 20/32 (1938. február 10.), 8.

89 OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2526/10, 74 v. Továbbiakban PONORI THEWREWK *Napló* 10.

Thewrewk kapcsolatának a feldolgozása. Jelen tanulmány a naplók, levelek, egyéb iratok és a korabeli sajtó alapján rekonstruálja és pótolja mindezt. Ezek fényében ma már tudjuk, hogy a klasszika-filológus egész életében csodálta Liszt Ferencet, énekesként a kezei alatt, hallgatóként a publikum soraiból, de műfordítóként, folyóirat-szerkesztőként és tudósként is – még akkor is, ha nem értett vele mindenben egyet. 1873-ban, a kor elismert és zeneszerető nyelvprofesszoraként ő tanította volna Lisztet magyarra. Ez egyben Liszt nyelvtanulási szándékának a komolyságát bizonyítja, akárcsak az a tény, hogy a zeneszerző minden este kívánt Ponori Thewrewktől leckét venni. Sajnos épp emiatt hiúsult meg e terv: nem sikerült megfelelő időpontot találniuk. Liszt magyar nyelvtudásával kapcsolatban az a sarkalatos pont, hogy olvasott, értett is magyarul, de igényes művészként restelt helytelenül megszólalni. Mindezeket a zeneszerző elárulta Jókainak, amiről később *A Hon* hasábjain Törs Kálmán tudósított.⁹⁰ Liszttel ellentétben, Ponori Thewrewk a cigány nyelvvel is behatóan foglalkozott. A zeneszerzővel való barátságának kontextusában e téren végzett munkájának értékelése új kutatási eredményekkel kecsegtet a 19. századi „cigánykönyv”-polémiaiak értelmezése szempontjából is.

90 Törs Kálmán: „Az írók és művészek körének első tánczos estélye.” *A Hon* 11/218 (1873. december 6.) idézi LEGÁNY *Liszt*, 132; ECHKARDT Mária: „Liszt és a magyar irodalom”, 51; DOMOKOS *Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia*, 159.

FÜGGELÉK

Liszt Ferenc vonatkozású bejegyzések Ponori Thewrewk Emil naplóiban

Az alábbi táblázat a szakirodalomban először közli Ponori Thewrewk Emil naplóinak Liszt-utalásait. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Hung. 2526 jelzet alatt őrzött 51 kötetnek csaknem a felében fordul elő ezzel kapcsolatos adat, ha nem is a legelső szavaktól, de az utolsó, betegágyon diktált, más kéztől származó bejegyzésig. Mindezek Ponori Thewrewk különböző /: :/, |: :|, „ ” , (sic) jelöléseivel együtt kerültek diplomatikus átírára. Jelen tanulmány írója egyedül a [...] -ot használja a nem Liszttel kapcsolatos szövegkihagyások érzékeltetésére. Ez által nemcsak egy naplóbejegyzés hosszáról, de az abban szereplő Liszt- emlék helyéről is képet alkothatunk. Ahol ez a jelölés hiányzik, ott értelemszerűen az aznapi bejegyzés teljes terjedelmében csak a zeneszerzőhöz fűződik, egyéb magán- és/vagy közéleti esemény, kommentár nélkül. Kizárólag azok a naplóbejegyzések kerültek listázásra, amelyek Liszt Ferenc személyével és a tiszteletére szervezett tudományos és ünnepi rendezvényekkel, zeneműveivel és azok előadásával kapcsolatosak, vagy korabeli Liszt-sajtócikkekre hivatkoznak. A Liszt „cigánykönyvére” vonatkozó bejegyzések egy következő tanulmányban kerülnek kifejtésre.

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
1	1856.08.15.	16 ^r	Pest 1856 nyárutó 15 pénteken boldog asszony napján. Reggel tíz órakor a belvárosi nagytemplomban Liszt Ferenczet láttam. Báró Augustus vezette őt be. /: Weber nagy miséjét játszották :/ A nagy művész figyelemmel hallgatta s az egész isteni szolgálat alatt ájtatos volt. Egy tekintete, melyet a többi közt reám vetett, oly benyomást tett, milyent még egy emberé sem. Liszt Ferenczre Láttalak, és szent tűz ömlött el testem alakján; Mert égít véltem látni te benned o Liszt. Pest 1856 nyárutó 15 pénteken d.u. Orczy kertben
1	1856.08.17.	16 ^v	Pest 1856 nyárutó 17 vasárnap láttam Lisztet /: a templom karzatán és elmentekor
1	1856.08.18.	16 ^v	Pest 1856 nyárutó 18 hétfőn Lisztet láttam a templomban. Délután kész levék „Makbeth” olvasásával
1	1856.08.21.	16 ^v	Pest 1856 nyárutó 21 d.e. Lisztet láttam

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
1	1856.09.14.	24 ^{r-v}	Pest 1856 ősze 14 vasárnap: Nyolc óra tájban kimentünk a Sashegyre, hol Weber urnak nyári laka áll, és ma házi zábora /: oltára :/ fölszentelendő volt. A miséhez mi gymnasiumi énekesnek kiválasztottai voltunk rendelve, mely alkalomra már három nap óta készültünk. Midőn kijöttünk, tudunkra esett, hogy Liszt és Erkel, a kik hivatalosak voltak és igen nagy szívésséggel megígérték, hogy eljönnek, nem lesznek jelen: mert Liszt már tegnap Weimárbeli útjára kelt. Kegyetlenebb nem lehet a sors ma rám nézve, minthogy a nagy művészszel találkoznai s beszélgetni nem engedett. Az ének igen jelesen hatott a mise emelésére, melyet Peitler címzetes püspök mondott. Az isteni tisztelet után sétálgattunk, míg a vendégséghez nem hívtak. Alig hogy vége volt, haza tértem; a többiek pedig még ott maradtak. Este 6 óra előtt Szemerét látogattam meg. Igen kedélyesen beszélgettünk együtt.
2	1856.12.14.	19.	Pest 1856 télelő 14 vasárnapon A mai délután rám nézve igen örömdetes volt. Az isteni szolgálat elmultával Gruber Ágoston barátom s volt : 1854-ben : tantársam látogatására siettem, ki most a kegyes-rend növendéke. Egy negyed órával később Máhr Gyula /: ki 1855-ben fejezte be gymnasiumi pályáját s most a jogot tanulja :/ és Szepesi Imre tanár is jöttek oda. Máhr, ki a zongorázásban lángész, mulattatásunkra fölleplezte előttünk művészetét. Játszotta különösen a Lisztől zongorára alkalmazott sextettet Lucából, egy áriát Normából, a Carnevalt s más remek szerzeményeket. Oly ügyességet, minő Máhrnak van, soha nem láttam, s talán nem is fogok látni, hacsak nem lesz szerencsém a még dicsőbb játékot Lisztől hallhatni. Tartsa az ég; ő benne új honi csillagot látok kifejlődni.
5	1857.08.21.	5–6.	Pest 1857 nyárutó 22 szombaton. [...] Tegnap Káldyval levén tőle Lisztnek azon remek szerzeményét hallám, melyet a Das König in Thule című balladára írt. Én ma megkísértem ennek fordítását, de jól csak az utolsó versszaké sikerült. Ő esni, telni látja S merülni víz alá. Ajkát - szeme végsőt hunyva - Többé nem áztatá. Igy szebben van adva, következően pedig hűbben: Ő esni, telni látja S merülni vízbe le. Szemét végleg hunyorítja; Többé nem szörböle. Itt van a másodiké is: Mítsem becsült nagyobbra, Ő minden ünnepen Űrti; arca könyűs, ha Abból italt veszen. Ez már sántikál!

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
5	1857.08.23.	6–7.	Pest 1857 nyárutó 23. vasárnap. Itt van a ballada fordítása. Néhány helye még tökéletlen. A thulei király Volt Thulének fejedelme, Ki sírig hű vala, Ennek haló szerelme Arany kehelyt ada. /: hagua :/ Mitsem becsült nagyobbra, Ő minden ünnepen Úriti s arca könyűs, ha Abból italt veszen. S mint végórái mulnak Számlálja birtokát, Mindent hagy az utódnak, Kivéven poharát. Ült a király ebéden, Körötte lovagok, Az ősök nagy termében, A parti várban ott. Ott állt, utolszor itta Bor éltető tüzét, S a tengermélybe dobta Neki szent serlegét. Ő esni, telni látja S merülni víz alá. Ajkát - szeme végsőt hunyva - Többé nem áztatá.
5	1857.08.27.	8–9.	Pest 1857 nyárutó 27 csütörtökön megvettem Lisztől Das König von Thula című zeneművét. Kár én csak zongorára kaptam meg, énekszóra nem. Délután Matlekovitséknál mulattam.
5	1857.08.29.	9.	Pest 1857 nyárutó 29 szombaton Magyarok szomorú napja! A legnagyobb csillag föltünése a német egen! Liszt szerzeményét elvívém Józsa kisasszonynak ki szinte pályázik egy kitűzött dalszerzeménnyel. Az ő műve nem annyira népies mint remekzenéjű.
6	1858.04.10.	22–23.	Pest 1858 tavaszho 10. szombaton. Ebéd előtt megtudám, hogy a Muzeum dísztermében Liszt miséjének próbája tartatik. Oda siettem. Még csak a Kyrienek volt vége; a többiben már én is részt vettem. A bassi primi közt működém. Liszt volt karnagyunk, egy igen kedélyes férfi. Igazgatása a nagy művész árulja el. Délután 4–6 óráig volt a hangverseny, melyben a díszmisének előadása igen sikerült. [...]
6	1858.04.11.	24–26.	Pest 1858 tavaszho 11 vasárnap. Már nyolc órakor Lúczéknál voltam a kisasszonyokat a nagytemplomba Liszt miséjének hallgatására viendő. Míg a kisasszonyok elkészültek Kosmost nézegettem. A templomba jövőn már helyet ülésre nem kaptunk s így kénytelenek voltak Sarolta és Aranka az egész misét állani.

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
			Mi engem illet, én az éneklésnél nem működtem közre, először: hogy kisasszonyaimat egyedül ne hagyjam; másodszor: hogy az egyszer távolabb is halljam a szövegéhez oly mesterileg alkalmazott zenét. Saroltának elmondám a latin szövegnek értelmét s innen volt ama nagy meghatottság, melyet ő egész napon át érte. Mily esedező a Kyrie! A csekély ember a mindenség teremője elé mer lépni s kegyelemért esdekelní. Mintegy látjuk, hogy fekszik térden s borúl arczra az egész emberiség a nagy királynak lábainál, kinek határtalan dicsőségét visszhangig ismétlésekben hirdeti a Gloria. Keblünk elragadtatik s minden ingtag szív hinni kénytelen, mit a Credo oly hatalmas hangokban hirdet. Hiszünk egy mindenható erőben, az atyában kinek mindnyáján szülöttei vagyunk, hiszünk Jezusban, kinek isteni fönsége a nyomorult emberalakot vevé föl, hogy végetlen bölcsességét e világgal könnyebben megértethesse, ki hogy szent tanításra üdvünkre fönmaradjon, saját életétől is megvált. A zene mozdulatait figyelemmel kísérvén, mintegy látjuk, hogy száll Jézus a néma sírba; de látjuk egyszersmind, hogy tör elő a sírból az élet s hogy emelkedik a föld porából az égbe, hol Jézus apja jobbán nyer helyet, s a honnan felénk fog riadni a végítélet harsonája, hirdetve a nagy bírónak jövetét, ki megítélend az eleveneket és holtakat. Mily jellemző ama zene is, mely a jövő föltámadás reményét fejezi ki. A Sanctus s az Agnus Dei is rendkívüli művészet szüleménye, mit csak oly zenész nem ismer el, ki a zenének hangjait a szöveg értelmével vagy nem tudja vagy elfelejti összecsatolni. [...]
10	1886.08.02.	74 ^v	Aug. 2. kedd. Az ujság meghozta azt a megdöböntő hírt, hogy Liszt meghalt. Meg sem tudom mondani, hogy érzem magam miatta. Csupa nyugtalanság izgatottság vagyok. Felejtethetlen e nagy és jó ember én előttem. Csak párszor látogattuk meg egymást, s csak pár levelet váltottunk egymással, de az elég arra, hogy bámulatom és szeretetem iránta kiolthatatlan legyen.
14	1892.06.08.	32 ^r	Jun 8. én az ünnepélyes isteni tiszteleten a várbeli helyőrségi templomban. Liszt miséje sehogysem tetszett; annál nagyobb hatást tett a primás fennkölt hazafias beszéde, mely a királynak is annyira megtetszett, hogy másolatát kérte.
26	1900.12.28.	195–196.	Péntek dec. 28. [...] Repesett a szívem örömömben, mikor a Leipz. Illust. Zeitung 1900. dec. 20. kibocsátott számában Liszt's Briefe an die Fürstin Sayn. Wittgenstein-t olvastam. Nevezetesen, mikor a cikk írója így nyilatkozik: Das Bild Franz Liszt's erscheint dein für alle Zeiten festgestellt als das eines der Edelsten und Größten, die die Welt besessen hat. S ilyen embert képes a buta sovinizmus, – az öntudatlan hazaárulás – amott írásával segíteni. Óhajtvá reményilem, eljön még az az idő, mikor el fogják ismerni annak igazságát, amit Lisztről jubileuma alkalmából mondtam: Nemzeti kincsünké vált fejedelmi hied.
37	1910.09.19.	5.	Hétfőn, szept. 19. Eljött Beőthy; elvitte magával két Liszt-cikkemet, hogy elolvassa. [...]
36	1910.10.06.	249–250.	Rákosi Jenőnek 1910. okt. 6. Nagyra becsült kedves Barátom! Két cikket küldök. A 13 oldalra terjedő becses lapod okt. 22-iki számába, Liszt születése napjának 99-ik évfordulójára való közlésre szántam, a 29 oldalra terjedőnek közlését eredetileg szintén erre az időre terveztem, de Beőthy Zsolt, ki mind a két cikket elolvasta s érdekesnek és becsesnek találta, arra kért, hogy ne most az Erkel-jubileum idején tegyem közzé, mert az a látszata lehetne, hogy Erkel dicsőségét ellensúlyozza. Ez az év Erkel éve; de közöljem mindjára a jövő legelején, mert

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
			az meg Liszt dicsőítésnek az éve. Ebből következik Hozzád való kérésem. Válaszodat várva, hogy két cikkemet illetően közlésre szíves vagy e elvállalni, maradok igaz barátsággal nagyra becsülő híved P. T. E.
37	1910.10.07.	15.	Péntek, oktob. 7. Rákosi Jenőnek megküldtem Liszt Ferencről szóló két cikkemet, Fabó Bertalannak Erkel Ferenc síremlékének felavatásakor mondott beszédemet. [...]
37	1910.10.18.	24–25.	Kedden, okt. 18. [...] Székely József azzal lepett meg, hogy Lisztről szóló cikkemet nagyon dicsérte. Vasárnap olvasta a Budapesti Hírlapban. Mindjárt vétettem magamnak egy pár példányt. Rövidítésekkel van közzölve, itt-ott az értelem rovására. El van hagyva: a Liszt dirigálására vonatkozó idézet; az esztergomi ünnepnap délutánjára és estéjére vonatkozó idézet; az esztergomi intrikákra vonatkozó idézetek; a Lizsnyayra vonatkozó idézet Ábrányitól; Liszt eme szavai: Ich habe meine Rhythmus für mich; amint szobámba lépett s könyvtáramat látta stb. A Lizsnyai költeményéből való idézet nincsenek a maguk helyén. A „Lizsnyai Kálmán Liszt Ferenczre dicsőítő költeményt írt” és „Mihelyt a dolog Lisztnek tudomására jutott” közé tartozik. Michaelis Corda helyett Michaelis Carola olvasandó.
37	1911.03.10.	115.	Péntek, márc. 10. [...] Irtam Rákosi Jenőnek Lisztről szóló tárcacikkem közzététele iránt. [...]
37	1911.03.25.	132.	Szerdán, márc. 25. [...] Hegedűs meghívott engem Lilivel az Erzsébet Népakadémiának II. Liszt Ferenc estélyre, mely április 2 d.u. 6 órakor a Gólyavárban lesz. Nagyon kért, jelenjek meg. Megteszem a kívánságát.
37	1911.04.02.	135.	Vasárnap, apr. 2. [...] Este 6 órakor én meg Lili a Liszt Ferenc estélyen a Gólyavárban. Műsora: 1. Dr. Haraszti Emil főreáliskolai tanár előadása Liszt F. pályájának második fel. 2. Liszt: Nocturne zongorán előadja Nászay Terez. 3. Liszt: Ha szunnyadom. Énekli Kadich Szidonia. 4. Liszt: a) Isten veled és b) Olyan vagy mint a virág Énekli Horváth N. János 5. Liszt: Látni ohajtalak. Énekli Kadich Szidonia. 6. Liszt XIV Rapszódia. Zongorán előadja Nászay Teréz. Egészben véve jól sikerült.
37	1911.04.16.	144.	Husvét vasárnapja, apr. 16. [...] D. u. megint a bástyán. Eldiskuráltam egy óráig Nagy Sándor volt kuriális biróval. Tőle tudtam meg véletlenül hogy Liszt Ferencről szóló cikkem a Budapesti Hírlap mai husvétvasárnapi számában jelent meg. Beszélgettem Csobókkal és elmentem a kaszinóba nézni, hogy a cikkem milyen és mennyi kurtitást szenvedett.
37	1911.04.22.	149–150.	Szombat, április 22. [...] Ma kaptam meg Zichy közözt. miniszternek márc. 31. kelt levelét, melyben a Liszt Ferenc jubileuma ügyében alakított országos nagybizottság tagjává kinevez. Kellemes meglepetés. [...]
37	1911.04.23.	150.	Vasárnap, április 23. [...] Írtam gr. Zichy János miniszternek, hogy a Liszt Ferenc bizottságra való kinevezést elfogadom. [...] Rákosi Jenőnek köszönetet cikkem közléséért.
38	1911.09.12.	112.	Kedden, szept. 12. A rendes iskolabajárás kezdete. A vallás- és közoktatásügyi Minisztertől meghívót kaptam a Liszt Ferenc születésének 100-ik évfordulója alkalmából alakított nagybizottságnak gróf Zichy János elnöklete alatt f. é. szept. 15. pénteken d. u. 5 órakor a Nemz. Muzeum dísztermében tartandó ülésére. Napirend: 1. Elnöki megnyitó 2. Gróf Apponyi Albert b. t. t. orsz. képviselő ünnepi beszéde 3. Elnök az ülést berekeszti Mihalovich Ödön Gróf Zichy Géza

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
38	1911.09.15.	117–118.	Pénteken, szept. 15. [...] 4 órákor át Pestre a Nemz. Múzeum disztermébe a Liszt Ferenc féle nagybizottság ülésére. Sok félig ismerős vagy egészen ismeretlen alakok köszöntöttek, mikor beléptem. Az ismerősök közül ezek maradtak emlékezetemben: Mihalovich, gr. Zichy Géza, Bogisich, Sipos, Gobbi /: az operától /: dr. Fejérpataky László, dr. Hampel József, dr. Balogh Jenő, Molnár Viktor, Bárczy Istv. polgármester, Berzevichy Albert és Apponyi Albert és Fraknoi. Apponyi négyszer fogott kezemet velem, anélkül hogy egymással beszéltünk volna. Gr. Zichy Jánosnak csak a gyűlés után volt alkalmam bemutatkozni. Az volt rá a megjegyzése, hogy ez legelső találkozásunk. Zichy Gézának keserves színe van. Hampel szerint „szájkő”-ben szenved. Apponyi beszéde nagy hatást aratott. /: Lásd Pesti Napló szept. 16. /: [...]
38	1911.10.19.	158–159.	Csütörtök, okt. 19. [...] Meghívót kaptam a lipótvárosi Casino igazgatóságától a Liszt jubileuma alkalmából okt. 22 este 10 órákor leendő fogadó estére. Jubileumi kettős arcképmel megelent rövid ismertetéssel a Képes Hét okt. 22-re szóló számban. [...] Szombat 11 órákor adják a Mátyás-templomban Liszt koronázó miséjét. Wawrinecz regenes choritól tudakozódtam a meghívó iránt. Azt felelte, hogy Bogisich is ugyanazon kérdéssel fordult hozzá. Csak menjek be a templomba: meghívóra nem lesz szükség.
38	1911.10.21.	162–165.	Szombat, okt. 21. Liszt Ferenc koronázó miséjének előadása a Mátyás templomban, 11 órától 1/2 1-ig. A széphangu ének és virtuóz hangszerjáték nagy hatást gyakorolt. Csernoch pontifikált nagy segédlettel. A templom zsufolásig teli volt. Nem volt belépti jegyem – a plébánostól lehetett volna kapni – Beniczky magasabbrangu rendőr bemutatott engem a rendre ügyelő bizottság elnökének, aki azonnal beeresztett. A koronaőrök sorai közt beeresztett. A koronaőrök sorai közt fölértem a sanctuariumba. Bogisich a baloldali padosor legelső padjának legelső helyére ültetett. Itt helyet nem kaphattam volna. Az egyetemi tanácsnak nem jutott pad. Csak később hoztak számára székeket. Mikor észrevettem, udvariasan bólintottak: Kovács Gyula jogkari dékán egyenesen ájtott hozzám nekem személyesen gratulálni. [...] Este 10 órákor Udvari Fogadtatás. Mikor oda érkeztem, Rosner Ferenc jobboldali hosszában állottak az idegen vendégek, a baloldalin a magyarok. Gr. Zichy Géza /: a Liszt jubileum főfőrendezője /: kalauzolta József főherceget a megszólítás actusában. Összesen vagy százan lehettünk. Sok ismerőssel találkoztam. Mailáth mint rendesen úgy most is eljött hozzám üdvözölni. Gratulált is, és én arcképes levelező lappal kedveskedtem neki, mit nagy örömmel fogadott. Zichy Ernő fia Ernő bemutatkozott. A főhercegnek az idegenekkel való beszélgetése sok időbe telt, úgy hogy már unatkozni kezdtünk. Egyszerre csak kinyílik a buffet-terem s mikor láttam, hogy sietnek e szomszédságba, gr. Andrassy Gyula, Molnár Viktor, Apponyi Albert, Mailáth stb. után én is oda. Társalgás közben elmondtam a Kisen-Hódorvári mosoni jószágán levő nyárfáról szóló legendákat. Különösen Andrassy érdeklődött ezek iránt. Az Augusztá császárné megkoronáztatásának megemlékezésére való meghívó is tetszett. Herceg Pálffy udvarnagya, akinek egy kis carambol után bemutatkoztam, annyira érdeklődött iránta, hogy arra kért, menjünk a másik terembe, hogy zavartalanul beszélgethesünk. József főherceg a külföldiek abszolválása után a buffet-be jött s ott Andrassy, Molnár, Apponyi után engem is megszólított. Liszt volt mindegyik a beszéd tárgya. Alkalmam nyílt Liszt névjegyének történetét elmesélni, ami iránt a Főherceg nagy érdeklődést tanúsított. Én voltam talán az első, aki a királyi palotából távoztam. /: A kocsidíj 16 kor. Pintérnek, aki oda s visszakisért 4 k. /:

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
38	1911.10.23.	169–170.	Hétfőn, oktob. 23. [...] D. u. 5 órakor a M. T. Akadémia I. osztályának ülésén Gróf Zichy Géza t. t. székfoglalót mondott Liszt Ferencről. Attilával voltam ott. Mielőtt a hallgatóság összegyűlt, Zichyvel beszélgettem. Most mindenütt Liszt a beszélgetés legelső tárgya. [...] Több tekintetben érdekes székfoglalóját tapssal fogadtuk. Gr. Zichy Ágost is eljött volt azt meghallgatni. Mikor meglátott, hozzám jött és kezét fogott velem.
38	1911.10.26.	172–175.	Csütörtök, okt. 26. A Bárány Eötvös József Collegium épületének ünnepélyes felavatása. Én Petz Gedeonnal ketten fél tízkor a 110. sz. fiakeren indultunk. /: A kocsidíj oda-vissza 12 kor. volt. /: Petz útközben azzal az ujdonsággal lepett meg, hogy Zichy Géza székfoglalója után zárt levelet adott át az Akadémiának. /: Székfoglaló beszédének kéziratát. [...] 10 órakor érkezünk az ünnepély színhelyére. A kitünően sikerült collegium-avatást mindenesetre maga a collegium fogja pontos leírással megörökíteni. Mikor már üléseinkről fölkeltünk, egy fényképész felénk fordította gépét. E fölvétel után következett az épület részeinek, az intézet gyűjteményeinek megtekintése. Miután annak vége volt s a miniszter eltávozott, a buffet-terembe vonultunk, ahol jóízűen ettünk, ittunk, diskuráltunk. Mikor körül akartam nézni egy kicsit, egész hallgatóság verődött össze körülöttem. Liszthez való viszonyom felől kérdeztek engem. Az intézetnek nemcsak mostani tanítványai, hanem sokan a volt tanítványai közül is voltak jelen. Sokan gratuláltak nekem. Zenei fejtegetéseim után meg az intézetből való távozásomkor élénken éljeneztek. /: Dr. Szigeti Gyulának arcképpemmel kedveskedtem. /: Haza megint Petz Gedeonnal. /: Kocsidíj 12 k. /:
38	1911.11.14.	189.	Kedden, nov. 14. [...] A mai posta levelet hozott a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, melyben arra kér, hogy a Lisztféle kérdések megbeszélése végett nov. 20. d. u. 4 órakor a Nemz. Muzeum dísztermében tartandó nagybizottsági ülésben jelenjek meg. [...]
38	1911.11.20.	196.	Hétfőn, nov. 20. [...] Ma volt a Liszt-bizottsági ülése. Semmi kedvem sem volt odamenni. A pénzügyi kérdéseket majd elintézik nálam nélkül.
38	1911.12.16.	227.	Szombat, dec. 16. [...] Gr. Zichy János miniszter megküldte a Liszt bizottság utasítását. [...]
39	1912.01.17.	27.	Szerdán, jan. 17. [...] Megjött a Képes Hét s A Tengerpart című fümei napilap dec. 24. megjelent száma, melynek tárcájában a Schlemmer K. Antaltól való „Liszt Ferenc emlékezete” olvasható.
40	1912.10.22.	223.	Kedden, oktob. 22. [...] 1811. okt. 22. Liszt Ferenc születése napja. [...]
41	1913.02.01.	52.	Szombat, febr. 1. [...] Ma van 40 éve, hogy Liszt Ferenc először meglátogatott. [...]
41	1913.04.08.	165.	Kedden, április 8. [...] Litzenmayer Ferdinánd, pozsonyi születésű híres festő, Árpád öcsém iskolatársa, az én okoskodásom szerint Liszt Ferenc Erzsébet-oratoriumának hatása alatt festette híres Szt. Erzsébetjét. [...]
42	1913.10.13.	122–123.	Hétfőn, október 13. [...] Ráakadtam Liszt Ferenc ama sorainak másolatára, melyeket nekem utra adott, amikor 1873-ban Berlinbe utaztam. Névjegyére voltak írva s így szóltak: Freundschaftlichen Gruss und Dank an E. Dohm. F. Liszt. durch Herrn Professor Thewrewk, den Ihnen herzlich einpfehlte. F. Liszt. 26ten Nov. 73 Pest. Az akkori berlini Adressenbuch ennyit mondott Dohmról: Ernst Dohm, Schriftsteller Magdeburgerstr. 33 III. Kiegészítettem azzal a megjegyzéssel, hogy a híres Kladeradatsch szerkesztője.
42	1913.10.22.	156.	Szerdán, október 22. Liszt Ferenc születésének 102-ik évfordulója.
42	1914.01.19.	320.	Hétfőn, január 19. Liszt Ferencel való találkozásomnak 41-ik évfordulója.

Kötet	Dátum	Oldalszám	Naplóbejegyzés
42	1914.02.01.	377.	Vasárnap, február 1. 41 éve, hogy engem Liszt Ferenc először meglátogatott.
44	1914.07.31.	5.	Pénteken, július 31. Liszt halálának 28-ik évfordulója. [...]
44	1914.10.22.	184.	Csütörtök, okt. 22. Liszt Ferenc születése napjának 103-adik évfordulója. [...]
45	1915.02.01.	111.	Hétfőn, február 1. 42 éve, hogy Liszt Ferenc /: 1873. febr. 1. este 6 óra tájt :/ engem először meglátogatott.
47			
		belső borítón	A hit növeli a tett-erőt. Liszt F.
48	1916.01.19.	222.	Szerdán, jan. 19. Liszt Ferencel való első találkozásomnak 43-dik évfordulója. [...]
48	1916.02.01.	254.	Február. Bőjtelő hava. Kedden, febr. 1. 43 éve, hogy Liszt Ferenc /: 1873. febr. 1. este 6 óra tájt :/ engem először meglátogatott. [...]
50	1916.07.31.	114.	Hétfőn, július 31. Liszt F. halálának 30-ik évfordulója.
50	1916.08.02.	123.	Szerdán, augusztus 2. [...] A Pesti Napló tegnapi száma megemlékezik Liszt F. halálának 31-ik (sic) évfordulójáról. [...]
51	1916.10.22.	15.	Vasárnap, október 22. Liszt Ferenc születése napjának 105-ik évfordulója. /: alapmondása: a hit növeli a tett-erőt. :/
51	1917.01.19.	[232.]	Péntek, jan. 19. Liszt Ferencel való találkozásom 44.dik évfordulója. Egész nap ágyban. Állapotom aggasztó lett. [...] [magas láz]
51	1917.02.01.	[241.]	Csütörtök febr. 1. 44 éve hogy Liszt Ferenc először meglátogatott.[...]

ABSZTRAKT

GROSZ SÁRA AKSZA (HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet)

„Lisztnek egy barátja” – Ponori Thewrewk Emil

Ponori Thewrewk Emil (1838–1917) egész életében csodálta Liszt Ferencet (1811–1886), énekesként a kezei alatt, a publikum soraiból, költőként, műfordítóként, folyóiratszerkesztőként, tudósként. Sőt, a híres klasszika-filológust és nyelvprofesszort felkérték, hogy tartson magyar órákat Lisztnek. Mégis, ezt a szakirodalomban csupán Prahács Margit (1966) említette Ponori Thewrewk egyik sajtócikke alapján (1910). Mennyire hihetünk neki? A *Budapesti Hírlap* tévedéseit Ponori Thewrewk naplójában korrigálta, és egy másik, eddig ismeretlen kéziratban ő maga rögzítette a személyes találkozás minden mozzanatát. Sőt, ezekről az 1873-as napokról még halálos ágyán is megemlékezett. Jelen tanulmány ezen primer források alapján részletezi Liszt Ferenc és Ponori Thewrewk Emil mindeddig mellőzött barátságát.

Tárgyszavak: Liszt Ferenc, magyar nyelvtanulás, 1873, Ponori Thewrewk Emil, epigramma.

GROSZ SÁRA AKSZA a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának tudományos segédmunkatársa. Fő kutatása a magyar zenetudomány 19. századi forrásaira és történetére irányul. Emellett részt vesz az Erkel Ferenc Operák kritikai összkiadás projektben is. A mesterképzést Erasmus+ ösztöndíjasként a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen párhuzamosan is folytatta. Muzikológia MA tanulmányait a kolozsvári „Gheorghe Dima” Zeneakadémián végezte, ahol jelenleg a doktori iskola hallgatója.

ABSTRACT

SÁRA AKSZA GROSZ (HUN-REN RCH Institute for Musicology)

“A friend of Liszt” – Emil Ponori Thewrewk

Either as a singer under the composer's direction, as a member of the audience, or as a poet, translator, magazine editor, and scholar, Emil Ponori Thewrewk (1838-1917) admired Franz Liszt (1811-1886) throughout his lifetime. The famous professor of classical philology and linguistics was even asked to give Liszt lessons in Hungarian. However, only Margit Prahács mentioned this fact in the musicological literature (1966), based on a press article (1910) written by Ponori Thewrewk himself. To what extent can we trust this article? In his diary, Ponori Thewrewk corrected the errata of the *Budapesti Hírlap*, while in another hitherto unknown manuscript he recorded his personal acquaintance with Liszt. Moreover, he recalled these events of 1873 even on his deathbed. Based on these primary sources, this paper aims to capture the ignored friendship between Franz Liszt and Emil Ponori Thewrewk.

Keywords: Franz Liszt, learning Hungarian, 1873, Emil Ponori Thewrewk, epigram.

SÁRA AKSZA GROSZ is a research assistant at the Department of Hungarian Music History of the HUN-REN RCH Institute for Musicology (Budapest). Her main research focuses on the nineteenth-century sources and history of Hungarian musicology. She is also involved in the complete critical edition of Ferenc Erkel's Operas. As an Erasmus+ scholarship holder, she visited the MA programme at the Liszt Ferenc Academy of Music. She received her Master's degree in musicology at the Gheorghe Dima National Academy of Music (Cluj-Napoca), where she is currently a PhD student.

„Ezek sorsszerű dolgok...”
Néhány gondolat Eckhardt Mária és az
Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára kapcsolatáról

Eckhardt Mária 1966–1973 között az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára tudományos munkatársa, könyvtárosa volt. Feladatai közé tartozott többek között a Lavotta-féle kötetes kéziratjegyzék¹ Liszt-autográfjainak tudományos igényű újra-katalogizálása, mely munkájával egy nemes intézménytörténeti hagyományhoz kapcsolódott: a zeneszerző személyét és életművét mindig kiemelten kezelték a Széchényi Könyvtárban – pontosabban a Nemzeti Múzeumban. Isoz Kálmán, a Zeneműtár alapító–vezetője rendezte a Nemzeti Múzeum 1911-es centenáriumi Liszt-élműkiállítását, és a későbbiekben több, a zeneszerzővel kapcsolatos írása jelent meg.² A rákövetkező évtizedek folyamán a Zeneműtár mindenkori vezetői, így Kecskeméti István³ céltudatos állományépítő munkájának eredményeképp – melyet akkoriban a könyvtár nagyvonalú gyarapítási politikája is támogatott – az 1970-es évek elejére az Országos Széchényi Könyvtár mintegy félszáz hangjegyes Liszt autográfjával számszerűleg és fontosságban is a zeneszerző műveinek az ország egyik legjelentősebb gyűjteményével rendelkezett. Így Eckhardt Mária Liszt Ferenc kézíratainak vizsgálata

-
- 1 LAVOTTA Rezső (közr.): *Zenei kéziratok II. Kézírtos zeneművek* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1940).
 - 2 ISOZ Kálmán: *A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma* (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1911). Isoz ugyancsak közreműködött a Zeneművészeti Főiskola első Liszt-emlékszobájának kialakításában, s tagja volt az 1936-os Liszt emlékévvégrehajtó bizottságának. Liszt-vonatkozású munkáiból többek között lásd: *Előszó a Zeneművészeti Főiskola első Liszt-emlékszobájának katalógusához*, 1925; „Liszt és Budapest”, *Muzsika* 1/1–2 (1929. február–március), 33–46.; *Liszt Ferenc. Vetített képes előadás*, 1936; Liszt három Petrarca szonettjéről, Magyar Rádió, 1941. január 21.; uez: in Isoz Kálmán (szerk.): *Az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve az 1941/42-iki tanévről* (Budapest, Az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1942).
 - 3 Kecskeméti István (1920–1999): zenetörténész, 1966–1981 között a Zeneműtár vezetője. Ide: „Nagyértékű kézírtos források a Zeneműtár szerzeményei között”, *OSZK Híradó* 14/9–10 (1971. október), 133–135.; P. ECKHARDT Mária: „Liszt-kéziratok a Zeneműtárban”, *OSZK Híradó* 22/4–5 (1979), 91–93.

során nemcsak több töredékes művet azonosíthatott, de korábban ismeretlen forrásláncok, valamint a könyvtár egyéb hangjegyes és szöveges dokumentumainak tanulmányozásával újabb kapcsolatrendszerek összefüggéseit is felismerte: megalapozta több évtizedes, a hazai és nemzetközi Liszt-kutatás történetében egyaránt kiemagasló tudományos pályáját.

Azonban a könyvtárban eltöltött esztendőik alatt Eckhardt Mária a Zeneműtár más állományrészeinek feldolgozásában, forrásfeltáró rendezésében – rendszerezésében is jelentős munkát végzett. Jómagam a gyűjtemény mindennapi használata, illetve történeti kutatásaim során lépten-nyomon találkozhattam gondos munkájával. Legyen szó a belső használatra készült címléírásokra kerülő ETO-számsorokról,⁴ a kéziratállomány egyes darabjaira felragasztott etikettek kalligrafikus raktári jelzeteiről, restaurálásukra vonatkozó megjegyzéseiről, a lajstrom-könyvek gondos bejegyzéseiről, vagy éppen az évek során viharvertté vált hagyatéki listákon olvasható, a további kutatást megalapozó bőséges adatokról. Az elvégzett könyvtárosi munka mennyisége, és persze minősége annál inkább figyelemre méltó, mivel a hivatalos életrajzi adatokban szereplő hét esztendő csak papírforma szerint bizonyul helyesnek. A Pollack Mihály téri épület⁵ falai között eltöltött évek száma valójában alig több, mint négy: egy év elteltével 1967 novemberét követően – néhány hónap ismételt munkába állás után – valójában csak 1970–1973 között vált intenzívvé.

A későbbi pályát sorsszerűen meghatározó Liszt-kutatás mellett Mária munkáját dicséri az Eszterházy-archívum OK zeneműtári jelzetű, a Kismartonban játszott operák anyagának revíziós-áttekintése. A Széchényi Könyvtárba 1949-ben bekerült hatalmas gyűjtemény Haydn vonatkozású kéziratai,⁶ valamint az Eszterházán bemutatott, OE jelzettel ellátott olasz operaanyag – Bartha Dénes, Somfai László és Vécsey Jenő kutatásainak köszönhetően – könyvtári szempontból is szépen rendezett volt, azonban a kismartoni repertoár megnyugtató rendszerezése az 1960-as évek közepéig nem történt meg. Az operák azonosítása nagy türelmet, sok utánajárást kívánt, mivel a kották egymás hegyén-hátán tornyosultak a folyamatosan raktárhiánnyal küzdő

4 Egyetemes Tizedes Osztályozás. Nemzetközi könyvtári osztályozórendszer, amely a dokumentumokat a tartalmuk szerint számokkal jelzett hierarchikus rendbe, tíz főosztályba csoportosítja. Ezt alapul véve, de a Zeneműtár sajátos igényeit szem előtt tartva, Vécsey Jenő (1945–1966 között a gyűjtemény osztályvezetője) módosított táblázatot készített, melyet közel ötven esztendőn át használtak a tári szakkatalógus készítői.

5 A Zeneműtár otthona harminc éven át (1954–1984 között) a mai Pollack Mihály tér 10-ben, az egykori Festetics-palota első emeletén volt. A Rádió ostromakor, 1956 októberében ezt a saroképületet több belövés is érte jelentős károkat okozva az állományban.

6 E kéziratok feldolgozása során megmaradtak az egykori archivárius, Hárich János által felállított jelzetsorok, mely szerint az Ms. Mus. I. Joseph Haydn, az Ms. Mus. II. Michael Haydn, az Ms. Mus. III. Gregor Joseph Werner kompozícióit jelölte.

zenei gyűjtemény kis hátsó szobájában. Hol egy opera egészét kellett összerakni, hol pedig ki kellett találni, egy-egy elkeveredett szerepszólam, zenekari anyag melyik kompozícióhoz tartozik. Ugyancsak Mária volt, aki az úgynevezett vegyes, reziden-
ciális anyagok rendezését megkezdte. Ezek az 1950-es évek elején beérkezett tete-
mes mennyiségű, többnyire poros, kézírásos dokumentumok – köztük például a
szerzetesrendek felszámolásakor berekvirált kották – kisebb-nagyobb kötegekben,
lapokban, össze nem illő töredékekben, teljes összevisszaságban álltak, úgy, aho-
gyan annak idején a teherautókról ledobálták őket. Kolléganője, Vavrinecz Veronika
szavaival: „Mari, Németh bácsi, a tár raktárosa segítségével valóságos kirakodóvásárt
rendezett a raktárpolicok között a padlón, így csoportosította művenként a kottákat.”
E kirakodóvásárnak köszönhető, hogy apránként ez az állományrész is feldolgozásra
került, tartalmilag kutathatóvá vált; ismételt revíziós forrásfeltárása napjainkban
zajlik.

A gyűjtemény egészét tekintve ugyancsak fontos volt az a munka, melyet Mária
a vegyes tartalmú szerzői hagyatékok feltérképezése terén végzett. A nagy dobozok-
ban összegyűjtött, rendezetlen és ilyen módon javarészt ismeretlen, ám számtalan
értékes személyes vonatkozású dokumentumot – leveleket, műsorlapokat, kritika-
gyűjteményeket, fényképeket, esetenként tárgyi emlékeket – tartalmazó gyűjtemé-
nyek fontos emlékei zenei művelődéstörténetünknek. Ám mivel nem illeszkedtek a
zenei gyűjtemény törzsállományához, elsődleges áttekintésük csak az 1962-es esz-
tendő folyamán eltervezett, raktárrendezéssel egybekötött állományrevízió kapcsán
indulhatott el. A kezdetek Kecskeméti István nevéhez fűződnek, tőle vette át a fel-
adatot Eckhardt Mária, aki az alábbi művészek hátrahagyott emlékeinek, számszerű-
en is imponáló mennyiségű, első összegzését készítette el: Braun Paula,⁷ Csuka Béla,⁸
Kurucz János,⁹ Csanády Virgil,¹⁰ Jámbor Jenő,¹¹ Karvaly Viktor.¹² Végül, de nem utol-
só sorban, ne maradjon ki a sorból az a negyvenegy könyvtári egységből álló, LI-III

7 Braun Paula (1881–1962): zongoraművész, zongorapedagógus. Hagyatékának tartalma (a tári törzsállományban elhelyezett nyomtatványokon túl) közel ezer darab fénykép, műsorlap, kis-
nyomtatvány, szöveges kézirat.

8 Csuka Béla (1883–1957): gordonka és viola da gamba művész. Hagyatéka a tári törzsállomány-
ban elhelyezett kottagyűjteménye és könyvtára mellett további 180 tétel személyes dokumentu-
mot tartalmaz.

9 Kurucz János (1883–1940): zeneszerző–nótaszerző. Hagyatékában közel nyolcvan, a jegyzékben
nem részletezett típusú dokumentum található.

10 Csanády Virgil (?–1921/24): zenetanár, műkedvelő zeneszerző. Hagyatéka a korabeli jegyzék sze-
rint 94 főlíó hangjegyes zenei kéziratot és 191 főlíó szöveges kéziratot tartalmaz.

11 Jámbor Jenő [Eugen Jambor] (1854–1914): jogász, zeneszerző. Gyűjteménye mintegy hatszáz,
ún. vegyes típusú dokumentumból: kisnyomtatványokból, levelekből áll.

12 Karvaly Viktor (1887–1967): zeneszerző, karnagy, 1922–1948 között a Fővárosi Énekkar dirigense.
Az Eckhardt Mária által feldolgozott dokumentumok száma több mint félezer.

jelzetű Liszt-gyűjtemény sem, amely különböző forrásokból származó, jelentékeny anyagot: többek között a zeneszerző személyével kapcsolatos plakátokat, díszokleveleket, újságkivágatokat tartalmazott.¹³ Mária első tudományos közleménye is a hagyatékokhoz, nevezetesen a Dohnányi-hagyatékhoz fűződik.¹⁴ Kecskeméti István biztatására válogatta ki a levelek közül azt a néhányat, melyet a legérdekesebbnek tartott. Publikációja 1967 folyamán a *Magyar Zene* és a *Studia Musicologica* hasábjain is megjelenhetett, s mind a mai napig fontos momentuma a Dohnányi-kutatás történetének.¹⁵

Nyilatkozataiban Eckhardt Mária gyakran kifejtette, életében meghatározó fontosságú volt, hogy a szellemi munka – tudományos kutatásainak eredményei – valamint a gyakorlati muzsikálás, a kóruséneklés összekapcsolódjon. Ezt az elvet tartotta szem előtt, amikor az Országos Széchényi Könyvtár 1970-ben megalakult kamarakórusának repertoárját kialakította. Az amatőr kórus adottságait figyelembe véve együttesével olyan műveket is megszólaltatott, amelyeket mások nem, vagy csak ritkán énekeltek, s valamilyen módon a Zeneműtár állományához kapcsolódtak. Műsorukon Johann Georg Albrechtsberger, Franz Xaver Süssmayr, Georg Druschetzky, Michael Haydn művek hangzottak el, és – egyebek mellett – megszólaltatták néhány Liszt mű olyan verzióját is, melynek kézírata ugyancsak a könyvtárban található.¹⁶ A kórusnak azonban egyéb, a Zeneműtár történetéhez kapcsolódó pontjai is vannak. Megalakulása valójában újrászerveződés volt, azonban ezt a fiatalok akkoriban aligha tudták, vagy ha igen, nem tartották fontosnak hangsúlyozni. Mint a korabeli iratokból kiderült, a könyvtár első énekkarra 1952-ben szerveződött. A változó létszámú, általában 15–20 tagból álló alkalmi együttes a vele párhuzamosan működő könyvtári kamarazenekarral – Falvy Zoltán, a zenei gyűjtemény akkori munkatársa, a Zene-tudományi Intézet későbbi igazgatójának vezetésével – népdalok, mozgalmi dalok, csasztkák előadásával színesítette a könyvtár hivatalos rendezvényeit. Az új kórus azonban nemcsak gyűjteménytörténeti vonatkozásban, de kutatástörténeti

13 Ez a gyűjtemény 2009-ben átkerült a Zeneakadémia Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontba. Eckhardt Mária ugyancsak jelentős revíziós munkát végzett a Zeneműtár korábban már feldolgozott Liszt-hagyatékában, a LI-I jelzetű, ún. Liszt Eduard-féle gyűjteményben, valamint a LI-II jelzetű, ún. Augusz Antal-féle gyűjteményben. (Előbbi 1977-ben intézményi állománycseréje révén a Zeneakadémiára került, utóbbi mind a mai napig a Zeneműtárban található.)

14 Az Országos Széchényi Könyvtár Dohnányi-hagyatékáról többek között lásd KELEMEN Éva: „Az Országos Széchényi Könyvtár Dohnányi-gyűjteménye”, in Sz. FARKAS Márta (szerk.): *Dohnányi Évkönyv* 2002 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2002), 149–160.

15 ECKHARDT Mária: „Érdekes levelek Dohnányi Ernő hagyatékából”, *Magyar Zene* 8/6 (1967. december), 613–626., valamint uő: „Briefe aus dem Nachlasse Ernő von Dohnányi” *Studia Musicologica* 9/3–4 (1967), 407–420.

16 Így például: a Hymne de l'enfant a son reveil olasz nyelvű variánsát vagy a *Weimar's Volkslied*-et.

szempontból is fontos tradíció folytatója lett: hazai és külföldi hangversenyein felhangzó, ismeretlen darabok megszólaltatásával Vécsey Jenő nyomdokain haladt. Vécsey mindenkor fontosnak tartotta, hogy a könyvtár polcain porosodó művek új életre keljenek, s a nagyközönség számára ismertté váljanak. Ezt a célt szolgálták ismeretterjesztő rádióelőadásai, tudományos publikációi és az általa alapított *Musica Rinata* sorozat nyomtatott és hangzó kiadványai. És ezt a célt szolgálták a sorozatban az Eckhardt Mária által közreadott kompozíciók éppúgy, mint a fél évszázadon át általa vezetett Széchényi könyvtári kamarakórus mindenkori repertoárja (1–2. kép).

1. kép. Kóruspróba a Zeneműtár olvasótermében, 1971–1972. A képen látszó ajtó a tár munkaszobájába és a raktárként is szolgáló "hátsó helyiségekbe" vezetett. Az ajtó melletti baloldali polcon a gyűjtemény muzeális értékű katalógusdobozai sorakoznak, melyek a *Musica Practica* állomány támlapjait tartalmazták. A próbán részt vevő tagok (balról-jobbra): Juhász Eszter, Neumayer Katain, Czigler Mária, Tarkői Ildikó, Révay Rita, Lévy Hedvig, Herényi Katalin, Farkas Ágnes, Jordán Katalin, Alberti Júlia, Reményi György, Molnárka Győző?, Diószegi Lajos.

A Zeneműtár történetét feldolgozó sorozatom első kötetéhez a gyűjtemény öt egykori munkatársával: Falvy Zoltánnal, Somfai Lászlóval, Hamburger Klárával, Vavrinecz Veronikával és Eckhardt Máriával készítettem életútinterjút.¹⁷ A beszélgetések egy pontján mindegyiküknek feltettem a kérdést: véleményük szerint a fiatal kutatók számára miért lenne fontos a könyvtári munka megtapasztalása, vajon mitől függ, ki hogyan hasznosítja egy muzeális gyűjtemény értékeit. Mária így válaszolt:

17 KELEMEN Éva: *Az járt oda aki kottát is tudott olvasni. Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára történetéből* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020).

„Fontos lenne, ha minél többen kipróbálnák a könyvtári munkát. Nem egy-két hónapot, hanem legalább egy-két évet dolgoznának, úgy, mint ahogy nagyjaink is tették. Muni-
ciót találnának ahhoz, hogy mit érdemes kutatni, mi az, amihez kézenfekvően vannak
források. És annak, aki nem hivatalnoknak, hanem éppen zenetörténésznek készül,
meg kellene látni a fantáziát benne. Az már egy más kérdés, hogy azt is tudomásul kell
venni hozzá, hogy elég sok olyan járulékos munka van, amit magától nem szívesen csi-
nálna, mert mechanikusnak találja. De hát azt gyorsan el kell végezni, és akkor utána
mehet a kutatás. Egyébként a mechanikus munkák egyáltalán nem fölöslegesek. Ren-
geteget lehet tanulni belőlük: alaposágot, pontosságot, rendszert. Az viszont már
egyéni dolog és tehetség is, hogy ki mit lát meg egy-egy anyagban, mert a lehetőségeket
meg kell látni és fel kell fedezni.”

És Eckhardt Mária olyan képviselője a hazai zenetudománynak, aki – mint fogalma-
zott – sorsszerűen alakult pályája folyamán mindenkor meglátta és felfedezte ezeket
a lehetőségeket!

2. kép. Kodály emlékkoncert a Fővárosi Művelődési Házban, 1973 után. Vezényel Eckhardt Mária. A kórustagok között (második sorban balról a negyedik) Vavrinecz Veronika, az OSZK Zene-
műtára későbbi vezetője látható. Gupcsó Ágnes, a Zenetudományi Intézet munkatársa, a kórus
zongorakísérője, szólambetanítója, későbbi másodkarnagya, a második sor bal szélén áll. – A kó-
rus élén eltöltött több évtizedes kiemelkedő szakmai és művészi munkája elismeréseként a
könyvtár vezetősége Eckhardt Máriának 2010-ben az Országos Széchényi Könyvtár Örökös Tagja
kitüntető címet adományozta.

ABSZTRAKT

KELEMEN ÉVA (Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára)

„Ezek sorsszerű dolgok...” Néhány gondolat Eckhardt Mária és az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára kapcsolatáról

Eckhardt Mária 1966-1973 között az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának tudományos munkatársa, könyvtárosa volt. Nevéhez fűződik a gyűjtemény Liszt-kéziratainak tudományos igényű újra-katalogizálása, mely során a zeneszerző több, korábban töredékes művét azonosította, ismeretlen forrásláncok, kapcsolatrendszerek összefüggéseit ismerte fel. Ekkor alapozta meg több évtizedes, a hazai és nemzetközi Liszt-kutatás történetében egyaránt kiemelkedő tudományos pályáját, s egyidejűleg Isoz Kálmán, a zenei gyűjtemény alapító-vezetője nyomdokain haladva, jelentős intézménytörténeti hagyomány folytatója is lett. Azonban a könyvtárban eltöltött esztendőik alatt Eckhardt Mária a Zeneműtár más állományrészeinek feldolgozásában, forrásfel-táró rendezésében–rendszerezésében is kiemelkedő munkát végzett. E munkák eredményeinek személtetésével jelen tudománytörténeti visszatekintés a lényeges gyűjteménytörténeti kapcsolódási pontokra és a tágabb tudománytörténeti összefüggésekre egyaránt rámutat.

Tárgyszavak: Liszt Ferenc, zenei gyűjteménytörténet, hagyaték, forráskutatás, kamarakórus, (oral history).

KELEMEN ÉVA zenetörténész, nyugalmazott zenei könyvtáros. Fő kutatási területe a 20. század zenei művelődéstörténete. Munkájának eredményeit konferencia-előadásokon, kiállításokon mutatta be, szakfolyóiratokban, tanulmányokban összegezte. Kötetei: *Dohnányi Ernő családi levelei* (2011), *Művészetek vándora. A zeneszerző Csáth Géza* (2015), *Az járt oda, aki kottát is tudott olvasni. Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára történetéből* (2020).

ABSTRACT

ÉVA KELEMEN (Music Collection of the National Széchényi Library)

“These are fateful things...” Some Thoughts on the Relationship between Mária Eckhardt and the National Széchényi Library’s Music Collection

Between 1966 and 1973, Mária Eckhardt was research assistant and librarian at the Music Collection of the National Széchényi Library, where she made a new scientific catalogue of the Liszt manuscripts, identifying a number of fragmentary works and discovering the connections between previously unknown chains of sources. This achievement became the foundation of a long and outstanding career in Liszt research both in Hungary and internationally, and, at the same time, carried on the institutional tradition going back to Kálmán Isoz, the founding director of the Music Collection. During her years at the library, however, Mária Eckhardt did exceptional work also in the exploring, processing, and systematizing of other source materials in the Music Collection’s holdings. Taking into account the results of these works, the present article highlights important connections both in the history of the collection and in the broader field of science history.

***Keywords:** Ferenc Liszt, history of music collection, musical legacy, source research, chamber choir, oral history*

ÉVA KELEMEN studied musicology at the Budapest Liszt Academy of Music and graduated as a librarian at Eötvös Loránd University. She worked in the Music Collection of the National Széchényi Library from 1985, where was the editor-in-charge of the Hungarian National Bibliography’s Music Bibliography series, for twenty years (1995-2005). She retired in 2021. Her research focuses on the cultural history of music in the twentieth century. She has worked on several key themes relating to the Music Collection: including supervising the library’s Dohnányi legacy, examining the development and historical evolution of the Music Collection, and bringing to light and analysing primary sources from the legacies of various artists and composers from the previous century.